ئۈرۈمچى تارىخ ماتېرىياللىرى

5

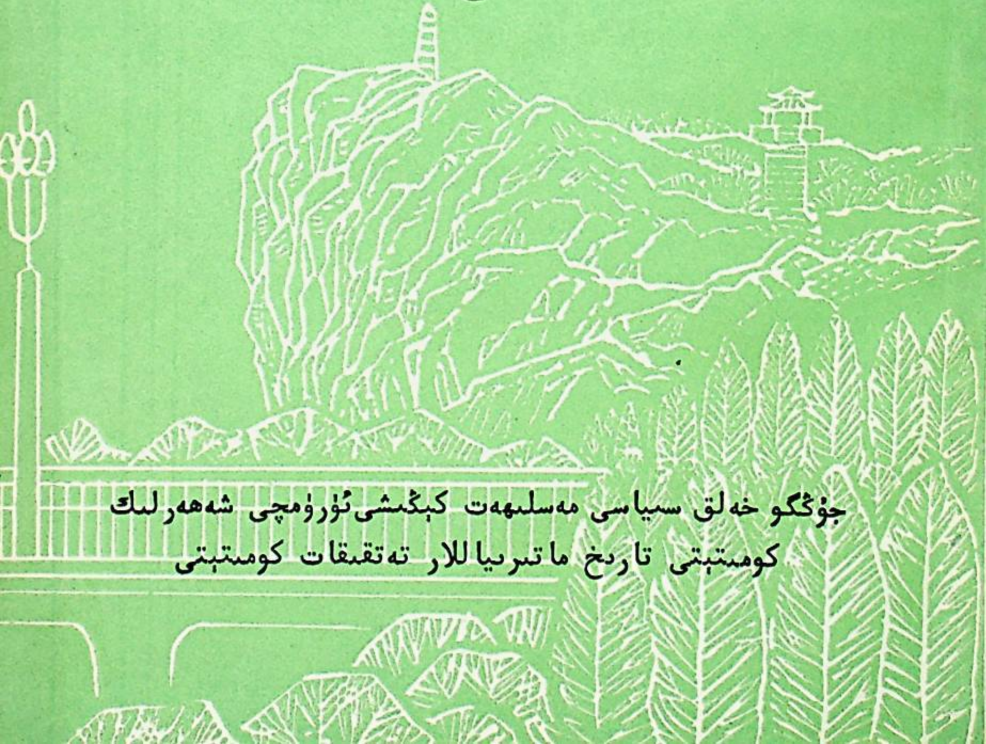

جۇڭگو خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭىشى ئۈرۈمچى شەھەرلىك
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللار تەتقىقات كومىتېتى

ئۈرۈمچى تارىخ ماتېرىياللىرى

(5)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ئۈرۈمچى
شەھەرلىك كومىتېتى تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقات كومىتېتى

赠阅
交换

1986 - يىل 5 - ئاي

مۇندەرىجە

تارىخىي ماتېرىياللار مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئۈچۈن

خىزمەت قىلىشى لازىم 1

جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ دۇنياغا كېلىشى

ۋە پائالىيەتلىرى .... تۇرسۇن ئەمەت رەتلىگەن 32

ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشما...

.... شېرىپ خۇشتار 63

ئۈرۈمچى ئۇيغۇر سەنئىتى توغرىسىدا ... شېرىپ خۇشتار 91

«بىرلا توپقا تۇتۇپ غەلىبە قىلىش» قورغىنىنىڭ بار-

لىققا كېلىشى .... زەن يۈيلىن، 115

.... ئىبادەت تۇردى تەرجىمىسى

ياقۇپبەگكە قايتۇرما زەربە بەرگەن كۈنلەردە ....

.... لۇخەنفىڭ 123

.... تۇرسۇن ئەمەت تەرجىمىسى

شىنخەي ئىنقىلاۋىنى قوللىغۇچى تۇنجى ئەجدات يى-

جاڭ روزى ھاجىم .... شېرىپ خۇشتار 136

شىنجاڭدىكى خۇيزۇلار .... ماشىيىڭ 171

.... تۇرسۇن ئەمەت تەرجىمىسى

ئىسلام دىنىنىڭ دۆلىتىمىزدە تارقىلىشى ....

.... لى شىمى، لىيۇمىڭ 206

.... تۇرسۇن ئەمەت تەرجىمىسى

تارىخىي ماتېرىياللارمىللەتلەرئىتتىپاقلىقى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى لازىم

ئۈرۈمچى شەھەرلىك سىياسى كېڭەش تارىخىي
ماتېرىياللار تەتقىقات كومىتېتى

شەھەرلىك سىياسى كېڭەشنىڭ تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقات خىزمىتى — 1983 - يىلى شەھەرلىك سىياسى كېڭەشنىڭ پائالىيىتى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن باشلاندى. 1985 - يىلغىچە بولغان 3 يىل ۋاقىت ئىچىدە «ئۈرۈمچى تارىخ ماتېرىياللىرى» دىن خەنزۇچە 10 سان، ئۇيغۇرچە 4 سان تۈزۈپ نەشر قىلىندى. «ئۈرۈمچى تارىخ ماتېرىياللىرى» غا ۋۇشۇي قانۇن ئۆزگىرىشىدىن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» نىڭ ئالدىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۈرۈمچىنىڭ سىياسى - ئىقتىسادىي ئەھۋالى، ھەربىي ئىشلار، مەدەنىيەت، مائارىپ، مىللىي دىنىي ئىشلار شۇنىڭدەك يەرلىك ئۆرپ - ئادەتلەر، يەرلىك تارىخىي ۋەقەلەر، شەخسلەرنىڭ تەرجىمىھالى، يەرلىك زور ئىشلار يىلنامىسى قاتارلىق مەزمۇنلار كىرگۈزۈلدى. بىزنىڭ تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش، رەتلەش، تەھرىرلەپ نەشر قىلدۇرۇش خىز-

تارىخىي ماتېرىياللارمىللەتلەرئىتتىپاقلىقى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى لازىم

ئۈرۈمچى شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقات كومىتېتى

شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقات خىزمىتى — 1983 - يىلى شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ پائالىيىتى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن باشلاندى. 1985 -يىلغىچە بولغان 3 يىل ۋاقىت ئىچىدە «ئۈرۈمچى تارىخ ماتېرىياللىرى» دىن خەنزۇچە 10 سان، ئۇيغۇرچە 4 سان تۈزۈپ نەشر قىلىندى. «ئۈرۈمچى تارىخ ماتېرىياللىرى» غا ۋۇشۇي قانۇن ئۆزگىرىشىدىن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» نىڭ ئالدىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۈرۈمچىنىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي ئەھۋالى، ھەربىي ئىشلار، مەدەنىيەت، مائارىپ، مىللىي دىنىي ئىشلار شۇنىڭدەك يەرلىك ئۆرپ - ئادەتلەر، يەرلىك تارىخىي ۋەقەلەر، شەخسلەرنىڭ تەرجىمىھالى، يەرلىك زور ئىشلار يىلنامىسى قاتارلىق مەزمۇنلار كىرگۈزۈلدى. بىزنىڭ تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش، رەتلەش، تەھرىرلەپ نەشر قىلدۇرۇش خىز-

ھالدا «شەھەرلىك سىياسى كېڭەشنىڭ ئىلھام بېرىشى بىلەن ياشلىق باھارىم قايتىدىن ئۇرغۇدى» — دېدى، ھەمدە «ئۈرۈمچى تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 4 - سانىغا بەرگەن «سەنئەت ئائىلىسىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش تارىخى» دېگەن ماقالىسىدا كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان ئىشلار-نى بايان قىلىش ئارقىلىق مىللەتلەرنىڭ قېرىنداشلارچە دوستلۇقىنى مەدھىيىلىدى. خەنزۇ 5 - سانىدا خۇيزۇدىنى ئۆلىما «مالىياڭجۈننىڭ ھاياتىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۈرۈمچىدىكى بىر بۆلۈم خۇي-زۇ يۇقىرى قاتلام زاتلىرى ۋە دىنىي ساھەدىكى زاتلار سۆھ-بەت يىغىنى ئۆتكۈزۈپ، ئۆز تەسىراتلىرىنى سۆزلىدى، كۆپ-چىلىك بىردەك «بىز چوقۇم مالىياڭجۈننىڭ ھايات ۋاقتىدى-كى ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئۆگىنىپ، 4 نى زامانىۋىلاش-تۇرۇش قۇرۇلۇشىغا ئۆز ھەسسىمىزنى قوشىمىز» دېيىشتى. 9 - ساندا «بىر پىشقەدەم ۋەتەنپەرۋەر ئوقۇتقۇچىنىڭ (تەن گوبىن) ھاياتى ھەققىدە» دېگەن ماقالا ئېلان قىلىن-غاندىن كېيىن، ئەينى ۋاقىتتا تەن گوبىن بىلەن بىللە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، ئازادلىقتىن كېيىن تارىخىي ئەك-سىلئىنقىلابچى ۋە ئوڭچى قالپىقى كىيگەن، 1980 - يىلى سىياسىتى ئەمەلىيلەشكەندىن كېيىن، دۇنيانىڭ ئىشلىرىدىن قول ئۈزۈپ، كېلىشمەسلىكلەرنىڭ قايتا كېلىشىدىن ئەنسى-رەپ ئۆيىدە ياتقان 74 ياشلىق خې ۋېيشۇن سەپدىشى تەن گوبىننى ئەسلەپ يېزىلغان ماقالىنى كۆرگەندىن كېيىن،

مىتىمىز گەرچە كىچىككىنە باشلانغان، تەجرىبىمىز يېتەرسىز، كەسپىي خادىملىرىمىز كەمچىل بولسىمۇ، لېكىن شەھەرلىك پارتكومنىڭ ئېتىۋار بېرىشى ۋە قوللىشى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ غەمخورلۇق قىلىشى ئارقىسىدا خىزمەتنى باشلاش بىلەنلا مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتى توغرىسىدىكى فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئىزچىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، 4 ئاساسىي پىرىنسىپتا چىڭ تۇردۇق. كەسپىي جەھەتتىن سىياسىي، تارىخىي رېئاللىق ۋە يىرىكتىن ئىبارەت «3 ئۆتكەل» نى ئەستايىدىل چىڭ تۇتتۇق. شۇڭا، نەشر قىلىنغان سانلاردا چوڭ مەسىلىلەر كۆرۈلمەيلا قالماستىن، بەلكى ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىنى قوزغىدى ۋە بىر قەدەر ياخشى ئىجتىمائىي ئۈنۈم ھاسىل قىلدى.

بىرىنچى، ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىكسەپنى كېڭەيتتى. بىز تارىخىي ماتېرىياللارنى تەھرىرلەپ نەشر قىلدۇرۇشتا ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ مىللەتلەر ئىتتىپاقىنى كۈچەيتىشنى يېتەكچى ئىدىيە قىلدۇق. بىز ئۈرۈمچى «تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 1 - سانىنى نەشرگە تەييارلاشتا پىششىقدەم خەلق سەنئەتكارى ئابدۇگۈلنى زىيارەت قىلىپ، ئۇنىڭ «سۇناي 60 يىل مەن بىللە» دېگەن ماقالىسىنى رەتلەپ چىقىشىغا ياردەملەشتۇق. ماقالا ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ چوڭقۇر تەسىرلەنگەن

دى. بۇندىن باشقا «ماۋ دۇننىڭ شىنجاڭدىكى ئىنقىلاۋىي مەدەنىيەت پائالىيىتى» دېگەن ماقالا مەملىكەتلىك ماۋدۇن تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ژۇرنىلى تەرىپىدىن، «چاڭبەيسەن-خېيلۇڭجياڭدىن تىيانشان ئېتىكىگىچە»، «شەرقىي شىمال پىدائىلار ئارمىيىسىنىڭ ئوقۇتۇش لىيەنى»، «ئۈرۈمچىگە چېكىنىپ كەلگەن شەرقىي شىمال پىدائىلار ئارمىيىسى» دېگەن 3 پارچە ماقالا لياۋنىڭ ئۆلكىلىك پارتىيە تارىخىي ماتېرىياللىرىنى توپلاش ھەيئىتىنىڭ ژۇرنىلى تەرىپىدىن قايتا بېسىلدى. يەنە 11 پارچىسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئاپتونوم رايون ۋە شەھىرىمىز تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان، «تىيانشان ئېتەكلىرى»، «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى»، «شىنجاڭ سەنئىتى»، «ئۈرۈمچى سەھىيە گېزىتى»، «ئۈرۈمچى ئەدەبىيات - سەنئەت گۈلزارى» تەرىپىدىن قايتا بېسىلدى. بۇندىن باشقا، شىنجاڭ مارىپ ئىنستىتۇتى ۋە شەھەرلىك 1-، 2- ئوتتۇرا مەكتەپ قاتارلىق ئالىي، ئوتتۇرا مەكتەپلەر «ئۈرۈمچى تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ قىسمەن ماقالىلىرىنى تاللاپ ئىشلەتتى. 10-سان مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تارىخىي مەخسۇس سان) نەشر-دىن چىققاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق مىللىي ئىشلار كومىتېتى قاتارلىق ئورۇنلار تەشۋىقات ماتېرىيالى سۈپىتى ئالدى بىلەن 100 نۇسخىدىن سېتىۋالدى.

ئۈچىنچى، تارقىتىلىش دائىرىسى كېڭەيگەنلىكتىن يەنە نۇرغۇن كىتابخانلار بىلەن ئالاقە باغلاندى. «ئۈرۈمچى تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ ئالدىنقى 5 سانى (خەنزۇچە) ياشلار

تەشەببۇسكارلىق بىلەن تارىخىي ماتېرىياللار ئىشخانىسىغا كېلىپ «سەيشەنبىلىك» ئۈگىنىش ۋە باشقا ئىجتىمائىي پا-
ئالىيەتلەرگە قاتنىشىشنى تەلەپ قىلدى. ئۈگىنىشتە ئۇ:
«كوممۇنىستىك پارتىيە بىزنى ئۇنتۇپ قالماپتۇ، بىز قانداقمۇ
ئۆيدە ئۆلۈمنى كۈتۈپ ياتالايمىز». —دېدى. بۇندىن باشقا يەنە
كېڭەش ئەزايىمىز جاڭ شىۋەننىڭ «دادام جاڭ شىنىڭ
هاياتى هەققىدە» دېگەن ماقالىسى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن،
جاڭ شۈەن دەرهال ئامېرىكىدىكى تونۇشلىرى ئارقىلىق
تەيۋەندىكى سىڭلىسى جاڭ شىيۈەنگە خەت يازىدۇ. سىڭ-
لىسى جاۋاپ خېتىدە:«كۈنلەرنىڭ بىرىدە سېنىڭ دادامنى
ئەسلەپ يازغان ماقالاڭنى كۆرۈشۈمگە ئىشەنچەم كامىل» دەپ
يازىدۇ.

ئىككىنچى، جەمئىيەتنىڭ هەر قايسى تەرەپلىرىنى كې-
رەكلىك تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. «ئۈرۈمچى
تارىخ ماتېرىياللىرى» دا ئېلان قىلىنغان ماقالىلار
شەهرىمىزدىكى مۇناسىۋەتلىك كەسپىي تارماقلارنى، تارىخىي
ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەنگەندىن تاشقىرى، تولۇق بولمى-
غان مەلۇماتقا قارىغاندا، «ئۈرۈمچى تارىخ ماتېرىياللى-
رى»دا ئېلان قىلىنغان تارىخىي ماقالىلاردىن 21 پارچىسى
دۆلەت ئىچى ۋە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى هەر قايسى گې-
زىتلەر تەرىپىدىن، 3 پارچىسى مەملىكەتلىك سىياسى كې-
ڭەشنىڭ تارىخىيماتېرىياللار توپلىمى تەرىپىدىن، 4 پار-
چىسى خەلق گېزىتى نەشرىياتى تەرىپىدىن قايتا بېسىل-

گەن كىتابخانىلارمۇشەھەرىمىزدىكى تونۇش-بىلىشلىرى ئار-
قىلىق ياكى بىۋاستە ئالاقىلىشىپ سېتىۋالالايدىغان بولدى.
ئالايلۇق، گومىنداڭ شاڭخەي شەھەرلىك ئىنقىلاۋىي كومى-
تېتى پۇل ئەۋەتىپ نەشردىن چىقىدىغان ھەر سانىدىن
پوچتا ئارقىلىق ئەۋەتىپ بېرىشتىن تاشقىرى بۇرۇنقى سان-
لىرىنىمۇ تولۇقلاپ ئەۋەتىپ بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلغان.
شامىندىكى تارىخىي خىزمەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر زات
كېڭىشىمىز ئەزاسى شۇنشىداغا ھاۋالە قىلىپ ھەرسانىدىن
2 نۇسخىدىن سېتىۋالدى. غۇلجىدىكى لى باۋگۇي، لى ئېبن
يولداشلار خەت يېزىپ ھەرسانىدىن 5 نۇسخا سېتىۋېلىشنى
تەلەپ قىلدى ھەمدە ۋاكالىتەن سېتىپ بېرىشنى خالايدى-
غانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. تارىخىي ماتېرىياللار كومىتېتىمىز-
نىڭ ئەزالىرىدىن جىن گوجىن، ليۇدېخې قاتارلىقلارسىرت
ناھىيىلەردىكى ئۇرۇق - تۇققان، دوستلىرى ئارقىلىق ھەر
سانىدىن نەچچە يۈز نۇسخىنى ۋاكالىتەن سېتىپ بېرىپ
كەلمەكتە، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىلگىرى ئۈرۈمچىدە
ئىشلىگەن سىرت جايلاردىكى زاتلار «ئۈرۈمچى تارىخ ما-
تېرىياللىرى» ئۈچۈن قىزغىنلىق بىلەن ماقالا ئەۋەتىپ تۇر-
دى. يېقىنقى ئىككى يىلدىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىزدى-
كى ناھىيىلەر ۋە بېيجىڭ، شاڭخەي، خاربىن، لەنجۇ، شى-
ئەن قاتارلىق جايلاردىن ئەۋەتىلگەن ماقالىلاردىن 15 پار-
چە تاپشۇرۇۋالدۇق. (7 پارچىنى ئېلان قىلدۇق)، بۇ
«ئۈرۈمچى تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى-

نەشرىياتىدا نەشر قىلىنىپ، شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلغان ئىدى، نەشر قىلىش تەننەرقى راسخوتىنىڭ ھەممىسىنى بىز ئۈستىمىزگە ئالغانىدىك سىرتىدا نەشرىيات 14% نەشر ھوقۇقى راسخوتى، كىتابخانا 30% تارقىتىش راسخوتى ئالاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىچكى جەھەتتىن تارقىتىلغاچقا كىتابخانىلار ئاسانلىقچە سېتىۋالالمايتتى، 6 ـ سانىدىن باشلاپ ئۆزىمىز تۈزۈپ، ئۆزىمىز نەشر قىلدۇرۇپ، ئۆزىمىز تارقىتىش ئۇسۇلىنى قوللاندۇق. تىراژى گەرچە پەقەت 2000 نۇسخا بولسىمۇ، ئالماشتۇرۇش، سوغا قىلىش، پوچتا ئارقىلىق سېتىش، ۋاكالىتەن سېتىشقا ھاۋالە قىلىش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر قايسى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلەر ۋە ئىچكى ئۆلكە، ئاپتونوم رايون، شەھەر، ناھىيىلەرگە بىۋاستە تارقاتتۇق. شەھەرلىك كۇتۇپخانا ھەر ساندىن 100 نۇسخا سېتىۋالدى. ئىچكىرىدىكى ھەر قايسى چوڭ كۇتۇپخانىلار بىلەن ئالماشتۇردۇق، چۆچەك تارىخىي كىتابلار كىتابخانىسى ۋە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مىچۋەن، سانجى، غۇلجا قاتارلىق ئورۇنلاردىكى سىياسىي كېڭەشلەر بىر قىسمىنى ۋاكالىتەن سېتىپ بەردى. چۆچەك تارىخىي كىتابلار كىتابخانىسىنىڭ شىنجىڭدىكى دۇكىنى ئارقىلىق شياڭگاڭ، ئاۋمېنلارغىچە تارقىتىلدى. تارقىتىلىش دائىرىسى كېڭەيگەنلىكتىن، شەھىرىمىزدىكى كىتابخانىلار خالىغان ۋاقىتتا سېتىۋېلىپلا قالماستىن، سىرت جايلاردىكى كۆپلى-

لىكى ئىسپاتلاندى. يەنە، شەھىرىمىزنىڭ قانۇن مەسلىھەت‐
چىلەر باشقارمىسى غەربىي چوڭ كۆۋرۈكتە ئولتۇرۇشلۇق
ما فامىلىلىك نەۋرە ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ مىراسخورلۇق ماجرا‐
سىغا ھۆكۈم چىقىرىشتا، ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالنى بىلمە‐
گەنلىكتىن قىينالغان، لېكىن ئۇلار «ئۈرۈمچى تارىخ
ماتېرىياللىرى»نىڭ 7 ـ ساندىن «ماجۇڭيىڭنىڭ دىخۇاغا
قورشاپ ھۇجۇم قىلىشىنىڭ ئالدى ـ كەينى» دېگەن ماقالىنى
كۆرگەندىن كېيىن، دەرھال كومىتېتىمىزغا ئادەم ئەۋەتىپ،
1933 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ماجۇڭيىڭ، ماشىمىڭنى ئەۋەتىپ
دىخۇاغا قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا، غەربىي چوڭ كۆۋرۈكتىكى
ئاھالىلارنىڭ قورا ـ جايلىرى كۆيدۈرۈۋېتىلگەنلىك ئەھ‐
ۋالىنى تەپسىلى ئىگىلىدى. دەۋاگەر تەلەپ قىلغان بوۋىسى‐
نىڭ زىمىنى شۇۋاقىتتىكى ئۇرۇشتا كۆيدۈرۈۋېتىلگەنلىكى،
شۇنىڭدەك جاۋاپكارنىڭ ھازىرقى قورا ـ جايى ئۇرۇش قالايى‐
مىقانچىلىقى تىنجىغاندىن كېيىن يېڭىدىن سېلىنغانلىقى
ئىسپاتلانغاندىن كېيىن، بۇ دەۋا مۇۋاپىق ھەل قىلىندى.
بۇ خىلدىكى ئەھۋاللار خېلى كۆپ، بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ
ئولتۇرمايمىز.

3 يىلدىن بۇيان تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتىنى
قانات يايدۇرۇشتىن ئالغان ئاساسلىق تەسىراتىمىزنى تۆۋەندىكى
3 نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

بىرىنچى، ئىجتىمائىي كۈچلەرگە تايىنىپ يېزىقچى‐
لىق قوشۇنى تەشكىللەپ تارىخىي ماتېرىياللارنى تەھرىر‐

نى يەنە بىر تەرەپتىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.
تۆتىنچى، مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ بەزى
قىيىن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشىغا يادەم بەردى. «ئۈرۈم-
چى تارىخ ماتېرىياللىرى» دا ئېلان قىلىنغان
ماقالىلار، مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ بەزى قىيىن
مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشى جەھەتتىمۇ قىسمەن
رول ئوينىدى. مەسىلەن: فرانسىيىلىك مەلۇم بىر ئەرباب،
1983 - يىلى، دۆلىتىمىز تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىدىن
جۇڭگو - فرانسىيە تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئۈرۈمچىدە قالدۇ-
رۇپ كەتكەن بىر فابرىكىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ
قىلغان، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىدىكى خادىملار «ئۈرۈم-
چى تارىخ ماتېرىياللىرى»نىڭ 1 - سانىدىكى «جۇڭگو -
فرانسىيە تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ خاتىرىسى»دېگەن ما-
قالىنى كۆرۈپ قېلىپ بۇنى يېشىپ ئۇچى قىلغان ھالدا
تەكشۈرۈپ ئىگەللەش ئۈچۈن ئۈرۈمچىگە ئادەم ئەۋەتكەن:
بىز ئۇلارغا مەزكۇر ماقالىنىڭ ئاپتورى لىيۇدېخې ۋە
1931 - يىلى تەكشۈرۈش ئۆمىكىنى كۈتۈۋېلىشقا مەسئۇل
بولغان مويسىپىت فەن جېڭلىنى تونۇشتۇردۇق. ئۇلار
ئارقىلىق فرانسىيە تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئۈرۈمچىگە كەلگەن
ۋاقىتتا ئولتۇرغىنى فرانسىيە سەيتلويىن ئاپتوموبىل
زاۋۇتىدا ئىشلەنگەن سەككىز دانە ئاپتوموبىلى بولۇپ، ئۇچاغدا
ھېچقانداق فابرىكىنىڭ يوقلۇقى، فرانسىيىلىك ئەرباپ-
نىڭ تەلىۋى ئۇچۇقتىن - ئۇچۇق پوپوزا قىلىش ئىكەن-

نۆۋەتتە بىزنىڭ تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتىنى قاناتيا-
دۇرۇشىمىزدىكى ئاساسلىق كۈچ. بۇ ئىجتىمائىي كۈچلەرنىڭ
شەھىرىمىزنىڭ تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتى ئۈچۈن ئۆز
كۈچىنى ئاكتىپ تۆھپە قىلىشىدا بىز ئاساسلىقى تۆۋەندى-
كىچە تەدبىرلەرنى قوللاندۇق. (1) ئىختىيارىي پىرىنسىپ
ئاساسىدا كېڭىشىمىزنىڭ «سەيشەنبىلىك» ئۆگىنىش گۇرۇپ-
پىسىغا قوبۇل قىلدۇق. ئۆگىنىشتە ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك
ھۆججەت، تۈرلۈك دوكلات، ئىچكى - تاشقى پەن-
تېخنىكا خەۋەرلىرى، ئېقىم سىياسەتلىرى يەتكۈزۈلگەچكە
ئەتراپلىق ئاڭلاش ۋە مۇھاكىمە قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ
نەزەر دائىرىسى كېڭەيدى؛ (2) تۈرلۈك ئېكىسكۇرسىيە،
كۆزدىن كەچۈرۈش ۋە مەخسۇس تېمىدا تەكشۈرۈشكە ئۇيۇش-
تۇرۇش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ مەسئۇلىيەتچانلىق ھېسسىياتى
ۋە شەرەپ تۇيغۇسى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى؛(3) تارىخىي ما-
تېرىياللار خىزمىتى ئۈچۈن كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان
ھەمدە مەلۇم ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ماقالا يازغۇچى
خادىملار سىياسىي كېڭەش ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىندى؛ (4)
ئۇلارنىڭ ماقالا يېزىش ۋە تەشكىللىشىگە ياردەم بەردۇق.
تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقات كومىتېتىمىز بەلگىلىك ۋا-
قىتتا ماقالا تەشكىللەش ۋە ماقالا تەكشۈرۈش يىغىنى چا-
قىرىپ، تاللانغان تېمىلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۇلارنىڭ
ئىختىيارىي تاللىشىغا سۇندۇق. يېزىش جەريانىدا پايدى-
لىنىش ماتېرىيالى بىلەن تەمىنلىدۇق. ماقالىلارنى بىر تە-

لەش خىزمىتىنى ياخشىلىدۇق.
ھازىرقى ئەھۋالدا، بەلگىلىك ساندىكى مەخسۇس كەسپىي خادىملارنى تاللاپ ئىشلىتىش مۇمكىن ئەمەس، بىز كومىتېتتا تۇرۇپ ئىشلەۋاتقان 2 ئەزانى تايانچ قىلغان ھالدا جەمئىيەتتە مەلۇم ئابرويغا ئىگە، مەلۇم تارىخىي بىلىمگە ۋە يېزىقچىلىق قابىلىيىتىگە ئىگە ھەمدە يەرلىك تارىخىي ماتېرىياللار ئۈچۈن قىزغىنلىق بىلەن تۆھپە قوشۇشنى خالايدىغان ئىجتىمائىي زاتلارنى تاللاپ يېزىقچىلىق قوشۇنى تەشكىللىدۇق. 3 يىلدىن بۇيان، تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقات كومىتېتىمىز يېزىقچىلىققا رەسمىي تەكلىپ قىلغان خادىملار 20 ئادەمدىن 58 ئادەمگە كۆپەيدى. بۇلار خەنزۇ، ئۇيغۇر، مانجۇ، خۇيزۇ، تاتار، ئۆزبېك، قازاق، داغۇردىن ئىبارەت 8 مىللەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يېشى 60 تىن ھالقىغان، خىزمەتتىن ئايرىلىپ دەم ئېلىش ۋە پېنسىيىگە چىققان ئىجتىمائىي زاتلار، ھەتتا بەزىلىرى 80 ياشتىن ھالقىغانلار. بۇنىڭ ئىچىدە 12 نەپىرى شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ «سەيشەنبىلىك» ئۆگىنىشى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەرگە تولۇق قاتنىشىپ كېلىۋاتىدۇ. كومىتېتىمىزنىڭ دائىملىق ئالاقىلىشىپ تۇرۇشى ئارقىسىدا بۇ قوشۇن: ماقالا تەشكىللەش، يېزىش، تەھرىرلەش، سىلىشتۇرۇش، مەسلىھەت بېرىپ خىزمەت قىلىش، ئالاقىلىشىش ـ تارقىتىش قاتارلىق جەھەتلەردە زور رول ئويناپ كەلمەكتە. بۇلار

مەركىزى، كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان شەھەر. شۇڭا، بىز-نىڭ تارىخىي ماتېرىياللارنى تەھرىرلەش كۆز قارىشىمىز مۇقەررەر ھالدا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەر قايسى جاي-لىرى ۋە مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە تەسىر كۆر-سىتىدۇ. شۇڭا، بىز «ئۇرۇمچى تارىخ ماتېرىياللىرى»غا ما-قالا تەشكىللەشتىن تاكى تەھرىرلەپ نەشر قىلدۇرۇشقىچە بولغان جەريانىنىڭ ھەممىسىدە تارىخىي ماتېرىياللىزىملىق سىياسى مەيدانىدا چىڭ تۇرۇش، ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇغىنى كۆتىرىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا 4 ئاساسىي پىرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ ئىجابى خاراكتېرلىق ئاكتىپ ئامىللارنى قې-زىشنى ئاساس قىلدۇق، ئاز ساندىكى سەلبى ۋەقە ھەم سەلبى شەخسلەر توغرىسىدىكى بايانلارنىمۇ تەنقىدىي يو-سۇندا ئىشلەتتۇق. بەلگىلىك تارىخىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە بەزى ماقالىلارنى گەرچە ئايرىم ۋاقىت ئادەم ئىسمى ۋە ۋەقەنىڭ جەريانى جەھەتلەردە ئېنىقسىز جايلىرى بو-لۇپ، ھازىرچە تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشقا قېيىن بولغانلىرىنىمۇ ئىشلەتتۇق. ئىلان قىلىنغاندىن كېيىن، جايلاردىن تولۇق-لىغان ۋە تۈزىتىش بېرىپ يازغان خەتلەرنى تاپشۇرۇۋال-دۇق. بۇنىڭ بەزىلىرىنى قىسقارتىپ ئېلان قىلدۇق، يەنە بەزىلىرىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغاندىن كېيىن ئېلان قىلا-ماقچىمىز. كىتابخانلار ئۆز خەتلىرىدە: «مانا بۇ، تارىخقا مەسئۇل بولۇش پوزىتسىيىسى» دەپ ئىنكاس قىلىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بەزى قۇرۇق

رەپ قىلىشتا ئەستايىدىل، مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن قايتا-قايتا تولۇقلاپ ۋە تەكرار تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، پايدىلىنىش نىسبىتىنى 90% تىن يۇقىرىغا كۆتەردۇق. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلارنى بەزى «جىددى قۇتقۇزۇش»قا تېگىشلىك جانلىق ماتېرىياللارنى زىيارەت قىلىشقا تەشكىللەپ، رەتلەپ چىقىپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن مۇۋاپىق قەلەم ھەققى بەردۇق؛ (5) نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغان ئەزا ۋە ماقالا يازغۇچى خادىملارنى ئالاقىدار يىغىن ياكى «سىياسى كېڭەش خەۋىرى»دە تەقدىرلىدۇق؛ (6) ئايرىم قىيىنچىلىقى بار زاتلارغا قەرەللىك ياكى قەرەلسىز تۇردە 30 سوم، 50 سومدىن تۇرمۇش ياردەم پۇلى بېرىلدى. يۇقىرىقىدەك تەدبىرلەر قوللىنىلغانلىقتىن يېزىقچىلىق قوشۇنىدىكى خادىملارنىڭ ئاكتىپچانلىقى جارى قىلدۇرۇلدى. ئالايلۇق، ليۇدېخې، جىن گوجىن ئىككى يولداش تارىخىي ماتېرىياللار ئىشخانىسىنىڭ خىزمىتىگە دائىم قاتنىشىپ ئاكتىپ ماقالا يېزىپلا قالماستىن، ياشىنىپ قالغانلىقىغا قارىماي چېتەي، جىمسار، فۇكاڭ، سانجى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئالاقىلىشىپ ماقالا تەشكىللىدى.

ئىككىنچى، سىياسى مەيداندا چىڭ تۇرۇپ، رايوننىڭ ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈردۇق.

گەرچە تارىخىي ماتېرىياللاردا «ھەر خىل قاراش مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش»قا بولسىمۇ، لېكىن شەھىرىمىز ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت

رەشتە ئىتتىپاقلىشىپ كۆرەش قىلغان تارىخىي تۆھپىسى تەكىتلەندى. ماجۇڭيىڭنىڭ ئۆلكە مەركىزىگە 2 قېتىم قورشاپ ھۇجۇم قىلغانلىقى ۋە ماچۇەنلۇنى نەنسەنگە ئەۋەتىپ مىللىي قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارغانلىقى ھەققىدە يېزىلغان نەچچە پارچە ماقالىدا، خەنزۇ، خۇيزۇ خەلقىنىڭ ئۇرۇشتا بىر - بىرىنى قوغدىغانلىقى، بىر - بىرىگە يۆلەنگەنلىكىدەك تەسىرلىك ئىشلار تەپسىلى بايان قىلىندى. دەل مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، «ئۇرۇمچى تارىخ ماتېرىياللىرى»نىڭ نەشر قىلىنىشى دەلىل - ئىسپاتلىق تارىخىي خاتىرىلەرنى ئاكتىپ بايان قىلىش ئارقىلىق خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن بەزى پاسسىپ قاراشلارنى ئۆزگەرتتى. بىز، ئېلان قىلغان ماقالىلار كىتابخانلارنىڭ بەزى خاتا قاراشلىرىنى تۈزىتىۋېلىشىغا ياردەم بەرگەنلىكى ھەققىدىكى ئىنكاسلارنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تارىخىي ماتېرىياللىرىمىزدا چىڭ تۇرۇپ، تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش ئىشەنچىمىز تېخىمۇ كۈچەيدى. ئۇندىن باشقا دىنغا توغرا مۇئامىلە قىلدۇق. دىن ۋە دىنىي مەسىلە ھامان مىللەت ۋە مىللىي مەسىلە بىلەن گىرەلىشىپ كېتىدۇ. ئۇرۇمچىدە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر، قازاق، تاجىك، خۇيزۇ قاتارلىق 9 مىللەت ئاساسەن «ئومۇمخەلق دىنغا ئېتىقات قىلىدۇ». گەرچە بۇ 9 مىللەتنىڭ تىل - يېزىقى، ئۆرپ - ئادىتى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئوخشاپ كەتمىسىمۇ ياكى پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان بولسىمۇ بىراق دىنىي كۆز قاراش

گەپ سېتىلىپ ئاساسسىز نەرسىلەر يېزىلغان ياكى ھەقىقەت ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىنىپ، راست، يالغان ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن ماقالىلارنىڭ بىرنىمۇ ئىشلەتمىدۇق. رايوننىڭ ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈشتە، تارىخىي ماتېرىياللىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش جەھەتتىكى ئاكتىپ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇردۇق. 3 يىلدىن بۇيان، بىز مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ ئىجابى جەھەتىدىن ماتېرىيال قېزىپ، ماقالا تەشكىللىدۇق. ھازىر نەشردىن چىققان 10 سان (خەنزۇچە) «ئۈرۈمچى تارىخ ماتېرىياللىرى»غا مىللىي، دىنىي ئىشلارغا دائىر 62 پارچە ماقالا كىرگۈزۈلدى. بۇ ئېلان قىلىنغان ماقالا سانىنىڭ 42% نى تەشكىل قىلىدۇ. جۈملىدىن 10 ـ سان (ئۈرۈمچى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تارىخىي مەخسۇس سان)ى نەشر قىلىنىپ 10 مىللەت ئاپتورلىرى يازغان ماقالىلار كىرگۈزۈلدى. بۇ ماقالىلاردا ھەر قايسى تەرەپتىن مىللىي ئىتتىپاقلىقنا ئائىت كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغان ۋەقەلەربايان قىلىندى. مەسىلەن: ياقۇپبەگنىڭ ئۈرۈمچىگە قورالىق باستۇرۇپ كىرىشكە قارشى كۈرەش ھەققىدە يېزىلغان بىر نەچچە پارچە ماقالىدا، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى ۋە خەنزۇ دېھقانلار قوشۇنىنىڭ باشلىقى شۈي شۇگۇڭ بىلەن خۇيزۇ دېھقانلار قوشۇنىنىڭ باشلىقى ماسىڭنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈ-

3 يىلدىن بۇيان، بىز دىنىي مەسىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارنى بىر تەرەپ قىلىشتا، دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇنىدىكى دىنىي ئېتىقات ئەركىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشقا دائىر مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلەرنى كەسكىن، ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇردۇق. مەركىزىي كومىتېتنىڭ (1982) 19 - نومۇرلۇق «دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى دىنىي مەسىلىگە دائىر ئاساسىي قاراش ۋە ئاساسىي سىياسەت» دېگەن ھۆججىتىنى ئىزچىللاشتۇردۇق. كونكرېت خىزمەتتە «5نى قىلماسلىق» پىرىنسىپىدا چىڭ تۇردۇق:

(1) ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى كۆمۈپ قويماسلىق. تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتى ئارقىلىق دىنىي ساھەدىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنىمەدھىيىلىدۇق. ئەمەلىيەتتە ئۇلغار ئىدىيىلەر تەشۋىق قىلىندى. بەزى تارىخىي شەخسلەر گەرچە خېلى كۆپ ياخشى ئىشلارنى قىلغان بولسىمۇ، لېكىن كىشىلەرنىڭ دىنغا قارىتا بىر تەرەپلىمە قارىشى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭئىلغار ئىش ئىزلىرى ھازىرغىچە كۆمۈلۈپ كەلگەن ئىدى. مەسىلەن: بىر تۆمۈر تاجىلىق داۋجاۋ (تەرىقەت دىنىي) مۇخلىسى ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ، ئۆمۈربويى غېرىپ - ئاجىزلارنىڭ بېشىنى سىلىغان، ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا كۆپ ئىئانە تەقدىم قىلىپ ئۆزىنىڭ قىممەتلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىنى ئىپادىلىگەن. لېكىن ئۇنىڭ ئەسلى مىللىتى خۇيزۇ بولۇپ، دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ تە-

جەھەتتە پۈتۈنلەي ئىسلام دىنىنىڭ ئىدارە قىلىشىدا. بى-
راق، بىز شۇنى ھەرگىز ئىنكار قىلمايمىزكى، ئازادلىقتىن
كېيىنكى 30 نەچچە يىلدىن بۇيان، يېڭىچە سوتسىيالىستىك
مىللىي مۇناسىۋەتنىڭ تىكلىنىشى، سوتسىيالىستىك ماددى
مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ كۈنسايىن
مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشىشى ئارقىسىدا، كىشىلەرنىڭ ئې-
گىنى ئىدارە قىلىنىۋالغان دىنىي كۆز قاراشلاردىمۇ دەۋر
ئېقىمىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىش پەيدا بولىدۇ. بىزنىڭ قارى-
شىمىزچە بۇ خىل ئۆزگىرىش ماددىي تەرەققىياتنىڭ ئوبيېك-
تىپ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن. خۇددى ماركس، ئېنگېلس مۆل-
چەرلىگەنگە ئوخشاش: «روشەنكى، ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ
ھەر قېتىملىق زور تارىخىي ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، كىشى-
لەرنىڭ كۆز قاراش ۋە ئېڭىدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ، بۇ
دېمەكلىك، كىشىلەرنىڭ دىنىي قارىشىدىمۇ ئۆزگىرىش بو-
لىدۇ — دېگەنلىكتۇر» (ماركس - ئېنگېلس تولپلىمى 7 -
كىتاب) بىز تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقات خىزمىتى بى-
لەن شۇغۇللىنىۋاتقان يولداشلار دىنىنىڭ ئۆزگىرىش بولۇ-
ۋاتقان تەرىپىنى كۆرۈش بىلەن بىرگە دىنىنىڭ نۆۋەتتە يە-
نىلا ئۇزۇن مۇددەتلىك، ئاممىۋى خاراكتېرلىق، مىللەت
خاراكتېرلىق ۋە مۇرەككەپلىك تەرىپىنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەك؛
شۇڭلاشقا، دىنىنى، چوقۇم تارىخىي ماتېرىياللىرىم ۋە دىئا-
لېكتىكا ماتېرىيالىزىم نۇقتىسىنەزىرىدە تۇرۇپ چۈشىنىشى-
مىز ۋە تەتقىق قىلىشىمىز لازىم.

مالىياگجوُنىنى ئالساق،موُسوُلمانلار ئىچىدە يوُقىرى ئىززەت ـ
ئابرويغا ئىگە ۋەتەنپەرۋەر دىنىي ئەرباپ. شىنجاڭنىڭ
تىنچ يول بىلەن ئازاد بولوُشىدا بەلگىلىك تۆھپە قوشقان.
«ئۆرۈمچى تارىخ ماتىرىياللىرى»دا «مالىياگجوُنىنىڭ هايا ـ
تىنى قىسقىچە تونوُشتوُروُش» دىگەن ماقالا ئىلان قىلىنى ـ
غاندىن كىيىن هەر قايسى تەرەپتە كۆچلۈك ئەكس سادا
پەيدا قىلدى.

(2) ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتتىن چەتنىمەسلىك. «سول» ـ
چىل ئىدىيىنىڭ تەسىرىدە بەزى يولداشلار دىنىي مەسىلىلەر
هەققىدە ئىغىز ئىچىشتىن ئۆزىنى قاچوُرسا، يەنە بەزىلەر
«دىنىي ئىتىقات ئەركىنلىكى» دەپ دىنىي زاتلارنىڭ قانوُنغا
خىلاپ هەركەتلىرىنى پاش قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي كەل ـ
دى. بىز تارىخىي ماتىرىياللار تەتقىقات خىزمىتىدە تارىخ ـ
تا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى ئەينى بويىچە بايان قىلدوُق.
رىياللىقتىن ئۆزىمىزنى چەتكە قاچوُرمىدوُق ۋە رىيال ئەهۋال ـ
لارنى يوشوُرمىدوُق. مەسىلەن: «ئۆرۈمچى تارىخ ماتىرى ـ
ياللىرى»دا، خىرىستىيان دىنىي پوپى ئىجابىي تەرەپتىن يې ـ
زىپ چىققان «شىنجاڭ خىرىستىيان دىنىي جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي
هەققىدە»نى ئىلان قىلدوُق. شوُنداقلا چەتئەللىك خىرىستى ـ
يان دىنىي پوپلىرىنىڭ ئۆرۈمچىدىكى جاسوُسلوُق هەركەتلىرى
توغرىسىدىكى ئارخىپ ماتىرىياللاردىن 3 پارچە ماقالىنى
ئىلان قىلدوُق. ئەگەردە تارىخىي ماتىرىياللار ـــ «هەر خىل
قاراش مەۋجوُت بولوُپ تۇروُش» دىيىلسە، ئوُنداقتا بىز

رىقەت دىنىغا ئېتىقات قىلغانلىقتىن پىشقەدەم خۇيزۇلار ئۇنى «دىنىنىڭ خائىنى» دەپ ئەيىپلەپ كەلگەن ئىدى. بىز ئۇنىڭ ھاياتى توغرىلىق «تۆمۈر تاجىلىق تەرىقەتدىنى مۇخلىسىنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى» دېگەن بىر پارچە ماقالىنى رەتلەپ چىقىپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، ھەر قايسى تەرەپلەرنىڭ دىققەت - ئېتىۋارىنى قوزغىدى. يەنە بىر مىسال: چىڭسۇلالىسىنىڭ ئاخىرى مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئۈرۈمچىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئاقساقلى روزى ھاجىمنى ئالىدىغان بولساق، ئۇ ھەج - تاۋاپ قىلغان ھەمدە ئۈرۈمچىدە مەسچىت سالدۇرغان دىنىي ئەرباپ بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ تەسىرى دىنىي ساھەدىكىلەر ئىچىدىلا ساقلىنىپ كەلگەن، ئەمەلىيەتتە روزى ھاجى شىنخەي ئىنقىلاۋىدىن بۇرۇن قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتەرگەن ئىنقىلاۋىي پارتىيىدىكىلەرگە ماددىي ياردەم بەرگەن. شىنخەي ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، ئۇ يەنە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھەر مىللەت سودىگەرلىرى بىرلىشىپ تىجارەت قىلىدىغان ئۇستى يېپىق بازار سالدۇرغان. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تۆھپە قوشقان. يېقىندا ماقالا يازغۇچى خادىمىمىز شىرىپ خۇشتار، روزى ھاجىمنىڭ ھاياتىغا دائىر بىر ماتېرىيالنى رەتلەپ چىقتى. ماقالىنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، روزى ھاجىمنىڭ ئىلغار ئىش-ئىزلىرى ئۇنىڭ مەسچىت سالدۇرغىنىدىن كۆپ ھالقىپ كەتكەن. 50 - يىللاردا قازا تاپقان خۇيزۇ دىنىي ئۆلىما

بولۇپمۇ دىنغا ئېتىقات قىلغۇچى ئاممىنىڭ ھېسسىياتىغا ئازار بېرىدىغان مەسىلىلەردە مۇۋاپىق تۈردە جانلىق ئۇسۇللارنى قوللاندۇق. مەسىلەن: «مۇسۇلمان خان» تومىڭ (تودېلىن) مەسىلىسىدە، بىز بىر ماقالىدا تومىڭنىڭ دىنىي بايراقنى كۆتىرىپ چىقىپ ئۇرۇمچىدە «خان قەلئەسى» (ھازىرقى ئېتتىپاق يولىدا) ياساپ ئۆزىنى«مۇسۇلمانخان» دەپ ئاتىغانلىقى ھەمدەياقۇپبەگ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئۈرۈمچىدە مىللىي قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەنلىكى ھەققىدە يازغان ئىدۇق. بۇماقالىنى مۇزاكىرىگە سالغاندا ئايرىم خۇيزۇ يۇقىرى قاتلام زاتلىرى: تومىڭ — «چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان خۇيزۇخەلق قوزغىلىڭىنىڭ داھىسى، مىللىي بۆلگۈنچىلىك پەيدا قىلغان جىنايەتچى ئەمەس» دەپ قارىدى. ماھىيەتلىك مەسىلىدە پىكىر ئىختىلاپى بولغانلىقتىن بۇ ماقالىنى ئېلان قىلمىدۇق. يەنە بىر مىسال، «شىنجاڭ خرىستىيان دىنىي جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي ھەققىدە» دېگەن ماقالىغا مەزكۇر جەمئىيەتنىڭ بىر نەچچە كۆپلىگەنلىق شېئىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ بۇنىڭدا «ئاللا! سەن ئىنسانىيەتكە بەخت ئاتا قىلغۇچى — شەپقەتچىمىز!» دېگەندەك مىسرالار تەكرارلانغان. بىز بۇ ماقالىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، ئەسلى تېكىستىگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشنى لايىق تاپتۇق. بىراق ئاپتور، «بۇمۇسۇلمانلار ئىبادەت قىلغاندا چوقۇم ئوقۇلىدىغان شېئىر» ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ — دەپ قارىدى. بىز ئاپتورنىڭ رايى

بىر تەرەپ قىلغان خىرىستىيان دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ماتېرى-
ياللىرى بۇنىڭغا تىپىك مىسال بولالايدۇ. بۇندىن باشقا
شىڭشىسەي «ئىلغار»لىق تونىغا ئورىنىۋالغان مەزگىلدە
ئۇرۇمچىدىكى تارىخىي قىممەتكە ئىگە كۆپلىگەن قەدىمىي
ئىبادەتخانا ۋە بۇتلارنى ئاساسىي جەھەتتىن بۇزۇۋەتكەن
ئىدى. يېقىندا بۇددا دىنىي جەمئىيىتى بۇددا ئىبادەتخانى-
سىدىن بىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى.
بىز ھەم قەدىمىي بۇتخانىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار
ۋە سۈرەتلەرنى ئەينەن ئېلان قىلىپ، بۇددا ئىبادەتخانىسى-
دىن بىرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش تەكلىۋىنى بەردۇق.
بەزىلەر: سىلەر «كونىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ كەي-
نىگە چېكىندى» دېگەن قالپاقنى كىيىپ قېلىشتىن
قورقماسلەر دېيىشتى. بۇنىڭغا، بىز ياق! بىزنىڭ بۇنداق
ئىشلىشىمىز پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتىگە ئۇيغۇن، مىللەت-
لەر ئىتتىپاقلىقى، شەھىرىمىزنى سىرتقا قارىتا ئېچىۋېتىش
ئېھتىياجى ئۈچۈن پايدىلىق دەپ جاۋاپ بېرىمىز.

(3) دىنغا ئېتىقات قىلغۇچى ئاممىنىڭ ھېسسىياتىغا
ئازار بەرمەسلىك. دىن بولۇپمۇ ئىسلام دىنىي شىنجاڭدا
كەڭ ئاممىۋى خاراكتېرگە ئىگە بولغانلىقتىن، دىنغا توغ-
را مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسى — ئاممىغا مۇئامىلە قىلىش
مەسىلىسىدۇر. بىز تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتىدە گەرچە
«ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتتىن ئۆزىنى قاچۇرماسلىق» پىرىنسىپ-
نى ئىزچىللاشتۇرغان بولساقمۇ بىراق بەزى مەسىلىلەردە

ماقالىدىكى باشقا دىنىي مەزھەپچىلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا تەسىر يەتكۈزىدىغان سۆز - ئىبارىلەرنى قىسقارتىپ تاشلىدۇق. يەنە بىر مىسال ئالساق، بىرخۇيرۇ ماقالە يازغۇچى خادىمىز ئۆزى «جەھرىيە» مەزھىپىدە بولۇپ، يازغان تارىخىي ماقالىسىدا ئۆزمەزھىپىنى كۆپرەك كۆككە كۆتىرىپ باشقا مەزھەپلەرنى چۈشۈرگەنلىكتىن ماقالىنى ئېلان قىلىشتا ئۆزىمۇ مەلۇم ئەندىشىدە بولۇپ بىزدىن ئۆزىنىڭ ئىسمىنى يازماسلىقنى تەلەپ قىلدى. ئەمەلىيەتتە بىز بۇ خىل ماقالىلارنى ئېلان قىلمىدۇق.

(5) دىنىي خۇراپاتلىقنى تەرغىپ قىلماسلىق. تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتىدە دىنىي مەسىلىگەچوقۇم تارىخىي ماتېرىيالىزىم ۋە دىئالېكتىكا ماتېرىيالىزىملىق مەيداندا تۇرۇپ مۇئامىلە قىلىش كېرەك. ھالبۇكى، دىنىي تارىخىي ماتېرىياللارنى يازغۇچى ئاپتورلار ھامان دىنىي زاتلار ياكى دىنىي ساھە بىلەن ئالاقىسى بولغان ئىجتىمائىي زاتلار بولغاچقا بەزى تارىخىي ماتېرىياللارغا بەلگىلىك نىسبەتتە دىنىي تۈس سىڭگەن؛ بەزى ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئەپسانىي ھېكايىلەرنى يەنىلا ئىشلىتىشكە بولىدۇ، ئەلۋەتتە. ئالايلۇق، 100 مىڭ ئارخاتنىڭ پاتىسخان ئانىنىڭ (غەربىي خان ئانا) قاش تېشى كۆلىگە (بۆغدا كۆلىگە) كۆچۈپ كېلىشىنى قارشى ئېلىشى توغرىسىدىكى ھېكايە، مىللىي ئىتتىپاقلىق مەزمۇنىغا باي بولغانلىقتىن بىز «قاش تېشى كۆلىنىڭ تارىخىي ھەققىدە» دېگەن ماقالىدا ئىشلەتتۇق. «بۇددا دى-

بويىچە ئىش كۆردۇق. ئەمەلىيەت، بەزى تالاش - تارتىش بولغان زور مەسىلىلەر ياكى ئانچە مۇھىم بولمىغان ئۇششاق مەسىلىلەرگە قارىتا جانلىق ئۇسۇل قوللانغاندا ئىتتىپاقلىقنى، تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ئىجتىمائى تەسىرىنى كېڭەيتىشكە پايدىلىق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

(4) مەزھەپلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشكە ئارىلاشماسلىق. ئۇرۇمچىدىكى دىنغا ئېتىقات قىلغۇچى ھەر مىللەت ئاممىسى ئىچىدە دىن كۆپ، مەزھەپ مۇرەككەپ. ئىسلام دىنىي ئىچىدە شۇنداق بولۇپلا قالماستىن، خىرىستىيان دىنى، بۇددا دىنلىرىدىمۇ شۇنداق. بىز تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتىدە دىنىي مەزھەپلەرگە مۇئامىلە قىلىشتا مەركەز ئىزچىل تەشەببۇس قىلىپ كەلگەن «ئوخشاشلىقتا بىرلىككە كېلىپ، پەرقلەرنى ساقلاپ قېلىش»، «ھەر قايسى ئۆز يولىدا مېڭىش، بىر-بىرىگە ئارىلاشماسلىق» فاڭجېنىدا چىڭ تۇردۇق. سىياسى جەھەتتىكى ئوخشاشلىقتا بىرلىككە كېلىپ، ئىدىيە، ئېتىقات جەھەتتىكى پەرقلەرنى ساقلاپ قالدۇق. ھەر قايسى دىنىي مەزھەپلەرگە ئوخشاش مۇئامىلە قىلدۇق. بىرى بىلەن يېقىنلىشىپ يەنە بىرىنى چەتكە قاقمىدۇق. مىللەتلەر ئىتتىپاقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن بۇددا دىنىدىكى لىمىن ۋە ھىننايانا مەزھىپى ھەققىدە بىر تارىخىي ماقالە يېزىپ، «لىمىن ۋە ھىننايانا ئىبادەتخانىسى» دېگەن تېمىدا ئېلان قىلدۇق. «شىنجاڭ خىرىستىيان دىنىي جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي ھەققىدە» دېگەن

ئۇچۇن ئۇگۇشلۇق قاناتيايدۇرۇلدىكى ــ بىز شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسى كېڭەش ۋە جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى تەرەپلەرنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشىنى قولغا كەلتۈردۇق. بۇنىڭدىكى ئاساسىي ئامىل ــ «ئۇرۇمچى تارىخ ماتېرىياللىرى»نى پىلان بويىچە نەشر قىلدۇرۇشتىن سىرت، مەسلىھەت بېرىپ خىزمەت قىلىش پائالىيىتىنى پائال قاناتيايدۇرغانلىقىمىز بولدى. بىز جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى تەرەپلەرنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئاساسلىقى 3 تەرەپتىن مەسلىھەت بېرىپ خىزمەت قىلىش پائالىيىتىنى قاناتيايدۇردۇق.

(1) كەلگەن خەت ـ چەكلەرگە جاۋاپ قايتۇردۇق. 1983 ـ يىلى كەلگەن خەت ـ چەكلەرنىڭ 7 پارچىسىغا، 1984 ـ يىلى 21 پارچىگە، 1985 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە كەلگەن خەت ـ چەكلەرنىڭ 14 پارچىسىغا جاۋاپ قايتۇردۇق. بۇ خەت ـ چەكلەرنىڭ بەزىلىرىدە تارىخىي مەسىلىلەرنى ئىسپاتلاش تەلەپ قىلىنغان، بەزىلىرىدە تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەش تەلەپ قىلىنغان، يەنە بەزىلىرىدە «ئۇرۇمچى تارىخ ماتېرىياللىرى»دا ئېلان قىلىنغان ماقالىلار ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلغان. مەسىلەن، 1983 ـ يىل 3 ـ ئايدا، بىز، خېيلۇڭجاڭ ئۆلكىسى ناخې ناھىيىسىدىكى 80 ياشلىق موماي جۇيا گىنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋالدۇق. ئۇ خېتىدە ئېرى جۇجىڭمېيەننىڭ 1933 ـ يىلى شەرقىي شىمال پىدائىيلار ئارمىيىسى بىلەن شىنـ

نىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى پائالىيىتى» دېگەن تارىخىي ماقالىدا دىنىي خۇراپاتلىقنى تەرغىپ قىلىش سالمىقى نىسبەتەن ئېغىرراق بولغانلىقتىن بىز بۇ ماقالىنى بىر تەرەپ قىلىشتا خېلى كۆپ قىسقارتتۇق ۋە تۈزىتىش كىرگۈزدۇق. تەرىقەت دىنىي توغرىسىدىكى يەنە بىرپارچە ماقالىدا. تارىخىي ماتېرىياللار بەكمۇ ئاز، لېكىن دىنىي ئەدەپ - قائىدىلەر ۋە تەرىقەت دىنىنىڭ تۈرلۈك مۇراسىملىرى ناھايىتى تەپسىلى بايان قىلىنغان. ئەگەر بۇ ماقالىنى ئېلان قىلساق، «تەرىقەت دىنىنى تەرغىپ قىلغان»لىقتەك ناچار ئۈنۈم ھاسىل قىلغان بولاتتۇق. شۇڭا بۇ ماقالىنى ئىشلەتمىدۇق. بىزنىڭ بۇ ئۆزگۈرتۈشلىرىمىزغا قارىتا بەزى يولداشلار ئوخشىمىغان پىكىردە بولغان بولۇشىمۇ، لېكىن تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى ئىجابىي رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، بىز «دىنىي خۇراپىلىقنى تەرغىپ قىلماسلىق» پىرىنسىپىدا باشتىن - ئاخىر چىڭ تۇرۇپ كەلدۇق.

ئەمەلىيەت، يۇقىرىدا بايان قىلغان « 5 نى قىلماسلىق» پىرىنسىپىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيە، ئىلغار ئىدىيىلەرنى تەرغىپ قىلىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشكە پايدىلىق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

ئۈچىنچى، مۇلازىمەت دائىرىسىنى كېڭەيتىپ ھەر قايسى تەرەپلەرنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈردۇق.

بىزنىڭ تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتىمىز شۇنىڭ

خىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەشنى تەلەپ قىلدى. بىز ئۇرۇمچىنىڭ نېفىت توغرىسىدىكى تارىخىي ماتېرىياللارنى قىلچە ئىبلىپ قالماي ئەۋەتىپ بېرىپ ئۇنىڭ «شىنجاڭ نېفىت تارىخىي ماتېرىياللىرىدىن تاللانما»سىنى ئىشلەپ پۈتتۈرۈشكە ياردەم بەردۇق. بۇندىن باشقا مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەرنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدۇق. بىر قېتىم بىز ئاپتونوم رايونلۇق كۇتۇپخانىدا ماتېرىيال ئاختۇرۇۋاتقان ۋاقتىمىزدا چىرىيە ناھىيىسىدىن كەلگەن بىريولداشنى ئۇچرىتىپ قالدۇق، ئۇ ئۆز ناھىيىسىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتىنى ئىزلەۋاتقان بولۇپ،تاپالماي ئۈمىتسىزلىككە چۈشكەن ئىكەن.ئۇزۇن ئۆتمەي بىز باشقا ماتېرىيالدىن چىرىيە ناھىيىسى قۇرۇلغانلىقىنىڭ توغرا ۋاقتىنى ۋە شۇ چاغدىكى ئەھۋاللارنى كۆرۈپ قېلىپ،بۇ ماتېرىيالنى دەرھال چىرىيە ناھىيىلىك تەشۋىقات بۆلۈمىگە ئەۋەتىپ بېرىپ ئۇلارنىڭ بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشىغا ياردەم بەردۇق.

(2) ئەرز - ھال ئېيتىپ كەلگۈچىلەرنى كۈتۈۋالدۇق. كومىتېتىمىزغا تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەشنى تەلەپ قىلىپ كەلگەنلىكى ئادەملەرنى قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، سورىغان مەسىلىلەرگە خالىسانە ھەقسىز جاۋاپ بەردۇق ياكى يازما ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدۇق ۋە ياكى مۇناسىۋەتلىك كىتاب، ژورنااللارنى تونۇشتۇردۇق. 1983 - يىلى كۈتۈۋېلىنغانلار خاتىرىلەنمىگەن. 1984 - يىلى ئەرز -

جاڭغا كەلگەندىن كېيىن خەت ـ خەۋىرى بولمىغانلىقى، يەرلىك ئورۇنلارنىڭ ئۇنى تەيۋەنگە قېچىپ كەتكەن «ئەكسىلئىنقىلابچىنىڭ ئائىلە تەۋەسى» دەپ قاراپ نازارەت ئاستىغا ئالغانلىقىنى ئىنكاس قىلىپ، بىزدىن جۇجىڭمىيەننىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. جۇجىڭمىيەننىڭ ئەھۋالىدىن بىزنىڭ خېلى خەۋىرىمىز بار ئىدى. جۇ شىنجاڭدا خىزمەت قىلغان چېغىدا ئىسپادىسى ئىلغار بولۇپ، پارتىيىمىزدىكى يولداشلار بىلەن ھەمكارلىشىپ بىرلىكتە ئىشلىگەن، كېيىن شېڭشىسەي تەرىپىدىن چىن پېيشىڭ (كومپارتىيە ئەزاسى) ۋەقەسى بىلەن قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن. بىز بۇ ھەقتە ئۆز ئەينى بويىچە خەت يازدۇق ھەم شۇ چاغدىكى ئەھۋالنى بىلىدىغان زاتلارغا ئىسپات ماتېرىيالى يازغۇزۇپ ئەۋەتىپ بەردۇق. ئۇزۇن ئۆتمەي مۇماي ئەۋەتكەن مىننەتدارلىق خېتىنى تاپشۇرۇۋالدۇق. ئۇ خېتىدە ئۆزىنىڭ سىياسىتىنىڭ ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەنلىكىنى، ياپونغا قارشى يىدائىلار ئارمىيىسىنىڭ ئائىلە تەۋەسى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىنىپ، ناھىيىلىك سىياسى كېڭەشنىڭ ئەزالىقىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقىنى، ئايدا 30 يۈەن تۇرمۇش پۇلى بېرىدىغانلىقىنى ۋە بىر نەۋرىسىنىڭ خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقىنى يازغان. يەنە بىرمىسال، 1984 ـ يىل 1 ـ ئايدا، قاراماي نېفىت تەكشۈرۈش ئەترىتىدىكى ۋاڭ ليەنفاڭ بىزگە خەت يېزىپ، يەرلىك نېفىت ئىشلىرى توغرىسىدىكى تارى-

ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت»، «سۆيۈملۈك ئۈرۈمچى» دېگەن
مەخسۇس تېمىدا ئىككى قېتىم لېكسىيە سۆزلىدى. 1984 –
يىلى ئىلگىرى – كېيىن بولۇپ شەھرىمىزدىكى يەر نامىلىرىنى
ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشخانىسى، شىنجاڭ مائارىپ
ئىنستىتوتى، شەھەرلىك پوچتا – تېلېگراف ئىدارىسى،
خەلق ئىشلار ئىدارىسى، مائارىپ ئىدارىسى سىستېمىسىغا
«ئۈرۈمچىنىڭ يەر نامىلىرىنى ئېنىقلاش»، «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر-
نىڭ دىنىي ئېتىقاتى ۋە ئۆرپ – ئادەتلىرى»، «ئۈرۈمچى
تارىخى»، «ئۈرۈمچىنىڭ مائارىپ تارىخى» قاتارلىق
مەخسۇس تېمىلاردا 6 قېتىم لېكسىيە سۆزلىدى. 1985 –
يىلى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەكتەپ، سايۋاغ
رايونىنىڭ كادىرلىرى ۋە مىچۈەن، قۇتۇبى ئىككى ناھىيە-
نىڭ كادىرلىرىغا «شىنجاڭنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تارى-
خى» دېگەن مەخسۇس تېمىدا 5 قېتىم لېكسىيە سۆزلىدى.
بۇ لېكسىيىلەر ئۇيۇشتۇرغۇچى ئورۇن ۋە ئاڭلىغۇچىلارنىڭ
بىردەك ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى. 1985 – يىل 6 – ئاي-
دا كومىتېتىمىز شەھەرلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى باش-
قۇرۇش تارماقلىرى بىلەن بىرلىكتە شەھرىمىزدىكى ئالتە
مەشھۇر ئاسارە – ئەتىقىلەر ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ
باردۇق ھەمدە قوغداش ۋە رېمونت قىلىش توغرىسىدىكى
پىكرىمىزنى يېزىپ شەھرىمىزنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھ-
بەرلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك تارماقلارغا يوللىدۇق. بۇ،
ئۇلارنىڭ دىققەت ئېتىۋارىنى قوزغىدى. يۇقىرىقىدەك مەس-

هال ئېيتىپ كەلگەنلەرنى 14 قېتىم كۆتۈۋالدۇق. 1985 - يىلى مەسلىھەت بېرىپ خىزمەت قىلىش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ، 10 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە 38 ئادەم قېتىم كۆتۈۋالدۇق. مەسىلەن: كومىتېتىمىزنىڭ ئەزالىرىدىن لىيۇدېخې، جىن گۇجىن، ۋاڭزىدۇن، جاڭشۇەن 4 يولداش شەھەرلىك تەنتەربىيە كومىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق مالىيە نازارىتى، ئاپتونوم رايونلۇق ياشلار ئىتتىپاقى، شەھەرلىك ئاشلىق ئىدارىسى، شەھەرلىك سوت مەھكىمىسى قاتارلىق ئورۇنلارنى 40 مىڭ خەتتىن كۆپرەك 9 پارچە تارىخىي ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى. بۇندىن باشقا، بىز يەنە ئاپتونوم رايونلۇق شەھەر قۇرۇلۇشى تارماقلىرى ۋە فۇكاڭ ناھىيىسى ئۇيۇشتۇرغان بوغدا كۆلىنىڭ تارىخىي ئەھۋالى ۋە ئۇنى رېمونت قىلىش، كېڭەيتىپ قۇرۇپ سىرتقا ئېچىش توغرىسىدا سورىغان مەسلىھەتلىرىگە قارىتا مەسلىھەت بېرىش سۆھبەت يىغىنى چاقىرىپ ئۇلارنى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدۇق ۋە ئۆز پىكرىمىزنى بەردۇق.

(3) مەخسۇس تېمىدا ئېكسىيە سۆزلىدۇق ۋە مەخسۇس تېمىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق. ئۇيۇشتۇرغۇچى ئورۇنلارنىڭ تەكلىۋىگە بىنائەن كومىتېتىمىزنىڭ مۇئاۋىن جۇرىنى يولداش زەن يۈيلىن تولۇق تەييارلىق كۆرۈپ مەخسۇس تېمىلاردا ئېكسىيە سۆزلىدى. مەسىلەن: 1983 - يىلى شەھەرلىك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى، شەھەرلىك ئىتتىپاق كومىتېتىگە «غەربىي رايون ئۇسلۇبى

مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى، ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىكسەپىنى تە-
رەققى قىلدۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقىنى كۈچەيتىش ۋە
ياش ئەۋلادلارغا ۋەتەنپەرۋەرلىك، يۇرتنى سۆيۈش ئەنئە-
نىۋى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش قاتارلىق جەھەتلەردىكى
ئاكتىپ رولىنى يەنىمۇ جارى قىلدۇرۇشقا تىرىشىمىز.

لىھەت بېرىپ مۇلازىمەت قىلىش پائالىيەتلىرى ئارقىلىق، تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتىنىڭ ئىجتىمائىي تەسىرىنى كېڭەيتتۇق ۋە ھەر قايسى تەرەپلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتۇق. رايونلۇق، شەھەرلىك كۇتۇپخانا، ئارخىپ ئىدارىسى بىزنىڭ ماتېرىيال ئاختۇرۇشىمىز ئۈچۈن قۇلايلىق يارىتىپ بەردى؛ 8 - ئارمىيە خاتىرە سارىيى بىزنى كېرەكلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى؛ خەلق ئىشلار ئىدارىسى باسما زاۋۇدى، كۆمۈر شىركىتى باسما زاۋۇدى ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونى 7220-زاۋۇدى «ئۈرۈمچى تارىخ ماتېرىياللىرى» نى بېسىش ۋەزىپىسىنى ئاكتىپ ئۈستىگە ئالدى. گەنسۇ ئۆلكىلىك كادىرلار ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ۋاڭ ۋۇمىيەن ئۆزىنىڭ شىنجاڭدا خىزمەت ئىشلىگەن ئەسلىمىسىنى ئالدى بىلەن بىزگە ئەۋەتىپ بەردى. ئۇ يازغان خېتىدە: «ئەگەر ‹ئۈرۈمچى تارىخ ماتېرىياللىرى› ئىشلەتمىسە، ئەسلىدىكى سۆزلىشىپ قويغان ئورۇنغا ئەۋەتىپ بېرەرسىلەر» دەپ يازغان.

يۇقىرقى 3 نۇقتا، بىزنىڭ 3 يىلدىن بۇيان تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشتىن ئالغان ئاساسىي تەسىراتىمىز، خىزمىتىمىزدە يەنە نۇرغۇن يېتەرسىزلىكلەر بار، ئاپتونوم رايون ۋە ئىچكىرىدىكى قېرىنداش شەھەرلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا پەرق ناھايىتى زور، بىزنىڭ داۋاملىق تىرىشىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ - ئەلۋەتتە. تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى

يوللىرىغا كاپالەتلىك قىلىش، ياپونغا قارشى ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەش، شۇنىڭدەك ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سىياسى ئېڭىنى يۇقىرى كۆتىرىپ، مەدەنىي ـ مائارىپ ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە زور رول ئوينىدى. ئۇ شىنجاڭ تارىخىدا جۈملىدىن ئۈرۈمچى تارىخىدا بەلگىلىك ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. تۆۋەندە بۇ تەشكىلاتنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە پائالىيەتلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ قۇرۇلۇشى

1933 ـ يىلى 12 ـ ئاپرېلدا، ئەينى ۋاقىتتا «3 ياش ئەزىمەت» دەپ ئاتالغان چېن جۇڭ، لى شاۋتيەن، تاۋمىڭيۈ قاتارلىقلار ئۆلكە مەركىزى دىخۇا (ئۈرۈمچى) دا ئاق ئورۇس ئارمىيىسى (جۇڭگو تەۋەلىكىگە ئۆتكەن ئارمىيە) ۋە قىسمەن ئۆلكە ئارمىيىسىنى ئىشقا سېلىپ ھەمدە شىنجاڭغا چېكىنىپ كەلگەن شەرقىي شىمال ياپونغا قارشى پىدائىلار ئارمىيىسىنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا قوراللىق سىياسى ئۆزگىرىش قوزغاپ جىن شۇرېننىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ. جىن شۇرېن نەنجىڭگە قېچىپ بېرىپ گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە «شىنجاڭ قىزىللىشىپ كەتتى» دەپ شىكايەت قىلىدۇ. جىن شۇرېن سىياسى سەھنىدىن قوغلانغاندىن كېيىن،

جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ دۇنياغا كېلىشى ۋە پائالىيەتلىرى

شىنجاڭ خەلقلىرىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى — ئازادلىقتىن بۇرۇنقى شىنجاڭ تارىخىدىكى كۆلىمى چوڭ، ئەزاسى كۆپ، تەسىرى كەڭ بولغان ھەر مىللەت، ھەر ساھە ئاممىسىنىڭ سىياسى خاراكتېرلىق تەشكىلاتى. بۇ تەشكىلاتنىڭ پائالىيىتى 1934 - يىلى شىڭ شىسەي ئىلغارلىق تونىغا ئورۇنىۋالغان ۋاقىتدىن باشلىنىپ، 1943 - يىلى شىڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچى قىياپىتىنى ئوچۇق ئاشكارىلىغانغا قەدەر داۋاملاشتى. بۇ جەرياندا مەزكۇر تەشكىلاتقا كومپارتىيە ئەزالىرى قاتناشقانلىقى ۋە رەھبەرلىك قىلغانلىقى ئۈچۈن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ياپونغا قارشى مىللىي بىرلىكسەپ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇش، ماركسىزم - لېنىنىزمنى تەشۋىق قىلىش، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى سەپەرۋەر قىلىپ ۋە تەشكىللەپ ياپونغا قارشى مىللىي بىرلىكسەپنى ھىمايە قىلىش، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، ياپونغا قارشى ئالدىنقى سەپ ۋە چېگرا رايون ھۆكۈمىتىگە ياردەم بېرىش، خەلقارا مۇھىم قاتناش

لىق تونىغا ئورۇنلىشىۋېلىپ بىر تەرەپتىن گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى پارتىيە ئورگىنىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئېلىپ تاشلاپ سىياسىي جەھەتتە بەنجىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە بويسۇنمايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن بولۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن «سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش» ۋەزىپىسىنى كۆتىرىپ چىقىپ سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىپ ھەركەت قىلدى. ھەمدە 1934 - يىلى 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى بىلەن تۈزۈپ چىققان «مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكىنى يولغا قويۇش»، «دېموكراتىيە ئەركىنلىككە كاپالەتلىك قىلىش» نى مۇھىم مەزمۇن قىلغان «8 ماددىلىق خىتاپنامە» نى ئېلان قىلدى، بۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ رايىغا ئاكتىپ ماسلىشىپ ھىمايىسىغا ئېرىشمەكچى بولدى. شىڭ شىسەي گەرچە پۈتۈن زېھنى كۈچىنى ئىشقا سېلىپ يۇقىرىقىدەك چارە - تەدبىرلەرنى يولغا قويۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملىمەكچى بولسىمۇ، لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى ئوبيېكتىپ شارائىت ئۇنىڭ ئۈچۈن پايدىسىز ئىدى. بىرىنچىدىن، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ رىياسەتچىلىكىدىكى يېڭى ھۆكۈمەتكە قوشۇلۇش ئىپادىسىنى بىلدۈرمەيلا قالماي، بەلكى خۇاڭ مۇسۇڭنى ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن شىنجاڭغا ئەۋەتتى.

شىڭ شىسەي ھىيلە-مىكىر ئىشلىتىپ، تەرەپ-تەرەپكە خوشامەت قىلىپ «شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى» لىك ئەزىز ئورنىغا يامىشىپ چىقىۋېلىپ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي، سىياسىي ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالىدۇ. شىڭ شىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋەزىيەتكە دۇچ كېلىدۇ. 1934-يىلى 1-ئاينىڭ 21-كۈنى، ماجۇڭيىڭنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرىي كۈچى بىلەن ئۈرۈمچىنى قورشىۋېلىپ ھۇجۇم قىلىدۇ. شەرقىي شىمال پىدائىيلار ئارمىيىسىدىن 500 دىن ئارتۇق ئادەم شەھەردىن چىقىپ قايتۇرما زەربىگە ئۆتكەن بولسىمۇ، بىراق ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قايتىپ كېلىدۇ. ئۈرۈمچى 46 كۈن قامال ئىچىدە قالىدۇ. ۋەزىيەت ئىنتايىن جىددىيلىشىدۇ. شىڭ شىسەي ئىچكى-تاشقى جەھەتتە قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىپ تۈيۈق يولغا كىرىپ قالغاندا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى كونسۇلى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياردەم تەلەپ قىلىدۇ. ئايروپىلان، بىرونىۋىك قاتارلىق زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان، «جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى ئارمىيە» دېگەن نام بىلەن كىرگۈزۈلگەن سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى 3-ئاينىڭ 7-كۈنى بىر زەربە بىلەنلا ماجۇڭيىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ ئۆلكە مەركىزىنى خەۋپتىن قۇتقۇزىدۇ. ماجۇڭيىڭ چېكىنىپ جەنۇبىي شىنجاڭغا قاچىدۇ. شىڭ شىسەي ۋەزىيەتكە ماسلىشىش ئەينى ۋاقىتتىكى مۇرەككەپ ۋەزىيەتكە تاقابىل تۇرۇش، ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئىلغار-

رۇپ كېلىشۋاتقان ماجۇڭيىڭ قىسمىنى تارمار قىلىپ، ئار-
قىدىنلا جاڭ پېييوەن غۇلجىدا قوزغىغان قوراللىق توپىلاڭ-
نى تىنجىتتى. بۇ ئىككى قېتىملىق ھەربىي غالىبىيەت ھەيـ-
ۋىسىدىن پايدىلىنىپ، 1933 - يىلى 6 - ئاينىڭ 26 -
كۈنى تەدبىر قوللىنىپ 12 - ئاپرېل سىياسى ئۆزگىرىش-
نىڭ تەشكىللاتچىلىرى چېن جۇڭ، لى شاۋ تيەن، تاۋمىڭيـۈ
ئۈچىسىگە ئۆلۈم جازاسى بەردى ۋە نەنجىڭ ھۆكۈمىتى «ھال
سوراش ئەلچىسى»نامىدا شىنجاڭغا سۈيىقەستلىك ھەرىكەت ئېلىپ
بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن خۇاڭ مۇسۇڭنى قىستاپ، شىنجاڭدىن
تېزرەك كېتىشكە مەجبۇرلىدى. 1933 - يىلى 10 - ئايدا شەر-
قىي شىمال پىدائىيلار ئارمىيىسىنىڭ باشلىقلىرى جېڭرۈن-
چېڭ، پېڭجەنبياۋ، سۇگو، ياڭياۋجۈن قاتارلىقلارغا ماجۇڭ-
يىڭ قوشۇنىنى تازىلاشتا «باندىتلار بىلەن تىل بىرىكتۈر-
دى» دېگەن بەتنامنى چاپلاپ قولغا ئېلىپ زىيانكەشلىك
قىلدى. شەرقىي شىمال پىدائىيلار ئارمىيىسىنىڭ ھەرقايسى
قىسىملىرىنى ئۆلكە ئارمىيىسىگە ئۆزگەرتىپ شىڭشىسەينىڭ
بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىشىغا ئۆتكۈزۈۋالدى. 1934 -
يىلى ئەتىيازدا ئۇ، ياپونىيىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىلىدە تەش-
كىل قىلىنغان «ياپونىيىدە ئوقۇۋاتقان كەيىۋەنلىك ساۋاق-
داشلار ئۇيۇشمىسى» دىكى ساۋاقداشلىرىنى شىنجاڭغا كې-
لىپ خىزمەت ئىشلەشكە تەكلىپ قىلدى. 1934 - يىلى 6 -
ئايلاردا خې يۈيجۇ (خې كېڭگۇاڭ)، لاڭداۋخېڭ، ۋاڭلىشى
(ۋاڭنەيجۇڭ)، شۈيجەن (شۈيبودا)، چېڭ چىمىڭ(چېڭ-

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ماجۇڭيىڭ قوماندانلىقىدىكى 36 - دىۋىزىيىگە قايتىدىن شىنجاڭغا كىرىشكە بۇيرۇق بېرىپ «ئىككى باشنى سوقۇشقا سېلىپ قويۇپ» ئارىدىن تەييار پايدىنى ئالماقچى بولدى. ئىككىنچىدىن، خۇاڭ مۇسۇڭ سىياسى ئۆزگىرىش مۇۋەپپىقىيەتسىز بولغاندىن كېيىن، لى شاۋتيەن، تاۋمىڭيۈلەرنىڭ كۆڭلىدە ئاداۋەت ساقلاپ كېلىۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ سۇيىقەست ئىشلىتىپ ئوت قويۇرۇقلۇق قىلىپ ئۇلارنى 2 - قېتىم سىياسى ئۆزگىرىش قىلىشقا كۈشكۈرتتى. ئۈچىنچىدىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئايلىنىپ شىنجاڭغا كەلگەن شەرقىي شىمال ياپونغا قارشى پىدائىيلار ئارمىيىسىنىڭ تەركىبى مۇرەككەپ بولۇپ شىڭ شىسەينىڭ ئۇلارنى كونترول قىلىشى تەس ئىدى. تۆتىنچىدىن، خەلقئارا جاھانگىرلار خېلى بۇرۇنلا شىنجاڭنى ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىش نىيىتىدە بولغاچقا، ئۇلار شىڭ شىسەينى «سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن بىرلەشتى» دەپ جار سېلىپ مىللىي مۇناسىۋەتكە بۆلگۈنچىلىك سېلىش ئۈچۈن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى فېئودال مۇتەئەسسىپلەرنى ئۆزىگە تارتىپ مىللىي بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى.

شىڭ شىسەي مانا مۇشۇنداق مۇرەككەپ ۋەزىيەتكە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ زىيىچۈەن ئۇرۇشىدا، ئۆلكە مەركىزىگە قاراپ باستۇ-

بۇرھان شەھىدىنى يەرلىك ماللار شىركىتىنىڭ مۇدىرى قى-
لىپ تەيىنلىدى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق
مىللەتلەرنىڭ كەيپىياتى ئاساسى جەھەتتىن
خاتىرجەملىنىپ ۋەزىيەت مۇقىملاشتى. خې يۈجۇ
قاتارلىق كىشىلەر ئۆز ئىقتىدارىنى ئىشقا سېلىپ
شىنجاڭدا بىرەر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقىشنى ئويلايتتى.
ئۇلار ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە ياردەمدە بولىدىغان ئاممىۋى
خاراكتېرلىق بىر سىياسى تەشكىلات قۇرۇش ھەققىدە
مەسلىھەتلىشىدۇ. بۇ تەكلىپ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى بىلەن
دەرھال شىڭشىسەيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىدۇ. شىڭشىسەي
ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەپ ئەينى
ۋاقىتتىكى ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلى-
شىش ئۈچۈن، دەل مۇشۇنداق بىر سىياسى تەشكىلاتقا
مۇھتاج ئىدى. ئۇ خې يۈجۇنى بۇ خىزمەتكە مەسئۇل بو-
لۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ. ئىككى ئايلىق جىددى تەييارلىق
كۆرۈش، قايتا - قايتا كېڭىشىش ئارقىلىق كۆپچىلىك
بىردەك بۇ تەشكىلاتنىڭ نامىنى «شىنجاڭ خەلقلىرىنىڭ
جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى» دەپ ئاتاشقا
قوشۇلىدۇ ھەمدە «جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ
نىزامنامىسى» يېزىپ چىقىلىپ، ئۇيۇشمىنىڭ ئورگان
قۇرۇلۇشى، خادىملارنى سەپلەش ۋە قۇرۇلۇش چوڭ يىغىنىنى
ئېچىش قاتارلىق ئىشلار قارارقىلىنىدۇ.

1934 - يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، شىنجاڭ

دۇگبەي)، سۇڭنيەنسى، كاڭبىگلىك (كاڭمىگيۇەن)، ۋاڭ
يۇەنلىك، گوشلياڭ، سۇيگوجىگدىن ئىبارەت 10 ئادەم
(ئەينى ۋاقىتتا «10 چوڭ دوكتۇر» دەپ ئاتالغان) ئارقا-
ئارقىدىن ئۈرۈمچىگە كەلدى. شىڭشىسەي ئۇلارنى قىز-
غىن كۈتۈۋېلىپ مۇھىم خىزمەتلەرگە ئورۇنلاشتۇردى. شۇنىڭ
بىلەن بىرۋاقىتتا ماجۇڭيىڭنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى تازى-
لاپ، 7 - ئايدا قەشقەر «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»
مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلدى. 9 - ئايدا ئۇنىڭ كاتىۋى-
شى خوجىنىياز ھاجىنى ئۈرۈمچىگە تەكلىپ قىلىپ ئۆلكى-
نىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە تەيىنلىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدى-
كى يەرلىك قوراللىق كۈچلەرنىڭ كاتىۋىشى مامۇتنى 6 -
دىۋىزىيىنىڭ سىجاڭلىقىغا تەيىنلەپ قەشقەردە تۇرغۇزدى.
يېڭىدىن دېھقانچىلىق، كانچىلىق نازارىتىنى تەسىس قىلىپ
يۈيۋىنبىن (ئۇيغۇر، ئەسلى ئىسمى يۇنۇس بەگ) نى نازىر،
مەخسۇتنى مائارىپ نازارىتىگە مۇئاۋىن نازىر،
ئابدۇراخماننى مالىيە نازارىتىگە مۇئاۋىن نازىر،
ئاقموللىنى ئۆلكىلىك بانكىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، نىيازنى
ئاقسۇنىڭ ۋالىسى، تۇرغاۋۇتلار كونا ئايماق باشلىقى،
مانجۇكجاپنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى، قازاق يۇقى-
رى تەبىقە زاتى بايەن موللىنى؛ خەلق ئىشلار نازارىتىنىڭ
مۇئاۋىن نازىرى، شەرىپقاننى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى
قوشۇمچە ئالتاينىڭ ۋالىسى قىلىپ تەيىنلىدى. ئەينى ۋا-
قىتتا شىنجاڭدا تەسىرگە ئىگە يەرلىك دېموكراتىك زات

توخاۋ ـ لېشىنلارنى يوقىتىش؛ (4) ئەدلىيىنى ياخشىلاش، ئەدلىيە ئورۇنلىرىنىڭ مۇستەقىل تۈزۈمىنى ئىشقا ئاشۇرۇش، ھەر دەرىجىلىك سوت مەھكىمىلىرىنى تەسىس قىلىپ، ئىختىساسلىق ئەدلىيە خادىملىرىنى يېتىشتۈرۈش؛ (5) خەلقىنىڭ سىياسى بىلىمىنى يۇقىرى كۆتىرىش، سودىنى گۈللەندۇرۇش، يەرلىك ئىگىلىكنى جانلاندۇرۇش، قاتناش - تىرانسپورت ئىشلىرىنى يولغا قويۇش، كان بايلىقلىرىنى ئېچىش، مالىيە ئىشلىرىنى ياخشىلاش؛ (6) ھەربىي ۋە خەلقنى ئايرىپ ئىدارە قىلىش، ئارمىيىنى ياخشىلاپ جەڭگىۋارلىق كۈچىنى كۈچەيتىش، ھۆكۈمەتكە بولغان ئىشەنچىنى ئۆستۈرۈش؛ (7) ھەر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ ئەركىن تەرەققى قىلىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، مىللەتنىڭ ئۆز مەدەنىيىتى بويىچە مەكتەپ ئېچىش، بارلىق مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش. مەسلەن: مەتبۇئاتچىلىق ئىشلىرىنى يولغا قويۇپ ھەرخىل كىتاب، گېزىت، ژورناللارنى نەشر قىلىش؛ (8) خەلقنىڭ سۆز ئەركىنلىكى، مەتبۇئات ئەركىنلىكى ۋە دىنىي ئېتىقات ئەركىنلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش؛ «9» بارلىق ناچار ئۆرپ - ئادەتلەرنى يوقىتىش، قۇللۇق، كۆپ خوتۇنلۇق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، ئادەم سېتىش ئىشلىرىنى قەتئىي چەكلەش، ئەپيۇن ۋە باشقا زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى مەنئى قىلىش؛ (10) ئىنسانپەرۋەرلىكنى تەشەببۇس قىلىش، پاھىشە

خەلقلىرىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئۈرۈمچىدە رەسمىي قۇرۇلغانلىقى جاكالىنىپ، تەبرىكلەش چوڭ يىغىنى ئۆتكۈزۈلىدۇ. يىغىندا «شىنجاڭ خەلقلىرىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ نىزامنامىسى»، ئىجرائىيە ھەيئەتلىرىنىڭ ئىسىملىكى ۋە ھەر قايسى بۆلۈم باشلىقلىرىنىڭ ئىسىملىكى ماقۇللىنىدۇ. ئۇيۇشمىنىڭ تۇنجى نىزامنامىسى 4 باپ 6 پىروگراپ بولۇپ، ئومۇمىي پىروگراممىدا «شىنجاڭ خەلقلىرىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى خەلق ئاممىسى ئۆزلۈكىدىن ئۇيۇشقان سىياسىي تەشكىلات، ئۇ، سۇن جۇڭشەن زۇڭلىنىڭ سەنمىنجۇيىي (3 مەسلەك) سىغا ئەمەل قىلىدۇ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى خەلق ئاممىسىغا رەھبەرلىك قىلىپ، شىنجاڭنىڭ مەڭگۈ جۇڭگو زېمىنى بولۇپ تۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تىنچلىقنى بۇزۇپ، شىنجاڭنى ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇش قەستىدە بولغان جاھانگىرلارغا قارشى تۇرىدۇ.» دەپ يېزىلغان. جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما تۆۋەندىكىلەرنى تەشەببۇس قىلىدۇ: (1) شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئارازلىقلارنى تۈگىتىش؛ (2) مەركەزنىڭ قانۇن - نىزاملىرىغا ئاساسەن، ئۆلكىنىڭ مەمۇرىي تۈزۈملىرىنى ئىسلاھ قىلىش، ئۆلكە مەركىزى ۋە ھەر قايسى ناھىيىلەرنىڭ يەرلىك مۇختارىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش؛ (3) قانۇنسىز زومىگەر ئۇنسۇرلار، خىيانەتچى - پارىخور ئەمەلدارلار،

لۇش»دىن ئىبارەت ئاتالمىش «3 چوڭ سىياسەت»نى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە شىڭشىسەي بۇ تەشۋىقاتلاردىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملىدى ۋە ئۆزىنى «ئۇلۇق داھى» دەپ ئاتىۋالدى.

جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ ئۆزگەرتىپ تەشكىللىنىشى

مەملىكەت ئىچى ۋە تاشقى سىياسى ۋەزىيەتنىڭ جىددى ئۆزگىرىشكە ئەگىشىپ، سىياسى ئالدامچى شىڭشىسەي «سول» قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، سىياسى سەھنىدە يەنە ئويۇن ئويناشقا باشلىدى. 1935 - يىلى 5 - ئايدا، شىڭشىسەي كومپارتىيە ئەزالىرىدىن ۋاڭشۇچېڭ (يۈيشۇسۇڭ)، ۋەنشەنتىڭ (جاڭيىفەن)، ۋاڭباۋچيەن (جاۋشى)، جېڭيىجۈن (رىنيۈي)، ليۇشەنچېڭ، لۇەنباۋتىڭ (جىجىڭ)، ۋۇدېمىڭ (جياڭجىمىڭ)، يۈيچېڭغا، مەنسۇر، ياسىن، قادىر ھاجى، جاۋيۈنرۇڭ، ليۇشۈمىڭ، گاۋشۇيىڭ، ۋاڭ يى، دېڭيۈكۈي، جاۋگوگاڭ، جاۋگويۈەن، لىباۋخۇا، ئەبەي، سىيىت ھاجى، ھاشىم ھاجى، تۇڭباۋ قاتارلىق 25 ئادەمنى شىنجاڭغا (ئۈرۈمچىگە) كېلىپ خىزمەت ئىشلەشكە تەكلىپ قىلدى ھەمدە جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنى قايتىدىن ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش-

ئىشلىرىنى چەكلەش، خوتۇن ـ قىزلار مائارىپى ۋە ئىلگىرىلەشنى تەشەببۇس قىلىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش؛ (11) ياشلارغا قاتتىق تەلەپ قويۇپ ئۇلارنىڭ بىلىمىنى ئاشۇرۇش، مەدەنىي ـ مائارىپ، تەنتەربىيە تەشكىلاتلىرىنى تەدرىجى قۇرۇش. جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما ئەزا قوبۇل قىلىشتا مىللەت ئايرىمايدۇ، جىنسى ئايرىمايدۇ، يېشىنىڭ چوڭ ـ كىچىك، خىزمەت ئورنىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكىگە قارىمايدۇ، ئۇيۇشما نىزامنامىسىنى ئېتىراپ قىلغۇچىلارنىڭ ئىلتىماس يېزىپ كىرىشىگە بولىدۇ. ئۇيۇشمىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى نىزامنامىسىدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، ئۇيۇشمىدا كاتىۋات باشقارمىسى، خوجۇلۇق، تەشكىلات، مائارىپ، تەشۋىقات، ياشلار، خوتۇن-قىزلار، ئىجتىمائىيى قاتارلىق بۆلۈملەر تەسىس قىلىندى. شىڭشىسەي ئۆزى ئۇيۇشمىنىڭ باشلىقى بولدى. دائىمى ئىشلار كومىتېتى ئىجرائىيە ھەيئىتىنىڭ باشلىقلىقىغا خېيۇيجۇنى، كاتىۋات باشقارمىسىنىڭ باش كاتىپلىقىغا لاڭداۋخېڭنى، تەشكىلات بۆلۈم باشلىقلىقىغا ۋاڭ لىشىنى، تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقلىقىغا شۈيجيەنى، ياشلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا چېڭدۇگبەينى تەيىنلىدى. باشقا ئىشخانا، بۆلۈملەرگىمۇ شىڭشىسەي ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى قويدى.

جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما قۇرۇلغاندىن كېيىن، گەرچە «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، تىچلىق، قۇرۇ-

«3 چوڭ سىياسەت تەدرىجى ھالدا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، ھەممە مىللەت ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش؛ خىيانەتچىلىككە قارشى تۇرۇش؛ تىنچلىقنى ساقلاش؛ شىنجاڭنى ئىسلاھقىلىشتىن ئىبارەت «6 بۈيۈك سىياسەت» بولۇپ مۇكەممەللەشتى ھەمدە ئىزامنامىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈلۈپ سىياسى خاراكتېرى تېخىمۇ روشەنلەشتى. ئۇيۇشمىنىڭ خىزمەتلىرى كۈنسايىن جانلاندى. ھەر مىللەت ياشلىرى، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ئۇيۇشمىغا بەس - بەستە كىرىشكە باشلىدى. ئىلغارلىق قىياپىتىگە كىرىۋالغان شىڭشىسەي بۇنىڭدىن ئەنسىرەپ، ئاتالمىش«شىنجاڭ ئىنتايىن قويۇق فېئوداللىق تۈس ئالغان جەمئىيەت» دېگەننى قايتا - قايتا تەكىتلەپ، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ پائالىيەتلىرىنى توساش غەرىزىدە بولدى. خەلقئارا ئارقا تىرىگى بولغان بىر ئوچۇم يەرلىك ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرلارمۇ ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقىپ بۇزغۇنچىلىق ھەركەتلىرىنى ئېلىپ باردى. 1937 - يىلى، قۇمۇلگارنىزون سىلىگى يولۋاس قىزىل ئارمىيەغەربىي يۈنۈلۈش زۇڭدۈينىڭشىنجاڭغا كىرىشىگە توسقۇنلۇق قىلدۇ. قەشقەردە تۇرۇشلۇق دىۋىزىيىنىڭ قوماندانى مامۇت، خوتەندىكى دىۋىزىيىنىڭ قوماندانى ماخۇۋشەن (ئەسلىدىكى ماجۇڭيىڭنىڭ قىسمى) ئىلگىر - كېيىن بولۇپ توپىلاڭ كۆتىرىدۇ. مامۇت، ماخۇۋشەننىڭ قوشۇنى ھۇجۇم قىلىپ كۇچارغا كەلگەندە يولۋاس پۈتۈن

كه كىرىشتى. خې يۈيجۇ قاتارلىق كىشىلەرنى ۋەزىپىسىدىن
قالدۇرۇپ خىزمىتىنى يۆتكىدى. باشقا ھەرقايسى بۆلۈملەر-
نىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشىنى قايتا تەڭشەپ، ۋاڭ شۇچېڭنى
باش كاتىپلىققا، جاۋزىڭشىڭنى مۇئاۋىن باش كاتىپلىققا،
لىيۇشەنچىننى تەشكىلات بۆلۈم باشلىقلىقىغا، ۋەن شەنتىڭنى
تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقلىقىغا، بۇرھان شەھىدىنى خەلق
ئىشلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا، جىن يىجۇننى مىللىي ئىش-
لار بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا، مەنسۇرنى مەدەنىيەت بۆلۈمى-
نىڭ باشلىقلىقىغا، جاڭ يىۋۇنى ياشلار بۆلۈمىنىڭ باشلىق-
لىقىغا تەيىنلىدى. جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما 1 -
قېتىم ئۆزگەرتىپ تەشكىللەنگەندىن كېيىن، غۇلجا، ئالتاي،
چۆچەك قاتارلىق ۋىلايەتلەردە جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇش-
مىنىڭ ۋىلايەتلىك ۋە شۆبە ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى. شىنجاڭ
ئۇنىۋېرسىتېتى 1 - شۆبە ئۇيۇشما، شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە
سىيە ئەترىتى 2 - شۆبە ئۇيۇشما بولۇپ قۇرۇلدى. شىن-
جاڭ ئىنستىتوتى، ئۆلكىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ، قىزلار
1 - ئوتتۇرا مەكتىۋى، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىندە ئارقا-
ئارقىدىن ئوقۇغۇچىلار شۆبە ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى. ھەر
قايسى شۆبە ئۇيۇشمىلار ئادەم سانىغا قاراپ گۇرۇپپىلارغا
بۆلۈندى.

كومپارتىيە ئەزالىرى جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇش-
مىنىڭ رەھبەرلىكىنى ئۈستىگە ئالغان ۋە كۈندىلىك خىز-
مەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى

ئىبارەت 4 بۆلۈمگە يىغىنچاقلايدۇ. كومپارتىيە ئەزالىرى
ھەر قايسى بۆلۈملەرنىڭ خىزمىتىگە قاتناشتۇرۇلىدۇ. جا-
ھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما 2 - قېتىم ئۆزگەرتىپ تەش-
كىللەنگەندىن كېيىن، تۈرلۈك پائالىيەتلەرنى چاقماق تېز-
لىكىدە قاناتيايدۇردى، پارتىيىنىڭ ياپونغا قارشى مىللىي
بىرلىكسەپ سىياسىتى كىشىلەر قەلبىدىن تېخىمۇ چوڭقۇر
ئورۇن ئالدى، ماركسىزم - لېنىنىزم كىتابلىرى، ماۋزېدۇڭ
ئەسەرلىرى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا كەڭ
تارقىلىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا جاھانگىرلىككە قارشى
تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلىي غايەت زور دەرىجىدە
زورايدى، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىستاتىستىكا مەلۇماتقا قارى-
غاندا پەقەت دىخۇا (ئۈرۈمچى)دىكى ئىدارە، جەمئىيەت،
مەكتەپ، زاۋۇت - كانلاردا بىۋاستە قاراشلىق شۆبە ئۇ-
يۇشمىدىن 8 زى، رايونلۇق ئۇيۇشمىدىن 27 سى،
رايونغا قاراشلىق تارماق ئۇيۇشمىدىن 310دىن ئارتۇقى
(دىخۇا ناھىيىلىك ئىدارىلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) بولۇپ،
ئەزالىرى تەخمىنەن 12 مىڭ 300 دىن ئاشقان.

قارا نىيەت، مەككار شىڭ شىسەي خەلقنىڭ رايىنى
كونترول قىلالماي قېلىشىدىن ئەنسىرەپ يەنە بىر
قېتىم «سىرتماقنى چىڭىتىش ھىيلىسى»نى
قوللىنىپ جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىغا
تۈرلۈك يوللار بىلەن توسقۇنلۇق قىلدى ۋە بېسىم ئىشلەت-
تى. 1935 - يىلى 5 - ئايدا يولداش خۇاڭ مىنفۇنى ئۇ-

ئەسكىرىي كۈچىنى يۆتكەپ پىچانغا بىكىنىۋالىدۇ. شىڭ شىسەي ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ ئاخىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياردەم سوراپ، ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن توپىلاڭنى تىنجىتىدۇ. شىڭ شىسەي مۇھاسىرىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، يەنە ئاتالمىش «خەلقئارا خاراكتېرلىق سوۋېتقەستلىك توپىلاڭ ئەنزىسى» دېگەننى كۆتىرىپ چىقىپ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ باش كاتىۋى ۋاڭ شۇچىڭنى قولغا ئېلىپ تۈرمىگە سولايدۇ. بۇ ۋاقىتتا، غەربىي يۇنۇلۇش زۇڭدۈيى شىڭشىڭشادىن ئۆتۈپ ئۈرۈمچىگە يېتىپ كېلىدۇ. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭدا خىزمەت ئىشلەش ئۈچۈن ئارقا - ئارقىدىن كادىر ئەۋەتىدۇ. جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ باش كاتىپلىق ۋەزىپىسىنى ۋاڭ باۋچيەن ئۆتكۈزۈۋالىدۇ، خەن گۇاڭ تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلىنىدۇ. 1938 - يىلى 1 - ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى يولداش خۇاڭ مىنفۇ (خۇاڭ خۇچىڭ)غا «يېڭى گازارما»دىن يەرلىككە ئالمىشىپ ئىشلەش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. شىڭ شىسەي دەرھال ئۇنى جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ باش كاتىپلىقىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى 2-قېتىم ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش ئېلىپ بېرىپ ئەسلىدىكى 8 بۆلۈمنى تەشكىلات، تەشۋىقات، ئالاقە، خەلق بۆلۈمىدىن

لىق قوشۇن ۋە ئەنگلىيە، ئامېرىكىنىڭ دىپلوماتىك خادىم-
لىرىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى قارشى ئالدى. شۇنىڭ بىلەن
شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمى-
سى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىر-
قى (پىرقىسى) قۇرۇلدى.

جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ ئاساسىي پائالىيەتلىرى

شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى، كوممۇنىستلارنىڭ ئۇزۇن مۇددەت رەھبەرلىك قىلىشى ۋە ئەستايىدىل خىزمەت ئىشلىشى ئارقىسىدا ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرۇپ، ماركسىزم، - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىش، دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش، شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە زور تۆھپىلەر قوشتى.

1. ئىنقىلاۋىي نەزىرىيە تايانچلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى. جاھانگىرلىككە قارشى تەلىم - تەربىيە كۆرسى ئېچىپ، كۇرسنىڭ پەخرى باشلىقلىقىنى شىڭ شىسەينىڭ ئۆزى ئۆتىدى، ھەر نۆۋەتلىك باش كاتىپ كۇرسنىڭ ئىلمىي مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۆتەپ كونكرېت خىزمەتلەر-

يۇشمىدىن يۆتكەپ، ۋاڭ باۋچيەننى قايتىدىن باشكا تىپلىقـقا تەيىنلىدى.

1942 - يىلى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ فاشىزىمغا قارشى ئۇرۇشى جاپالىق باسقۇچتا تۇرۇۋاتقان، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە قارشى يەنە بىر قېتىم تەتۈر قويۇن قوزغىغان، پارتىيىمىز قەتئىي داۋاملاشتۇرغان ياپونغا قارشى ئۇرۇش ئىنتايىن قىيىن ئەھـۋالغا چۈشۈپ قالغان مەزگىلدە، شىڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچى قىياپىتىنى ئوچۇق ئاشكارىلاپ، ئاتالمىش «12 - ئاپرېل سۈيىقەستلىك ئەنزىسى» نى ئويدۇرۇپ چىقىپ، شىنجاڭدا خىزمەت ئىشلەۋاتقان بارلىق كومـمۇنىستلارنى تۈرمىگە سولىدى ھەمدە كوممۇنىستىك ئىدىـيىنىڭ تەربىيىسىنى ئالغان مىڭلىغان - ئونمىڭلىغان شىنـجاڭ ھەر مىللەت ياشلىرى شۇنىڭدەك كوممۇنىستلار بىلەن بىللە ئىشلىگەن، ئالاقىدا بولغان ھەربىيلەر،ھۆكۈمەت خادىملىرىنى ئالاقىيماي دېگۈدەك تۇتقۇن قىلدى؛ شۇنىڭ بىـلەن بىر ۋاقىتتا، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇتەخەسسىسلىـرى، مەسلىھەتچىلىرىنى قايتۇردى. قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان 8- پولكنى قايتۇرۇپ كېلىپ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ۋە چېگرا رايون ھۆكۈمىتى بىلەن بولـغان ئالاقىنى ئۈزۈل - كېسىل ئۈزۈپ تاشلىدى. شۇنىڭغا ئەگىشىپلا، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى گۇرۇھىغا بىۋاستەقاراشـ

دىن ئارتۇق نەزىرىيە تايانچلىرىنى تەربىيىلەپ بەردى، بۇ تايانچلار قايتىپ ھەرقايسى ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلارنىڭ ئۆگىنىشىگە يېتەكچىلىك قىلدى.

2. نەزىرىيە ئۆگىنىشكە تەشكىللىدى. جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ ھەرقايسى ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى گۇرۇپپىلارنى بىرلىك قىلغان ھالدا ھەپتىدە بىر قېتىم ئۆگىنىش ئېلىپ باراتتى. ئۇلار باش ئۇيۇشما بەلگىلەپ بەرگەن ماقالىلارنى ئۆگىنىشتىن سىرت، يەنە ئەينى ۋاقىتتا كەڭ تارقالغان ئەيسىچىنىڭ «ئاممىۋى پەلسەپە»سى شۇنىڭدەك «ياشلار ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش مەجمۇئەسى» ئىچىدىكى «جۇڭگو قانداق قىلىپ يېرىم مۇستەملىكە ھالەتكە چۈشۈپ قالغان؟»، «ئىدىيىۋى تەدبىر توغرىسىدا» قاتارلىق ماتېرىياللارنىمۇ ئۆگىنەتتى. باش ۋە رايونلۇق ئۇيۇشمىلار يەنە داۋاملىق دوكلات، نۇتۇق سۆزلەش قاتارلىق شەكىللەرنى قوللىنىپ ئۆگىنىشكە يېتەكلەيتتى ھەمدە كۆپ قېتىم بىر تۇتاش سىناق ئالغان ئىدى. ئۇچاغلاردا ئىنقىلاپ نەزىرىيىلىرىنى ئۆگىنىش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتىرىلگەن بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقارا كىتابخانىسى ۋە شەھىرىمىزنىڭ مەدەنىيەت كىتابخانىسىغا نەزىرىيىۋى كىتابلار ھەر قېتىم كەلگەن ھامان كىشىلەر يېرىم كېچىدە ئۆچرەتكە تۇرۇپ ياس-باستا سېتىۋالاتتى. كۆپلىگەن كىشىلەر تۇرمۇشىنى قىسىپ تېجەپ قالغان پۇلىغا چوڭچىنىدە نەشر قىلىنغان «شىنخۇا گېزىتى»، يەنئەندە نەشر قىلىنغان «ئازادلىق گېزىتى»

گە مەسئۇل بولدى. كۇرسانتلارنىڭ ھەممىسى ھەر قايسى رايون، شۆبە ئۇيۇشمىلارنىڭ ئىش بېجىرگۈچى خادىملىرى ئىدى. ھەر بىر قاراردا 30 دىن 50 كىچە ئادەم تەربىيىلەندى. شىڭ شىسەي يازغان «ھۆكۈمەتنىڭ نۆۋەتتىكى ئاساسىي ۋەزىپىلىرى»، «6 بۈيۈك سىياسەتتىن دەرسلىك» تىن تاشقىرى يەنە ماركسىزم ـ لېنىنىزم ئاساسىي نەزەرىيىلىرى، مەسلەن: دىئالېكتىكا ماتېرىيالىزملىق پەلسەپە، لېنىنىزم مەسىلىلىرى، سىياسى ـ ئىقتىسات ئىلمى، ياپونغا قارشى مىللىي بىرلىكسەپ سىياسىتى قاتارلىقلار ئاساسىي ئۆگىنىش مەزمۇنى قىلىندى. 1938 ـ يىلى 7 ـ نويابىر، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىنىڭ 42 ـ قېتىملىق دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى يىغىنىدا، باش كاتىپ خۇاڭ مىنفۇ جاھانگىرلىككە قارشى ئالىي كۇرس ئېچىش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. مۇھاكىمە قىلىش ئارقىلىق ئالىي كۇرسقا ھەرقايسى ئورۇنلارنىڭ رەھبىرىي كادىرلىرىنى قاتناشتۇرۇش، دەرسلىككە «ماۋزېدۇڭنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇش توغرىسىدىكى سۆزلىرىدىن تاللانما» شۇنىڭدەك «ياشلارنىڭ تەربىيىلىنىشى توغرىسىدا» (يەنى يولداش ليۇشاۋچىنىڭ «پارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەربىيىلىنىشى توغرىسىدا») قاتارلىق مەزمۇنلارنى كۆپەيتىپ كىرگۈزۈش قارار قىلىندى.

جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش تەلىم ـ تەربىيە كۇرسى جەمئىي 12 قارار، 34 سىنىپ ئېچىلىپ، يەرلىككە 2200 ـ

يۈي‌سۈن، ليۇبوخىك، چىن‌گۇيىڭ قاتارلىق يولداشلار دا-
ئىم ئاساسىي قاتلاملارغا بېرىپ ناخشا ئۆگىنىشكە يېتەك-
چىلىك قىلاتتى. باش ۋە رايونلۇق ئۆيۈشمىلار دائىم ناخ-
شا ئېيتىش مۇسابىقىسى تەشكىللەپ، سىبلىشتۇرۇپ باها-
لاپ مۇكاپاتلايتتى. دىراما ئويناش پائالىيىتىمۇ ئۇ
چاغلاردا راسا ئەۋج ئالغان بولۇپ ھەر قايسى مەكتەپ-
لەرنىڭ ھەممىسىدە دېگىدەك دىراما ئۆمەكلىرى بار ئىدى.
جاھانگىرلىككە قارشى باش ئۆيۈشمىدا خەن‌شۇلىن، لۇجىۋ،
زەن‌يۈيلىن، جاڭشاۋدې قاتارلىق 20 نەچچە كىشىدىن تەر-
كىپ تاپقان باش ئۆمەك قۇرۇلغان بولۇپ، ئۆمەكنىڭ
خىزمەتلىرىگە باش كاتىپ خۇاڭمىڭفۇنىڭ ئۆزى بىۋاستە
يېتەكچىلىك قىلاتتى. سودا ئۆيۈشمىسى ۋە ھەر مىللەتنىڭ
مەدەنىيەتنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۆيۈشمىلىرىمۇ دىراما، ناخ-
شا - ئۇسۇل، جېڭجوي تىياتىرى ئۆمىكى، چىنجوي تىيا-
تىرى ئۆمىكى ۋە مېيخۇ تىياتىرى ئۆمەكلىرىنى تەشكىللە-
گەن، ئۇلار دائىم بىرلىشىپ ئويۇن قويۇپ ياپونغا قارشى
ئىئانە توپلىغان ئىدى. كېيىن جاۋدەن، ۋاڭۋېيبىي، شوي
تاۋ، جۇجىنمىڭ، يى‌لۇچيەن قاتارلىق كىشىلەر شىنجاڭغا
كېلىپ، كەسپىي خاراكتېردىكى «شىنجاڭ تەجرىبە دىراما
ئۆمىكى»نى قۇرۇپ، دىراما ھەركىتىنى يېڭى بىر باسقۇچ-
قا كۆتەردى. دىراما ھەركىتىنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈش
ئۈچۈن، جاھانگىرلىككە قارشى باش ئۆيۈشما 1940 - يى-
لى 6 - نۇيابىردا دىراما مۇسابىقە يىغىنى ئۆتكۈزدى.

شۇنىڭدەك «ئازادلىق»، «جۇڭگو مەدەنىيىتى»، «8 - ئارمى-
يە ھەربىي-سىياسى ژورنىلى» قاتارلىق گېزىت-ژورناللارغا
مۇشتىرى بولغان ئىدى. كىتاب سېتىۋالالمىغان ياشلار
زور كۈچ سەرپ قىلىپ دەم ئېلىش ۋاقىتلىرىدىن پايدىلىنىپ
ئاممىۋى تەلىم-تەربىيە سارىيىنىڭ قىرائەتخانىسىغا بېرىپ
لىئونتىيېپنىڭ «سىياسى-ئىقتىسادتىن لېكسىيە» (جاڭ جۇڭ-
شىنىڭ تەرجىمىسى)، ئەي سىچىنىڭ «يېڭى پەلسەپە
دەرسلىكى» قاتارلىق كىتابلارنى كۆچۈرۈۋالاتتى. گەر-
چە بۇ خىل چوڭ تېپتىكى كىتابلارنى كۆچۈرۈپ چىقىشقا
نەچچە ئايلاپ ۋاقىت سەرپ قىلىشقا توغرا كەلسىمۇ،
لېكىن بۇنىڭدىن بەزى ئىنقىلاپ نەزىرىيىلىرىنى
ئۆگىنىۋالغانلىقىنىڭ ئۆزى ياشلار ئۈچۈن ئەڭ چوڭ
مەدەت ۋە شەرەپ ھېسابلىناتتى.

3. مەدەنىيەت پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. ئەينى
ۋاقىتتا مەدەنىي پائالىيەتلەرنىڭ قانات يايدۇرۇلۇش شەكىل-
لىرى كۆپ خىل بولۇپ، ئەڭ ئومۇملاشقان شەكلى ناخشى-
چىلار ئەترىتىنى تەشكىللەش ئىدى. ھەر قايسى ئاساسىي
قاتلام تارماق ئۇيۇشمىلارنىڭ ھەممىسىدە ئۆزىنىڭ ناخشى-
چىلار ئەترىتى بار ئىدى. جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما
يەنە ناخشا كۇرسى ئېچىپ «يېڭى گازارما» نىڭ مەدەنى-
يەت تەربىيىچىسى يولداش لى جالىننى ناخشا ئۆگىتىش-
كە تەكلىپ قىلغان ئىدى، ھەپتىسىگە ئۈچ قېتىم ئۆگىتەت-
تى. كومپارتىيە ئەزالىرىدىن خۇاڭمىنفۇ، لى جىڭلياڭ،

ياپونغا قارشى ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش ئۈچۈن، جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما تۈرلۈك شەكىللەرنى قوللىنىپ، ياپونغا قارشى ئىئانە توپلاشقا سەپەرۋەر قىلدى. 1937 - يىلى، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش باش ئۇيۇشمىسى پۈتۈن شىنجاڭ مىقياسىدا تۇنجى قېتىملىق «28 - يانىۋار» ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ئىئانە قىلىش ھەركىتىنى قوزغىدى. ھەر مىللەت، ھەر قايسى ساھەلەر قىزغىنلىق بىلەن بەس - بەستە پۇل ئىئانە قىلدى. قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدىلا شىنجاڭ پۇلى ھېساۋىدا 2 مىليون سەردىن ئارتۇق ئىئانە توپلاندى. 1938 - يىلدىن باشلاپ، ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ئىئانە توپلاش ھەركىتىنى جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما ئۆزىنىڭ دائىملىق پائالىيىتىگە ئايلاندۇردى. مۇشۇ بىر يىل ئىچىدەشىنجاڭ پۇلىغا 3 مىليارت سەرگە يېقىن پۇل توپلاندى. جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما بۇ پۇلغا 10 دانە كۈرەشچى ئايروپىلان سېتىۋېلىپ ھەمدە ئۇنىڭغا «شىنجاڭ» دىگەن بەلگە قويۇپ، 1939 - يىلى 24 - ئاۋغۇست ياپونغا قارشى ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتتى. شۇ يىلى 11 - ئايدا، ياپونغا قارشى باش ئۇيۇشما «ياپونغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتقۇزۇشقا ئالتۇن تەقدىم قىلىش ھەيئىتى»نى قۇردى. ئۈرۈمچى شەھرىدە ئالتۇن تەقدىم قىلىش مۇنبىرى قۇرۇلۇپ، ئاممىنى ياپونغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئالتۇن تەقدىم قىلىشقا سەپەرۋەر قىلدى. بۇ قېتىملىق ھەر-

ھەر قايسى درامما ئۆمەكلىرى «يۇرت»،«تۇيۇقسىز زەربە»، «ئارمىيىدىن ھال سوراش»، «18 - سىنتەبىر ھازىسى»، «ئەڭ ئاخىرقى چارە» قاتارلىق دراممىلارنى ئويناپ چىقتى. جاھانگىرلىككە قارشى باش ئۇيۇشما يەنە ھەر يىلى 9 - ئايدا پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە تەنھەركەت مۇراسىمى ئۆتكۈزەتتى. 1939 - يىلىدىكى تەنھەركەت مۇسابىقىسىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا كومپارتىيە ئەزاسى مىڭيىمىڭ سۆزىنى يازغان، چېن گويىن مۇزىكىسىنى ئىشلىگەن «تەنھەركەت مۇراسىمى شېئىرى»ئوقۇلۇپ پۈتۈن مەيداننى زىل - زىلىگە كەلتۈرگەن ئىدى.

جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما يەنە ھەرقايسى ئورۇنلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت، تەنتەربىيە پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلدى. 1939 - يىلى 5 - ئايدا، جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىغا بىۋاسىتە قاراشلىق شىنجاڭ ئىنستىتۇتى شۆبە ئۇيۇشمىسى كۆلىمى ئىنتايىن چوڭ بولغان «جاھانگىرلىككە قارشى ماي ئېيى»نى خاتىرىلەش پائالىيىتىنى ئۇيۇشتۇردى، بۇنىڭدا دوكلات يىغىنى، نۇتۇق سۆزلەش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، سەنئەت نومۇرلىرى كۆرسىتىلدى. مەكتەپ مۇدىرى دۇجۇڭيۈەن «جاھانگىرلىككە قارشى ماي ئېيى» دېگەن تېمىدا نۇتۇق سۆزلىدى. 1941 - يىلى، ياپونغا قارشى ئۇرۇش ناخشىلىرىنى ئېيتىش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى.

4. ياپونغا قارشى ئىئانە توپلاشقا سەپەرۋەر قىلدى.

1940 - يىلى 9 - ئاۋغۇستتا، جاھانگىرلىككە قارشى باش ئۇيۇشما تەكشۈرۈش ھەيئىتى تەشكىللەپ، پۈتۈن شىنجاڭـ نىڭ ھەر قايسى ۋىلايەت، ناھىيىلىرى ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن توپلىغان ئىئانە پۇل، ئالتۇن-كۈمۈش، قىشلىق كىيىم - كېچەكلەرنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالدى. تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە قارىغاندا، جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما 1937 - يىلى 9 - ئايدىن 1940 - يىلى 5 - ئايغىچە توپلىغان ئىئانە پۇل كۈمۈش تەڭگە ھېساۋىدا 3 مىليون 226 مىڭ سومدىن كۆپرەك بولۇپ، بۇنىڭدىن ئايرۇپىلان سېتىۋېلىشقا سەرپ قىلغان پۇلدىن باشقا ھەممە پۇل ياپونغا قارشى ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىپ بېرىلدى.

5. گېزىت - ژورنال نەشر قىلدۇردى. جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما ئەڭ دەسلەۋىدە «جاھانگىرلىك دېگەن نىمە؟»، «فاشىزىم دېگەن نىمە؟» قاتارلىق ھەر خىلدىكى كىچىك قوللانمىلارنى شاپىگىراپتا بېسىپ تارقاتقان ئىدى. 1938 - يىلدىن باشلاپ، ئۇيۇشمىنىڭ ژورنالى «جاھانگىرلىككە قارشى سەپ»نى تۈزۈپ نەشر قىلدى. بۇ ژورنال دەسلەۋىدە قەرەلسىز چىقىرىلىپ، كېيىن ئايلىق ژورنالغا ئۆزگەرتىلدى. «جاھانگىرلىككە قارشى سەپ» چىقىرىلىشقا باشلىغاندىن تارتىپ 1941 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە جەمئى 6 توپلام 30 نەچچە سان نەشر قىلىندى، ھەر بىر ساندا كومپارتىيە ئەزالىرى

كەتتە ئاما تولۇق ھەركەتلەندۈرۈلدى، ھەر قايسى ئور-
گانلاردىكى ھۆكۈمەت خادىملىرى، مەھەللىلەردىكى ئاما،
مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار شۇنىڭدەك سودا-
سانائەتچىلەر ئالتۇن تەقدىم [قىلىش مۇنبىرى ئالدىغا
توپلىشىۋېلىشىپ ئۆز ئائىلىسىنىڭ ئامانەت قويغان پۇلىنى
ئالتۇن-كۈمۈش، ئۈنچە - مەرۋايىتلىرى ۋە مۈلۈك، تەئەللۇق
گۇۋانامىلىرىنى ئالتۇن تەقدىم قىلىش مۇنبىرىگە ئۆزلۈكىدىن
تاپشۇرۇشتى. قېرىنداش مىللەت ئىچىدىكى زاتلار ئۆزلىرى-
نىڭ ياخشى كۆرىدىغان گىلەم، ئىپەك كىيىملىرىنىمۇ تەق-
دىم قىلىشتى. 70 -80 ياشلارغا كىرگەن ئۇيغۇر مومايلارمۇ
ھاياجانلانغانلىقىدىن كۆزلىرىگە ياش ئالغان ھالدا نەق
مەيداندىلا قۇلىقىدىكى ئالتۇن ھالقا ۋە قولىدىكى ئالتۇن
ئۈزۈكلىرىنى ئېلىپ ئىككى قوللاپ ئالتۇن تەقدىم قىلىش
مۇنبىرىگە سۇنۇشتى. بۇ قېتىمقى ئالتۇن تەقدىم قىلىش ھەر-
كىتىدە ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش ئۈچۈن توپلانغان
ماددى بۇيۇملار يىغىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئاممىنى چوڭ-
قۇر تەربىيىلىدى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك
ئىدىيىسى ئېگىنى يۇقىرى كۆتەردى، شۇنداقلا مىللەتلەر-
نىڭ بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ ئالىجاناپ روھىي گەۋدىلەن-
دۈرۈلدى. 10 كۈن ئىچىدە ئۈرۈمچى رايونىدا تەقدىم
قىلىنغان ئالتۇننىڭ ئومۇمى سوممىسى شىنجاڭ پۇلىغا 1
مىليارت 200 مىليون سەرگە، جۇۋا 200 مىڭغا يەتتى. بۇن-
دىن باشقا يەنە كۆپلىگەن ماددى بۇيۇملار توپلاندى.

نىڭ باش كاتىۋى يولداش خۇاڭ مىنفۇ، 1938 - يىلى 7 - ئۆيابىردا «جاھانگىرلىككە قارشى سەپ» ژورنىلى تەھرىر ھەيئىتىنىڭ يىغىنىنى چاقىرىپ، مەزكۇر ژورنال ياپونغا قارشى ئۇرۇش ۋەزىيىتىگە زىچ ماسلىشىپ ئىنقىلاۋىي ئىدىيىنى پائال تەشۋىق قىلىش قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇھىم سۆز قىلدى.

6. ئىجتىمائىي يېڭى كەيپىياتنى تەشەببۇس قىلدى. ياڭ زىڭشىن، جىن شۇرېنلار شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە جەمئىيەتتە ئەپيۇن، نەشە قاتارلىق زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى ئېلىپ - سېتىش، چېكىشتەك ناچار كەيپىياتلار ئىنتايىن يامراپ كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھەممىلا جايدا ئوچۇق-ئاشكارا پاھىشىۋازخانا، قىمارخانىلار ئېچىلىپ ئىجتىمائىي كەيپىيات بۇلغانغان ئىدى. جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېڭى ئىجتىمائىي كەيپىياتنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلدى. يەرلىك دائىرىلەرگە ماسلىشىپ زەھەرلىك چېكىملىكلەر، پاھىشە ئىشلىرى ۋە قىمار ئويناشنى چەكلەش ھەركىتىنى قانات يايدۇردى. قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدىلا جەمئىيەت كەيپىياتنى بۇزىدىغان ئەھۋاللارنى تازىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاقارتىش ھەركىتىنى پائال قانات يايدۇردى. شۆبە ئۇيۇشمىلارنى بىرلىك قىلغان ھالدا خەلق باشقۇرغان مەكتەپ، كەچكۇرسى، ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەشكىللەپ تەلىم - تەربىيە ئېلىپ باردى.

ۋە تەرەققىيپەرۋەر زاتلار يازغان ئىلمىي ماقالا، خەلقئارا ۋەزىيەت ۋە ياپونغا قارشى ئۇرۇش ھەققىدىكى مۇھاكىمە ماقالىلىرى بېسىلىپ تۇردى. 1939 ـ يىلدىن باشلاپ شىڭ شىسەي يازغان «6 بۈيۈك سىياسەتتىن دەرسلىك»نى ئۇلاپ باستى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا جاھانگىرلىككە قارشى باش ئۇيۇشما «شىنجاڭ ياشلىرى» ئايلىق ژورنىلىنى نەشر قىلىپ كەڭ ياشلار ئۈچۈن ئىلمىي مۇھاكىمە مۇنبىرىنى ئېچىپ بەردى. باش ئۇيۇشما يەنە خەنزۇ ئۇيۇشمىنىڭ «شىنجاڭ سەنئىتى» ئايلىق ژورنىلىنى نەشر قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلىپ، ھەرمىللەت ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھەۋەسكارلىرى ئۈچۈن سورۇن ھازىرلاپ بەردى ھەمدە شىنجاڭ ئىنستىتوتىنىڭ «يېڭى قىلتىردىق» ژورنىلى، ئاياللار كېڭەشمىسىنىڭ«شىنجاڭ ئاياللىرى» ژورنىلىنى نەشرقىلىشىغا يېتەكچىلىك قىلدى. بۇندىن تاشقىرى يەنە باش ئۇيۇشما «ياپونغا قارشى ئۇرۇش ھەجىۋى رەسىملەر توپلىمى»، «ياپونغا قارشى ئۇرۇش ئويما رەسىملىرىدىن تاللانما» شۇنىڭدەك «ياپونغا قارشى ئۇرۇش ناخشىلار توپلىمى» قاتارلىق مەخسۇس ژورناللارنى نەشر قىلدى. بۇ ژورناللار ئىنقىلاۋىي ئىدىيىنى تەرغىپ قىلىش، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتقۇزۇش ۋە شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشتە ئىجابىي رول ئوينىدى. «جاھانگىرلىككە قارشى سەپ»نى يەنىمۇ ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن، باش ئۇيۇشمىدا

ئاخىرقى سۆز

يۇقىرىدا سۆزلەنگەنلەر پەقەت جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ قۇرۇلۇش ئەھۋالى ۋە ئاساسلىق پائالىيەتلىرىدىن ئىبارەت، ئاممىۋى خاراكتېرلىق سىياسى تەشكىلات بولغان جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما، كومپارتىيە ئەزالىرى قاتناشقانلىقى ۋە رەھبەرلىك قىلغانلىقتىن ئەينى ۋاقىتتا ھەقىقەتەن قۇدرەتلىك ئىنقىلاۋىي كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەن، پۈتۈن مەملىكەتمىقياسىدىمۇ كۈچلۈك تەسىر پەيدا قىلغان ئىدى. 1942 - يىلى شىڭشىسەي ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچى قىياپىتىنى ئوچۇق ئاشكارىلاپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىش ئارىسىدا جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما ئەزالىرىغا: «سىلەر 6 بۈيۈك سىياسەتكە سادىق بولۇڭلار، سەنمىنجۇيىغا (3 مەسلەك) ئېتىقات قىلىڭلار» دېگەن ئىدى. ئارقىدىنلا گومىنداڭ ئەكسىيەتچى كۈچلىرىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى كۈتۈۋالدى. 1943- يىلىنىڭ بېشىدا، گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقىنىڭ رەسمىي قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىنىپ، جاھانگىرلىككە قارشى باش ئۇيۇشمىنىڭ ئەسلى ۋىۋىسكىسى ئېلىپ تاشلىنىپ ئۇنىڭ ئورنىغا گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقىنىڭ ۋىۋىسكىسى ئېسىلدى. شىنجاڭ خەلقى ياقتۇرۇپ ئوقۇيدىغان «جاھانگىرلىككە قارشى سەپ» ژورنىلىمۇ «يېڭى شىنجاڭ» ئاي-

ھەرقايسى باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى تارماق ئۇيۇشمىلار
«كىچىك ئەپەندىملەر ئەترىتى» تەشكىللەپ كوللېكتىپ ئۆگى-
نىشكە قاتنىشىشتا قىيىنچىلىقى بار ئاممىنىڭ ئۆيلىرىگە
بېرىپ ئۆگەتتى. ھەر يىلى قىش پەسلىدە 2 ئايلىق قىشلىق
ئۆگىنىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى، ھەرقايسى ئاساسىي
قاتلام تەشكىلاتلىرىنى بۇ ھەرىكەتكە قاتنىشىشقا ئومۇميۈز-
لۈك سەپەرۋەر قىلدى. بۇندىن باشقا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر،
ئوقۇغۇچىلار، ھەربىيلەر، دېھقانلارنى كەڭ كۆلەمدە سەپەر-
ۋەر قىلىپ، «خالىسانە ئەمگەك» شەكلىنى قوللىنىپ، كوۋ-
چەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلدى، يول ۋە توغان ياسىدى،
ياتاق سالدى. 1 ـ دارىلمۇئەللىمىننىڭ بارلىق ئوقۇتقۇ-
چى ـ ئوقۇغۇچىلىرى 1940 ـ يىل يازلىق تەتىل ۋاقتىدىن
پايدىلىنىپ، لومەنچىڭدە كېسەك قۇيۇپ، خىش پىشۇرۇپ،
ئۆزلىرىنىڭ ئەمگىكىگە تايىنىپ يېڭى مەكتەپنى قۇرۇپ چىق-
تى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ «يەنئەن روھى» نىڭ مىسلىسى دەپ
مەدھىيىلەنگەن ئىدى. ئائىلە توي ئىشلىرىدا نىكا ئەركىن-
لىكىنى تەشەببۇس قىلىپ، نىكا ئىشىغا ئائىلەباشلىقى چات
كىرىۋالىدىغان كىچىك خوتۇن ئالىدىغان ھەرىكەتلەرگە قار-
شى تۇردى. كۆپ قېتىم كوللېكتىپ توي مۇراسىمى ئۇيۇش-
تۇردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى كونا قائىدە ـ يوسۇن، نامۇۋا-
پىق ئادەتلەرنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، يېڭى ئىجتىمائىي كەي-
پىيات تىكلەش ئۈچۈن ياخشى ئاساس سېلىپ بەردى.

ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشما

شېرىپ خۇشتار

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدىكى پائالىيىتى توغرىسىدا سۆز ئېچىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلۇش تارىخي، تەشكىلىي ئاپاراتى، ئىقتىسادي ۋە ئۇنىڭ 20 يىللىق ھاياتىدىكى ئۇيغۇر مائارىپىغا قوشقان ئۆچمەس ئىش ئىزلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتىم.

(1)

30 ـ يىللار شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئاجايىپ ۋەقەلەر يۈز بەرگەن تارىخي خاراكتېرلىق قالتىس يىللار ئىدى. قۇمۇل ۋەقەسىنىڭ باشلىنىشى، «ئاپرېل ئۆزگىرىشى»نىڭ بولۇشى بىلەن شىنجاڭنىڭ سىياسى ئىجتىمائى، ئىقتىسادى، مەدەنى ھاياتىدا ئاجايىپ زور ئۆزگىرىشلەر بولدى.

لىق ژورنالغا ئۆزگەرتىلىپ گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك داگبۇسىنىڭ ئورگان ژورنىلى قىلىندى. شۇندىن ئېتىۋارەن جاھانگىرلىككە قاشى ئويۇشما گەرچە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ پەيدا قىلغان چوڭقۇر تەسىر شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ چاقناپ تۇرىدىغان نۇرلۇق يۇلتۇز بولۇپ كەلمەكتە.

باشقا ئەينى زاماندا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان ياكى ئىلگىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇپ قېلىپ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەن زىيالىلار، ئوقۇمۇشلۇق زاتلار، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر خېلى كۆپ ئىدى. بۇلار ئەسىرلەپ تاقالغان شىنجاڭنىڭمەدەنى - مائارىپ دەرۋازىسىنى ئېچىپ، جاھالەت ۋە خۇراپاتلىققا قارشى ئوت ئېچىشقا، ئىلىم - پەن بىلەن خەلقنىڭ كۆزىنى ئېچىپ، ئۇلارنى ئۆز ئەركىگە ئىگە قىلىش يولىغا يېتەكلەشكە ئىنتىزار ئىدى. شىڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇپ، ئىشىكنى ئېچىۋېتىشى شىنجاڭدا مەدەنىيەت دولقۇنىنىڭ باشلىنىشىغا تۈرتكە بولدى. جۈملىدىن يەرلىك ھەر مىللەت زىيالىلىرى ئاجايىپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ ئۆزلىرىنىڭ ئۇيۇشمىلىرىنى قۇردى. شىنجاڭدا ئۇيغۇر ئۇيۇشما (ھەر قايسى مىللەتنىڭ ئۇيۇشمىلىرى) 1934 - يىلى قۇرۇلدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشما، مىللىي ئىجتىمائىي، مەدەنى ۋە ئاممىۋى تەشكىلات بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ ۋارىسى ۋە تەرەققى قىلدۇرغۇچىسى بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتى مۇكەممەل بولۇپ، مۇدىر، كاتىۋات، تەشكىلات، تەشۋىقات، مەدەنى-مائارىپ، مالىيە ۋە تەپتىش قاتارلىق بۆلۈملەر تەسىس قىلىنغان ئىدى. ئۈرۈمچىدە «مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشما»، ۋىلايەتلەردە «ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما»، ناھىيىلەردە

شىڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۈچلۈك ياردىمى بىلەن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى ۋە جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ ياردىمى ئاستىدا، 6 بۈيۈك سىياسەت (جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، پارىخورلۇققا قارشى تۇرۇش، تېچلىقنى ساقلاش، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش)نى يولغا قويدى. ئۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىشەنچە ۋە ياردىمىنى داۋاملىق قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقىغا نىسبەتەن ئىشىكنى چوڭ ئېچىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھەر جەھەتتىن، جۈملىدىن شىنجاڭنىڭ ھەربىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ۋە باشقا جەھەتلىرىگە ئالاھىدە ياردەم بەردى. سوۋېت ئىتتىپاقى ھەر قايسى ساھەدىن شىنجاڭغا ئەۋەتكەن خادىملار جىن شۇرىندىن قېپقالغان كونا تەنزىنى يىغىشتۇرالمايۋاتقان شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا يار-يۆلەكتە بولدى. ئەسلىدە، شىنجاڭدا ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىنلا بىر خىل يېڭىلىق پىكىر ئېقىمى پەيدا بولغان بولۇپ، بۇنىڭ تۈپ يىلتىزى، ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا سودا - تىجارەت، تۇققان كۆرگىلى ۋە ئىشلەمچىلىك قىلغىلى چىقىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇش يولىدىكى ئىلغار تەجرىبىلىرىنى كۆرگەن ۋە ئىلغار تەجرىبىلەرنى قوبۇل قىلغانلار، بۇندىن

ئۆز ئالدىغا ئەنە شۇنداق ۋەخىمىسى بار ئىدى، پۈتۈن شىنـ
جاڭنى كۆزدە تۇتقاندا بۇ خىل ۋەخىمە، ھوشرە - زاكاتلار-
دىن كىرىدىغان كىرىمنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى تەسە-
ۋۇر قىلىش ئانچە قىيىن ئەمەس...؟ شىنجاڭدا قۇرۇلغان
بارلىق ئۇيۇشمىلار پەقەتلا خەلققە يەنى ئاساسەندېھقانلار-
غا يۆلىنىپ (ۋەخپىلەرنى ھوشرە - زاكاتلارنى ئىختىيارـ
غا ئېلىپ) كۆپلىگەن ئىقتىساتقا ئىگە بولدى. بۇ ئىقتىساتـ
نى تامامەن مەدەنى-ماارىپ، خەلق ئاقارتىش ئىشىغا ئىشـ
لەتتى. بۇ ھەقتە تۆۋەندىكىچە نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈر-
دى. ئۇيغۇر ئۇيۇشما 1934 - يىلى قۇرۇلغاندىن تارتىپ
1944 - يىلغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە 1883 باشلانغۇچ
مەكتەپ قۇرۇپ، 180035 ئوقۇغۇچىنى ئوقۇتتى. ئاشۇ
يىللاردا ھۆكۈمەت قارمىقىدا 580 باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ
بۇنىڭدا 90333 نەپەر ئوقۇغۇچى ئوقۇيتتى. ھۆكۈمەت قار-
مىقىدىكى بۇ مەكتەپنىڭ كۆپىنچىسىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلار
قۇرۇپ، ئوقۇتۇش ئوسكۈنىلىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلارغىچە تەيـ
يارلاپ ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

شۇ يىللاردا شىنجاڭدا چوڭلارنىڭ ساۋادىنى چىقىرىش
كەچكۇرسى ئېچىلغان بولۇپ، 10 يىل جەريانىدا ھۆكۈمەت
ئاچقان كەچكۇرسى 206 ئىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئاچقان
كۇرسلار 740قا يەتتى. ھۆكۈمەت قارمىقىدا 1595 ئوقۇغۇچى
ساۋات چىقارغان بولسا، ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدا 133444
ئوقۇغۇچى ساۋاتلىق بولغان. ئۇندىن باشقا ئۇيغۇر ئۇيۇشما قار-

«ناھىيىلىك شۆبە ئۇيۇشما»چوڭراق يېزا ـ كەنتلەردە «تارماق ئۇيغۇر ئۇيۇشما»قۇرۇلغان. مەزكۇر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ بارلىق خادىملىرى يەرلىك مىللىي زىيالىيلار، ئوقۇمۇشلۇق زاتلار ئىدى. بۇنىڭ مالىيە كىرىمى ھەر قايسى جايدىكى ئۇيۇشمىلار ئۆز تەۋەسىدىكى مازار، مەسچىت، مەدرىسەلەرنىڭ ۋەخپىسى ① ۋە ھوشۇر ـ زاكات ②، قۇربانلىق قىلىنغان تۆگە، كالا، قوي قاتارلىقلارنىڭ ئۈچەي تېرىسى ھەم مۆلكىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان ئادىمى يوقلارنىڭ مۆلكى قاتارلىقلار ئىدى. بۇنىڭدىن كىرىدىغان كىرىم ئاز ئەمەس ئىدى. مەسىلەن: قەشقەردىكى ئاپپاق غوجا مازىرىنىڭ 16 مىڭ مودىن ئارتۇق، قەشقەر شەھىرىدىكى چاپان بازىرى جامەسىنىڭ 5 مىڭ مودىن ئارتۇق، ھېيتكا جامەسىنىڭ 3 مىڭ مودىن ئارتۇق، 3 ئورۇننىڭ جەمئى 24 مىڭدىن ئارتۇق يەر ۋە كۆپلىگەن دۇكان، باغ، ھويلا، تۆگمەن قاتارلىق ۋەخپىلىرى بار ئىدى. شۇنداقلا قەشقەر شەھىرىدىلا 154 مەسچىت، نەچچە ئون مەدرىس، كۆپلىگەن مازارلار بار بولۇپ، بۇلارنىڭ

① ۋەخپى، ئۇيغۇر مىللىي ئۆرپ ـ ئادىتى (ئىسلام دىنى قائىدىسى) بويىچە مەسچىت، مازار، مەدرىسلەرگە يەر، ئۆي، باغ، دۇكانلار ۋەخپى قىلىنىدۇ.

③ ھوشۇر ـ زاكات، مىللىي ئادەت بويىچە دېھقانلار ھوسۇلىنىڭ 1/10نى ھوشۇر، چارۋا مال، نەق پۇل، سودا تىجارەت كىرىمىنىڭ 1/40نى زاكات قىلىدۇ.

«ئىتتىپاق»قا ئۆزگەرتىلگەن ئىدى. گومىنداڭنىڭ قولىدا قالـ
غان7 ۋىلايەت خەلقى تا 1949 ـ يىلى ئۆلكە ئازادبولغىچە
ئازاپ ـ ئوقۇبەت ئىچىدە قالدى. جۈملىدىن 7 ۋىلايەتتىـ
كى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلار گىزەندىلەر ئۇۋۇىسىغا ئايلاندى. 11
ماددىلىق تېچلىق بىتىمدىن كېيىن بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇـ
لۇپ جايىلاردىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلار ئۆزىنى تازىلىغان
بولسىمۇ، لېكىن قەشقەر ئۈرۈمچىدىن باشقا جايلاردىكى
ئۇيۇشمىلار ئەكسىيەتچىلەرنىڭ چاڭگىلىدا قالدى. ئۆلكە
ئازاد بولۇش بىلەن ئۈرۈمچىدە «ئىتتىپاق باش ئىجرائىيە
ھەيئىتى» قۇرۇلۇپ، شىنجاڭدىكى بارلىق ئۇيغۇر ئۇيۇشـ
مىلارنى خادىمى، مۈلكى ۋە ۋەزىپىسى بىلەن ئۆتكۈزۈـ
ۋالدى، شۇنىڭ بىلەن خەلق ھۆكۈمىتى ھەر دەرىجىلىك
ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى قۇرۇپ پارتىيىنىڭ ھەر دەرىجـ
لىك تەشكىلاتلىرىنى جايلارغىچە تەشكىللەپ ئىقتىساتنى
تەرتىپكە سېلىپ، جەمئىيەتنى نورمال ئۆز ئىزىغا سېلىۋالـ
غۇچىلىك بولغان 5 يىل ئىچىدە ئىتتىپاق ئۇيغۇر ئۇيۇشمـ
ىنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىدىن ئىتتىپاققا ئۆـ
سۈپ يېتىلگەن نەچچە ئون مىڭلىغان ئۇيغۇر زىيالىلىرىنىڭ
تىرىشچانلىقىدا پارتىيە ـ خەلق ھۆكۈمىتى تاپشۇرغان ۋەزىـ
پىنى ئۆتىدى.

1954 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇرئۇيۇشمىسىنى ئاساس
قىلغان ئىتتىپاق تېجەپ قالغان ئىقتىسادىغا نەنمىڭدىكى
ئوتتۇرا ئازىيە بويىچە مىللىي ئۇسلۇپتا ئۇيغۇر بىناكارلىق

مىقىدا 12 دارىلئىتام بولۇپ بۇنىڭدا نەچچە ئون مىڭلىغان يېتىم
باللار ئوقۇغان ئىدى. بۇلارنىڭ قىسمەن راسخوتى ھۆكۈ-
مەتتىن ئېلىنسىمۇ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇيغۇر ئۇيۇش-
مىدىن بولغان. پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە 32 كەسپ مەكتەپ
بولۇپ بۇنىڭ ئاساسىي ھۆلىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشما قۇرغان.
بۇندىن تاشقىرى ئۇيغۇر ئۇيۇشما يەنە، جاھانگىرلىككە قار-
شى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ باشكاتىۋى ۋاڭشۇچىڭ 1937-
يىلى مىللىي سىياسەت ھەققىدە بەرگەن دوكلاتىنىڭ روھىغا
ئاساسەن، 3 ئوتتۇرا مەكتەپ ئاچتى. بۇنىڭدا 440 ئوقۇ-
غۇچى ئوقۇدى. سىفەن سىنىپىدىن 11 نى ئېچىپ 520 ئو-
قۇغۇچى ئوقۇش پۈتتۈردى. ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدا سانا-
يىنەپسە، كۇتۇپخانا، 81 كۇلۇپ (كىنو، تىياتىر كۇلۇبى)،
32 سىتىرائەت باغچىسى بولغان. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى
سانايىنەپسىلەردە 19648 نەپەر سەنئەت ھەۋەسكارلىرى تەر-
بىيىلىنىپ ئۇيغۇر مىللىي سەنئىتىنى راۋاجلاندۇردى. خەلق
ئاممىسىنىڭ سەنئەتكە بولغان ئارزۇسىنى تەمىن ئەتتى.
سىياسى جەھەتتە جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەشلەردە
مىللىي سەنئەتتىن پايدىلىنىپ تەشۋىق ئېلىپ باردى. بو-
لۇپمۇ ياپونغا قارشى تۇرۇش دەۋرىدە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ
ھەر ساھەدىكى خىزمەت نەتىجىسى ناھايىتى زور بولدى
(بۇ ھەقتە ئايرىم توختىلىمىز). 1944 - يىلى كۈزدە 3 ۋى-
لايەت ئىنقىلاۋى پارتلاپ، ئۈچ ۋىلايەت خەلقى ئازاد قى-
لىندى. بۇ چاغلاردا 3 ۋىلايەتتىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلار

ئىنقىلاۋى كۈرەش تارىخىنىڭ شانلىق سەھىپىسىگە ئۆزىنىڭ ئىنقىلاۋى، كۈرەشچان ۋەتەنپەرۋەر جاسارىتىنى يازدى. «18- سېنتەبىر ۋەقەسى»دىن كېيىن، ياپون قاراقچىلىرى شىمالىي جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشقا باشلىدى. 1933 - يىلى 1 - ئاينىڭ 17 - كۈنى جۇڭگو گۇڭچەنداڭى ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ شىمالىي جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلغانلىقىغا قارشى تۇرۇش توغرىسىدا، ئۈچ شەرت ئاستىدا پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر قايسى ئارمىيىلەر بىلەن بىرلىكتە، «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش خىتاپنامىسى» نى ئېلان قىلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى بىرلىكسەپ قۇرۇشنىڭ مۇقەددىمىسىنى باشلىدى.

مۇستەملىكىچىلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا كۆپ ئۇچراپ زۇلۇم دەردىنى كۆپ تارتقان شىنجاڭ خەلقى، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى، جۇڭگو گۇڭچەنداڭى ئوتتۇرىغا قويغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى بىرلىكسەپ قۇرۇش ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىرلىشىپ ياپون باسقۇنچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئورتاق كۈرەش قىلىش شوئارىنى قوللىدى. گەرچە ئالدىنقى سەپكە بېرىپ كۈرەش قىلمىسىمۇ، ياپونغا قارشى يېڭىلمەس ئارقا سەپ بولۇپ، جۇڭگو گۇڭچەنداڭى بىلەن سوۋېت گۇڭچەنداڭى ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش - كېلىش مۇناسىۋىتىدە كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىدى ھەمدە شىنجاڭ، جۇڭگوغا بېرىلىدىغان خەلقارا ياردەمنىڭ ئاساسىي قاتناش لىنىيىسى بولدى. بولۇپمۇ كېيىنكى يىل-

تېخنىكىسى بويىچە سېلىنغان مەشھۇر «خەلق تىيا تىرى»نىڭ بىنا سىنى سېلىپ، ئۇنى تولۇق جاھا زىلاپ ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئۇندىن باشقا كۆچمەس مۈلۈك، قالدۇق ئىقتىسات ۋە 20 يىل جەريانىدا يېتىلگەن نەچچە يۈز مىڭلىغان ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنى ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، تارىخىي ۋەزىپىنى تاماملىدى. ھازىرقى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەر قايسى سەپلىرىدە خىزمەت قىلىۋاتقان كۆپلىگەن پىشقەدەملەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنى قۇرغۇچىلار ۋە شۇنىڭدا ئۆسۈپ يېتىلگەنلەردۇر. بىز ئۇيغۇر ئۇيۇشما قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىكى پىشقەدەم زىيالىلارغا خەلقىمىزنىڭ ھۆرمەت ئېھتىرامىنى بىلدۈرىمىز.

(2)

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدىكى پائالىيىتى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى جەڭ مەيدانلىرىدا ياپون تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن قان كېچىپ جەڭ قىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن باشتىن - ئاياق ۋەتەن بىلەن ھەمنەپەس، تەقدىرداش بولۇپ، ھەر خىل ئالاھىدە شەكىللەر ئارقىلىق پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشتى. دۆلىتىمىزنىڭ مىللىي، دېموكراتىك

گىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش دېگەن ئىككى چوڭ ماددىغا مەركەزلەشتۈرگەن. ئۇيغۇر خەلقى بولسا، ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى بىلەن جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوتسىيالىزم يولىدا مېڭىشنىڭ ئەۋزەللىكىنى بىلىپ يەتكەن، جۈملىدىن ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن (1917 — 1933) ئاپرېل ئۆزگىرىشىگىچە ① ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ سودىنى كونترول قىلىۋېلىشىغا، شۇېتسىيىنىڭ دىن تارقىتىش ھەركىتىگە، گېرمانىيە قاتارلىق جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ھەر خىل ئاخبارات توپلاش ھەركىتىگە قارشى كۆرەش قىلىپ نەتىجىدە ئەنگلىيىنىڭ شىنجاڭدىكى سودا تەسىرىنى، شۇېتسىيىنىڭ دىن تارقىتىشىنى ۋە باشقا جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئاغدۇرمىچىلىق ھەركەتلىرىنى بىت - چىت قىلغان.

شىڭ شىسەي «6 بۈيۈك سىياسەت» نى ئېلان قىلىپ، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن شىنجاڭ خەلقى جۈملىدىن شىنجاڭدىكى ئاساسىي مىللەت بولغان ئۇيغۇر خەلقى جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇشنىڭ ئالـ

① 1919 - يىلدىن 1924 - يىلغىچە ئابدۇكېرىم خان باشچىلىقىدا ئەنگلىيىنىڭ سودا مانا پولىيىسىگە ۋە سىياسىي ئاغدۇرمىچىلىقىغا، ئابدۇقادىر داموللام باشچىلىقىدا شۇېتسىيىنىڭ دىن تارقىتىشىغا قارشى ھەركەت بولۇپ غەلىبە قىلغان.

لاردا ئىچكى ئۆلكىدىكى ئاساسىي شەھەرلەر، قاتناش لى-
نىيىلىرى، دېڭىز يولى، پورتلار قولدىن كەتكەندىن كېيىن
سوۋېت ئىتتىپاقىدىن جۇڭگوغا بېرىلىدىغان ياردەم قورغاس
ئارقىلىق كىرىپ، ئۈرۈمچىدىن لەنجۇغا ماڭدى. مۇشۇنداق
جىددى پەيتتە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى زىچ ئىت-
تىپاقلىشىپ قاتناش لىنىيىلىرىنىڭ بىخەتەر بولۇشىدا مۇ-
ھىم رول ئوينىدى. جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسى رەھ-
بەرلىرىنىڭ يەنئەندىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىش - كېلى-
شى ۋە شىنجاڭدا مۇھىم خىزمەتلەرنى ئىشلىشىدە بىخەتەر
قونالغۇ بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شىنجاڭ خەلقى
جۇملىدىن ئۇيغۇر خەلقى ئەينى يىللاردا جۇڭگو گوڭچەندا-
ڭى شىنجاڭنىڭ خىزمەتلىرىگە ياردەم بېرىشكە ئەۋەتكەن
كومپارتىيە ئەزالىرى بىلەن مۈرىنى - مۈرىگە تىرەپ ئىش-
لەپ، شىنجاڭدا ياپونغا قارشى تۇرۇش دولقۇنىنى قوزغىدى
ۋە شىنجاڭ مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم نەتىجى-
لەرنى ياراتتى.

1934 - يىلى شىنجاڭدا ئۇيغۇر ئۇيۇشما قۇرۇلغان
بولۇپ، بۇنىڭ تەشكىلىي ئۆلكە مەركىزىدىن ھەر قايسى
يېزا - قىشلاقلارغىچە قۇرۇلۇپ خەلق ئاقارتىش يولىدا
ئۇيغۇر باشلانغۇچ مائارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىشىغا
كىرىشكەن ئىدى. ئۇ يىللاردا شىڭ شىسەي سوۋېت ئىتتى-
پاقىنىڭ ئىشەنچە ۋە ياردىمىنى داۋاملىق قولغا كەلتۈرۈش
ئۈچۈن «6 بۈيۈك سىياسەت»نىڭ مەلۇم نۇقتىسىنى جاھا-

ئىش قىلىپ ھەر ساھەدىكى كىشىلەر قاتناشقان. كومپارتىيە ئەزالىرى بولسا شەخسى نامى بىلەن قاتنىشىپ دائىرە ئىچىدە ئاكتىپ ھەركەت قىلغان. «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى» غا قاتناشقان ئۇيغۇرلار يەنىلا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مەسئۇللىرى، كادىرلىرى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى بولۇپ، ئۇلار ئۇرۇمچىدىن تا يېزا - قىشلاقلارغىچە ئورۇنلاشقان. شۇڭا «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشما» ھەممە ئىشتا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا يۆلەندى. پۈتۈن پائالىيەت ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلدى. جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش يولىدا خەلقنى سەپەرۋەر قىلىش بويىچە كەڭ كۆلەمدە تەشۋىقات خىزمىتى ئېلىپ بېرىش، ئاممىنى ئويغىتىش لازىم ئىدى. ئەينى يىللاردا شىنجاڭدا مىللىي، ئىجتىمائىي ۋە ئاممىۋى تەشكىلات بولغان ئۇيغۇر ئۇيۇشما بۇ ۋەزىپىنى دادىللىق بىلەن زىممىسىگە ئېلىپ، ئۆلكە مەركىزىي ئۇرۇمچىدىن شىنجاڭنىڭ 4 بۇرجەك 8 گىرداۋىدىكى بارلىق خەلقلەرگە جاھانگىرلىككە قارشى تەشۋىقات ئېلىپ باردى. (1) ئېغىز تەشۋىقى بىلەن جاھانگىرلارنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەندۈردى؛ (2) يازما تەشۋىقات - تەشۋىقات ۋەرەقىلىرى تارقىتىلدى، شوئار، لوزۇنكىلار ئېسىلدى: (3) ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ناخشىلار ئوقۇلدى، ئاممىغا ئۆگىتىلدى؛ (4) ھەرخىل لەپەر، كومېدىيە ۋە سەھنە ئەسەرلىرىنى ئويناش ئارقىلىق خەلق ئاممىسىنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە بولغان چۈشەنچىسىنى چوڭقۇرلاشتۇردى؛

دىنقى سېپىدە تۇردى. 1933 ـ يىلى ياپون جاھانگىرلىك۔
نىڭ شىنجاڭدىكى چوڭ جاسوسى داشجۇڭ قولغا ئېلىنغان۔
دا ئۇنى قوللاپلا قالماستىن بەلكى، شىنجاڭدا چېركاۋ ئې۔
چىش بانىسى بىلەن جاسۇسلۇق ھەرىكەت ئېلىپ بارغان.
چەتئەل جاھانگىرلىكىگە قارشى كۆرەشنى باشلىۋەتتى. مە۔
سىلەن: ئىلى ۋە ئۈرۈمچىدىكى چېركاۋلار تاقالدى، مال ـ
مۈلۈكلەر مۇسادىرە قىلىندى، جىنايەتكارلار قولغا ئېلىنـ۔
دى. قەشقەردىكى چەتئەل كونسۇللىرى ھەيدەپ چىقىرىلـ۔
دى. چەتئەل خادىملىرى، سودا ـ شاگىرتلىرى ھەيدەلدى
ياكى نەزەربەنت قىلىندى. بۇ ئىشلارنى ئامانلىق ساقلاش
ئورۇنلىرى قىلدى، لېكىن ئاساسىي خىزمەتچىلەر ئۇيغۇر
يولغانلىقى ئۈچۈن خىزمەتنىڭ ئاساسىي مەسئۇلىيىتى شۇ۔
لاردا بولدى.

1934 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، شىنجاڭدا
تۇنجى «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى» قۇ۔
رۇلدى. بۇنىڭ باشلىقى شىڭ شىسەي، باش كاتىۋى 10
چوڭ دوكتۇرنىڭ بىرى لاڭ داۋخېڭ ئىدى.«جاھانگىرلىك۔
كە قارشى ئۇيۇشما» سىياسى خاراكتېردىكى ئاممىۋى تەش۔
كىلات بولۇپ، ئۇنىڭ نىزامىدا تەشكىلاتنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى
«6 بۈيۈك سىياسەت»نى تەشۋىق قىلىش ۋە ئىجرا قىلىشتىن ئى۔
بارەت دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ تەشكىلاتقا ھەرمىللەت ئىشچىلىرى،
دېھقانلىرى، ئوقۇتقۇچىلار، ئوقۇغۇچىلار، سودىگەرلەر، ھەر
بىلەر، ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى

ھەرمىللەت زىيالىيلىرىغا ۋە شىنجاڭ خەلقىغە زىچ ماسلىشىپ شىنجاڭدا مەدەنىيەت دولقۇنى قوزغاش مەقسىدىدە بىر بۆلۈم كومپارتىيە ئەزالىرى شىنجاڭغا كېلىشكە باشلىدى. 1938 - يىلى شىنجاڭغا كەلگەن كومپارتىيە ئەزالىرىدىن لىن جىلۇ، لى جىژلياڭ (لى يۈنياڭ)، جۇدەنخۇا، ليۇميەن قاتارلىق كىشىلەر ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭ شۆيۈەن، ئۆلكىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۆلكىلىك قىزلار ئوتتۇرا مەكتىۋىگە كېلىپ رەھبەرلىك ۋە ئوقۇتۇش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. بۇ يولداشلار جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما 1 - قېتىم ئۆزگەرتىپ تەشكىللەنگەندىن كېيىنكى باش كاتىپ يۈي شۇسۇڭ (ۋاڭ شۇچېڭ)، ئۇندىن كېيىنكى باش كاتىپ خۇاڭ مىنفۇ (خۇاڭ خۇچىڭ) شىنجاڭ گېزىتى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى مەنسۇر، ۋاڭ شاۋ-چۈەن،سىيىت ھاجى، ھاشىم ھاجى قاتارلىق كوممۇنىستلار بىلەن زىچ بىرلىشىپ، مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش يولىدا ئالاھىدە خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

بولۇپمۇ لىن جىلۇ شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ ئىلمىي مۇدىرى بولغاندىن كېيىن، خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارنى دەرستىن سىرتقى ۋاقىتتا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تىياتىر پائا-لىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندۇردى. شۇ چاغدا، لىن جىلۇ ئۆزى يېزىپ، ئۆزى رېژىسسورلۇق قىلغان، «سادا» دېگەن دىراما مەكتەپتە، كېيىن كوچىلاردىمۇ ئوينالدى. 1938 - يىلى 10 - ئايدا، ئۈرۈمچى شەھىرىدە مەكتەپلەرئارادىراما

(5) كوچا تەشۋىقاتى ئېلىپ باردى، داقا - دۇمباق چېلىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، ناخشا ئېيتىپ، سازچېلىپ ئادەم يىغىپ تەشۋىق قىلدى. ھەتتا دىنىي زاتلاردىن پايدىلىنىپ مەسچىت، مەدرىسلەر ھەتتا ئائىلە ئاياللىرى ئىچىدىمۇ تەشۋىقات ئېلىپ باردى. ياپون جاھانگىرلىكى شەرقىي شىمالغا تاجاۋۇز قىلىپ ئۇرۇشنى شىمالىي جۇڭگو ۋە شەرقىي جۇڭگوغا داۋاملىق كېڭەيتىۋاتقان، جۇڭخۇا مىللەتلىرى جىددى خەۋپ ئاستىدا قالغان پەيتتە، شىنجاڭ خەلقى ياپونغا قارشى تۇرۇش ھەركىتىنى يالغۇز مەنىۋى جەھەتتىن قوللاپلا قالماستىن ماددى جەھەتتىنمۇ قوللاپ كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجە ياراتتى. يەنى، 1937 - يىلدىن باشلاپ ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەمبېرىش ئۈچۈن ئىئانە توپلاش ئىشىنى ئېلىپ باردى. بۇ ۋەزىيىنىڭ تۆۋەندىكى ھەر قايسى تارماقلاردىكى ئاساسىي ئىجراچىسى ئۇيغۇر ئۇيۇشما بولدى.

1937 - يىلى 11- ئايدىن باشلاپ ياپونجاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش ھەركىتى شىنجاڭدا ئومۇميۈزلۈك باشلىنىپ كەتتى. شىنجاڭنىڭ مۇھىم ئىستىراتېگىيىلىك ئورنى تېخىمۇكەۋدىلەندى. شۇ زامان شارائىتىدىن ئېيتقاندا، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتا شىنجاڭ خەۋپسىز ئارقا سەپ بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سوۋېت بىلەن يېقىن خوشنا ئىكەنلىكى، شۇنداقلا شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت ئىلغار زىيالىلىرى ئىنقىلاۋىي ئىدىيىنىڭ ۋارىسلىرى ئىكەنلىكى ئاشكارىلاندى. ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ يېتىلىۋاتقان

1939 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، شىن يەنبىڭ (ماۋدۇن)، جاڭ جۇڭشى قاتارلىقلار شىنجاڭغا كېلىپ، شىنجاڭ ئىنىستىتوتى ئەدەبىيات پاكولتېتى ۋە سىياسى مائارىپ پاكولتېتىنىڭ مۇدىرى بولغاندىن كېيىن، شۇ دەۋردىكى ھەرمىللەت ئەدەبىي ـ سەنئەت ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. مەسىلەن: شۇكۇر يالقۇن يازغان «شاڭخەي كېچىسى»نى كۆرۈپ، ئاپتورى بىلەن سۆھبەت قىلغاندا: «ئەسىرىڭىز بەكمۇ ياخشى يېزىلغان، بۇ ئەسەرنى شىنجاڭدىلا ئەمەس بەلكى پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئوينىسا بولىدىكەن، بۇنىڭدىن كېيىن كۆپ يېزىڭ.» دەپ ئىلھام بەرگەن. ئۇنىڭ موسكۋادا ئوقۇغانلىقىنى ئاڭلاپ مەن شىنجاڭدا سىزدەك ئالىي مەلۇماتلىق، موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەن ئادەملەر بار دەپ ئويلىمىغان ئىكەنمەن دېگەن. شېن يەنبىڭ (ماۋدۇن) ئۈرۈمچىدە تۇرغان مەزگىلدە شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئاساس قىلغان «شىنجاڭ مەدەنىيەت جەمئىيىتى» نى قۇردى ۋە شەخسەن ئۆزى مەسئۇل بولدى. بۇ كۈنلەردە ھەر قايسى مىللەت ئۆزئۆيۈشمىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش ھەركىتى ئېلىپ باردى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىمۇ ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش ھەركىتى ئېلىپ باردى. بۇ چاغدا «خەنزۇ ئۇيۇشما» قارمىقىدىكى ھەرقايسى تىياتىرخانىلار، «يېڭى كازارما» ۋە خەنزۇ ئالىي ـ ئوتتۇرا مەكتەپلەر «قامچاڭنى

مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، بۇنىڭدا ئاساسىي نىشان ياپونغا قارشى ئۇرۇشنى ئىپادىلەيدىغان نومۇرلار ئىدى. مۇشۇ مۇنا-سىۋەت بىلەن ئۇرۇمچىدىكى مىللىي ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىمۇ دىراما مۇسابىقىسى ئېلىپ بېرىلدى، يول شۇنىڭ بىلەن ئېچىلدى ... «ئۇيغۇر ئويۇشما»، مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن باشلاپ تا يېزا - قىشلاقلاردىكى تارماق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلارغىچە بولۇپمۇ، ھەربىر ناھىيىدىكى ساناپ-ئەپىسلەر ۋە مىللىي مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچىلار ئۇيۇشمىلى-رى ھەركەتكە كېلىپ، ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى-نى كۆرسىتىدىغان ھەر خىل دىرامىلارنى ئوينىدى. بۇ كۈن-لەردە ئاساسەن ئۇيغۇر ئاپتورلارنىڭ ئىجادىيىتىگە يۈلەن-دى. مەسىلەن: شۈكۈر يالقۇن يازغان «شاڭخەي كېچىسى»، «مۇھىم ھۆججەت»، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتاقلىق ۋەتەنپەرۋەر شائىرى لۇتپۇللا مۇتەللىپ يازغان «ئەجەل ھودۇقۇشىدا»، × × × يازغان «ئۈز مۇھىت»، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن كىنو «چېگرىدا» (بۇ فىلىمدە ياپون باسقۇنچىلىرى-نىڭ ساخار، چاخارغا قىلغان ھۇجۇمىنىڭ پاجىئەسى ئەكس ئېتىلگەن) دىن ئۆزگەرتىپ ئىشلىگەن «چېگرىدا» دىرامىسى، ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە، ياپونىيە قا-تارلىق جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ كاتتىۋاشلىرىنىڭ دۇنيانى بۆلۈۋېلىش خام خىياللىرىنى مەسخىرە قىلىدىغان ھەرخىل دىرامىلار ئوينىلىشقا باشلىدى. شۇنداقلا ھەرقايسى ۋىلا-يەت،ناھىيىلەردە ئىجات قىلىنغان ھەرخىل نومۇرلار مۇكۆپ ئىدى.

تەرەپلىمە، داغدغىلىق ئېلىپ بېرىۋاتقان ئۇ يىللاردا كىنو ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى زور بولدى. ئەسلىدە ئۈرۈمچىگە تۇنجى كىنو 1925 ـ يىللىرى كىرگەن① بولسىمۇ 1937 ـ يىلى ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش ھەركىتى ئومۇمىيۈزلۈك باشلانغاندىن كېيىن، كىنو ئىشلىرىدا يېڭى بىر دولقۇن قوزغالدى. ئۇ چاغدا ئۈرۈمچىدە ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزى، قىرغىز، قازاق ئۇيۇشمىلىرى بولۇپ، ھەر قايسى ئۇيۇشمىلار كىنو سەنئىتى ئارقىلىق ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇشنىڭ جانلىق تەشۋىقاتىنى ئېلىپ باردى. مەسىلەن: ئۇ چاغلاردا شىنجاڭنى سوۋېت ئىتتىپاقى كىنو فىلىمى بىلەن تەمىنلەيتتى. جۈملىدىن

① . ئۈرۈمچىگە كىنو 1925 ـ يىلى كىرگەن بولۇپ، ئۇ چاغدا كىنو ئاپاراتى، كىنو فىلىملىرى ھازىرقى زامان كىنوسەنئىتىدىن ناھايىتىمۇ تۆۋەن ئىدى. دەسلەپتە ئېكراندا پەقەتلا ھەركەتسىز سۈرەت چىقاتتى، كېيىن ھەركەتلىككە تەرەققى قىلدى. ئاۋازسىز ئىدى. 1930 ـ يىللارغا كەلگەندە تېخنىكا جەھەتتە ئىلگىرىلەش بولسىمۇ يەنىلا ئاۋازسىز ئىدى. 34 ـ يىلى ھەركەتلىك، ئاۋازنى فاتىفۇندىن بېرىدىغان كىنولار قويۇلغان. 1935-يىلى ئۈرۈمچى سودىگەرلىرىدىن ئەمەت شاڭيۇ، قادىر ھاجىم، ئەمەتئاخۇنۇم قاتارلىقلار سوۋېتتىن ئاپارات سېتىۋېلىپ، ھازىرقى ئازادلىق يول مەدەنى بۇيۇملار ماگىزىنى ئورنىدا «شەرق كۇلۇپى»نى قۇرغاندىن كېيىن كىنو ئىشلىرى يەنە بىر قېتىم جانلاندى، شۇنىڭدىن كېيىنكى تەرەققىياتلار ئالدىنقىلارنىڭ راۋاجلىنىشى بولۇپ قالدى.

تاشلا»، «سىگنال»، «نامسىز قەھرىمان»، «18 - سېنتەبىر ھازىسى»، «ئوتاقچى» قاتارلىق درامىلارنى ئويناشقا باشلىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى بولسا، «پىرخون»، «ئۆز مۇھىت»، «شاگەخەي كېچىسى»، «زۇلۇمغا زاۋال»، «زەينەپكە تۆھمەت»، «رابىيە - سەئىدى»، «غۇنچەم»، «چىن مودەن»، «ئەجەل ھودۇقۇشىدا»، «غېرىپ - سەنەم»، «تاھىر - زۆھرە»، «پەرھات - شىرىن»، «ئارشىن مال ئالان» قاتارلىق 40 تىن ئارتۇق درامما، كومېدىيە، 200دىن ئارتۇق ناخشا - ئۇسسۇلنى سەھنىلەشتۈرۈپ، بىر تەرەپتىن ياپونغا قارشى تۇرۇش ھەركىتىنىڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقىمىزنىڭ سەنئەتكە بولغان خۇمارىنى قاندۇردى. يەنى، «شىنجاڭ ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» دېگەن نامغا لايىق ئىشنى ئۇيغۇر ئۇيۇشما نامايەن قىلدى.

ياپونغا قارشى تۇرۇش دەۋرىدە «ئۇيغۇر ئۇيۇشما» باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش «پىدائىلار مارشى»، «قىلىچ مارشى»، «سەرسانلىق ھەققىدە ئۈچ ناخشا» قاتارلىقلارنى ئوقۇپلا قالماستىن، بەلكى ھەر خىل مىللىي ئاھاڭ ۋە سوۋېت ئىستىپاقىدا ئوقۇلغان «ئەتە تۇرۇش بولسا» قاتارلىق بىر قانچە جەڭگىۋار ناخشا ئاھاڭلىرىغا يېڭى تېكىست يېزىپ خەلقىمىزنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى غەزەپ - نەپرىتىنى ئىپادىلىدى.

ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش ھەركىتى ھەر

«بېرلىننىڭ تەسلىم بولۇشى» قاتارلىق جەڭگىۋار فىلىملەر، «فەرغانە قانال»، «كولخوزدا»، «پاختىكارلار» قاتارلىق سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى مەدھىيلەيدىغان ئىلغار فىلىملار قويۇلدى.

شىڭشىسەي «ئىلغار» لىق تونىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئۆزىنى گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئاتقاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى كىنوفىلىملىرىنى قويۇشنى چەكلىدى. بولۇپمۇ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە سوۋېت كىنوفىلىملىرى قويۇلمىدى قويۇلغاندا كىنوخانىلار بۇلاندى، خەلق ئۇرۇپ - سوقۇلدى.

1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن تۈزۈلگەن 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمىنى يىرتىپ تاشلىغاندىن كېيىن، ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى ئۈرۈمچىدىن ئىلىغا قايتتى. شۇندىن باشلاپ ئۈرۈمچى ئېكرانىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا، گومىنداڭغا، خەلققە قارشى فىلىملەر قويۇلۇشقا باشلىدى.

ئەيسا ئالىپ تېكىن مەركىزى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا رەئىس بولغان مەزگىلدە، ئۈرۈمچى ئېكرانىدا ئامېرىكا فىلىملىرى قويۇلۇشقا باشلىدى. بۇ چاغدا ئامېرىكىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى ئاغزى قۇلىقىغا يەتكىدەك خوشاللىققا چۆمۈپ، «سوۋېت ئىتتىپاقى 25%ھەق ئېلىپ كىنو فىلىملىرىنى بەرسە، بىز ھەق ئالمايمىز...» دېدى. نەتىجىدە بىر مەزگىل ئامېرىكىدا ئىشلەنگەن

سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلىگەن «تىراكتورچى»، «فەرغانە قا-نال»، «فۇرونتتىكى سولدات»، «ۋاسىلىسا» (پاقا چوكان)، «چاپايېۋ»، «گىرانىشتات» قاتارلىق فىلىملەر قويۇلاتتى. 1937 - يىلى ياپونغا قارشى تۇرۇش ھەركىتى كەڭ كۆلەمدە قانات يايغاندىن كېيىن، قويۇلىدىغان فىلىم-لارمۇ ئۆزگەردى. مەسىلەن: جوڭگودا ئىشلەنگەن «يېرىم كېچىدىكى ناخشا ئاۋازى»، «چىڭ شاڭلىيەن» (ۋاپاسىز ئەر - خوتۇن) قاتارلىقلار، بولۇپمۇ «ۋاڭ جېيايۇكۇنلىرى» دېگەن ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنى ئېچىپ بېرىدىغان ئىلغار فىلىملار كەڭ كۆلەمدە قويۇلدى.

بۇ يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ جۇڭگو خەلقىنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش كۈرىشىگە ماسلاش-تۇرۇپ، كۆپلىگەن ئىلغار فىلىملىرىنى شىنجاڭغا يەتكۈزۈپ بەردى. مەسىلەن: «چېگرىدا»، «ناگىرانىتسا (ھەسەن كۆل ۋەقەسى)» قاتارلىق ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ شەرقىي شىمالغا قىلغان تاجاۋۇزچىلىق ھەركىتىنى پاش قىلىدىغان فىلىملار قويۇلدى. بۇ فىلىم ئەينى يىللاردىشىن-جاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، بولۇپمۇ ياپون ئالىۋاستىلىرىغا قارشى تۇرۇش كۈرىشىگە زور مە-نىۋى ئوزۇق بولغان ئىدى. كېيىنكى ۋاقىتتا، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن 1 - ۋە 2 - دۇنيا ئۇرۇشى ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن «ئۈچ تانكىست»، «بەش قەھرىمان»، «زويا ۋە شورا»، «مايور رازۋېتچىك»، «3 - زەربە»،

زور ئىلگىرىلەش بولدى.

1936 - يىلدىن 1939 - يىلغىچىلىك بولغان 3 يىل ئىچىدە ھەر خىل يېزىقتىكى دەرسلىكتىن ھۆكۈمەتجەمئى 300 مىڭ پارچىدەك نەشر قىلغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرچە باشلانغۇچ مەكتەپ دەرسلىكى 1 قىسىم 20 مىڭ پارچە، ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىكى 2 قىسىم 5000 پارچە ئىدى، بۇ دەرسلىكلەر ئوقۇغۇچىلارغا ئەمەس بەلكى پەقەت مۇئەللىملەرنىڭ دەرس ئۆتۈشىگىلا يېتەتتى. بۇ كۈنلەردە سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقئارا كىتابخانىسى، شىنجاڭ مەدەنىيەت كىتابخانىسى بىلەن سودا كېلىشىم ھاسىل قىلىپ ئۈرۈمچى ۋە باشقا شەھەرلەردە تىجارەت باشلىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە مەملىكەت ئىچىدە نەشر قىلىنغان ھەر خىل ئىلغار كىتاب، ژورناللار بولۇپمۇ سوۋېتخەلقاراكىتابخانىسىداسېتىلىدىغان مىللىي يېزىقتىكى كىتاب - ژورناللار شىنجاڭدىكى ئاممىنىڭ بولۇپمۇ ھەرمىللەت ياشلىرىنىڭ ئىزلىنىپ ئوقۇيدىغان، دۇنيانى، ۋەزىيەتنى چۈشىنىدىغان مەنىۋى ئوزۇقىغا ئايلاندى. پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا ياپونغا قارشى ئۇرۇش ئەۋج ئالغان، شىنجاڭدا ياپونغا قارشى ھەركەت باشلانغان نۇقتىلىق يىللاردا شىنجاڭدا ئۇيغۇرچە گېزىت يوق ئىدى. شىنجاڭ گېزىتى خەنزۇچە چىقاتتى، كەڭ خەلق ئاممىسى ياپونغا قارشى تۇرۇش ھەركىتى توغرىسىدىكى مۇھىم ماقالا - خەۋەرلەردىن بەھرىمەن بولالمايتتى. 1936 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى

«تەرزان» دېگەن فىلىم (بۇ فىلىمدە بىر ياۋايى ئادەمنىڭ ھايۋاناتلار بىلەن كۈرەش قىلغان ئەھۋالى تەسۋىرلىنەتتى) قويۇلۇشقا باشلىدى. كېيىن «دېڭىز قۇشى»، «تەبىئەت مەنزىرىسى» قاتارلىق فىلىملارنى قويغان بولسىمۇ، خەلق ئاممىسى بۇ فىلىمنى كۆرمەيدىغان بولدى. دېمەك ئاخىرى سەھنىدىن ئۆزلۈكىدىن قوغلاندى. ئۈرۈمچى خەلقى بولسا، ئوخشاشلا ھازىرقى ئۈزۈن سەپەر كىنوخانىسى ئورنىدىكى رۇس كۇلۇبىدا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن فىلىملەرنى كۆرۈۋەردى. خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا ئۈرۈمچىنىڭ كىنوچىلىق خىزمىتى ھەرقايسى دەۋرلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش باشلانغاندا ئىنتايىن مول نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن ئىدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشما مەتبۇئاتچىلىق ساھەسىدىمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. مەسىلەن: مەركىزىي ئۇيۇشمىدىن تا ناھىيىلىك ئۇيۇشمىغىچە، ئۆز ئالدىغا مەتبۇئات قۇردى. مەركىزىي ئۇيۇشما 1935 - يىلى ئۇيغۇر تىلىدا «شىنجاڭ» ژورنىلىنى، كېيىن يەنە «بىزنىڭ ئاۋازىمىز» ژورنىلىنى نەشر قىلدى. قەشقەردە «يېڭى ھايات»، تارباغاتايدا «بىزنىڭ تاۋۇش»، ئاقسۇدا «ئاقسۇ ئۇچۇرى»، قاراشەھەردە «يۇلتۇز»، كورلىدا «باغراش»، لوپنوردا «تەكلىماكان» قاتارلىق گېزىتلەر چىقىرىلدى. ئىش قىلىپ شىنجاڭ يەنىلا، جاڭ جۇڭشىيلار «مەدەنىيەت جەمئىيىتى» قۇرغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە

ئىشانە قىلغان. 1936 - يىلىدىكى 1 - قېتىملىق
توپلانغان ئىشانە بىر مىليارت 700 مىليون سەر (شىنجاڭ
پۇلى) بولغان. 1937 - يىلى ياپونغا قارشى ئۇرۇش ئو-
مۇمىيۈزلۈك ھەركەتكە ئايلانغاندىن كېيىن ئىشانە توپلاش
ۋە ئىشانە قىلىش ئىشى ناھايىتى داغدۇغىلىق بولۇپ خەل-
قىمىز بەسلىشىپ ئىشانەقىلدى.شۇندىن باشلاپ ئىشانەتوپلاش
دائىملىق ھەركەتكە ئايلاندى. 1938 - يىلى توپلانغان
ئىشانە شىنجاڭ پۇلى ھېسابىغا 2 مىليارت 400 مىليون
سەر (تەڭگە ھېسابىغا 600 نەچچە مىڭ سەر) بولۇپ، بۇ
پۇلغا 10 دانە كۈرەشچى ئايرۇپىلان سېتىۋېلىپ، «شىنجاڭ»
دېگەن بەلگە قويۇپ، 39 - يىلى 8 - ئاينىڭ 24 - كۈنى
ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىپ بەردى. بۇ ئايرۇپىلانلار ۋۇخەننى
قوغداش جېڭىگە قاتناشقان. 1939 - يىل 11 - ئايدا،
ئىشانە ئۈچۈن «ئالتۇن تەقدىم قىلىش ھەيئىتى» قۇرۇلدى.
ئۇيغۇر ئۇيۇشما بۇ ھەركەتنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ، تەشۋىق-
تەرغىبات ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. نەتىجىدە كۆپلىگەن
ئالتۇن بىلەيزۈك، ئالتۇن زىرە، ئالتۇن ئۈزۈك ۋە رەڭگە
ھەم كېپەك ئالتۇنلار ئىشانە قىلىندى. ئاقسۇ كونىشەھەردە
50 ئولتۇرۇشلۇق بىر ئۇيغۇر ئايال يىغىن مەيدانىغا
سەرلىك يامبۇدىن 27 نى پەتنۇسقا سېلىپ چىقىپ ئىشانە
قىلدى. بۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ، بۇ ھەركەتكە
ئىشچى - خىزمەتچىلەر، سەنئەتچىلەرمۇ قاتناشقان بولۇپ
ھەركىزنى ئۇيغۇر ئۇيۇشما سانايىنەپىسە ئارتىسكىسى

كومپارتىيە ئەزاسى مەنسۇر ئەپەندى (ۋەتەن ئوغلى)نىڭ تەشەببۇس ۋە باشلامچىلىقى بىلەن ئۇيغۇر مىخ مەتبەدە شىنجاڭ گېزىتى چىقىرىلدى. شۇندىن باشلاپ شىنجاڭدىكى تۆركى تىللاردا سۆزلىشىدىغان ھەر مىللەت خەلقلىرى گېزىتتىن بەھرىمەن بولدى.

1936 - يىلدىن باشلاپ «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى» ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ بىۋاستە ھەمكارلىقى ۋە قول تىقىپ ئىشلىشى نەتىجىسىدە پاپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئىئانە توپلاش تەشۋىقاتى ۋە ئىئانە توپلاش ھەركىتى ئېلىپ باردى. ئۇيغۇر ئۇيۇشما مەركىزي ئۇيۇشمىسىدىن تاكى يېزا-كەنتلەردىكى تارماق ئۇيۇشمىغا قەدەر ھەركەتكە كېلىپ، ئۆزلىرى تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشىنىڭ سىرتىدا ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارنىمۇ ھەركەتلەندۇرۇپ ئىئانە توپلاش تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىلدى. قەشقەردە چاق ئېگىرىپ (يىپ ئېگىرىپ) ھايات كەچۈرىدىغان بىر تۇل ئايال دەسمايىسى بولغان بىرجىڭ پاختا يىپىنى، خوتەننىڭ × × × يېزىسىدىكى بىر تۇل ئايال تېرىۋالغان بۇغداي باشاقلىرىنى ئۆزى يىمەي ئىئانە قىلغان. كىشىنى قاتتىق تەسىرلەندۇرىدىغان يەنە بىر ئىش شۇكى، قەشقەر دارىلئىتامدا ئوقۇۋاتقان بىر يېتىم بالا ئۇرۇش دەھشىتىدىن يىلىڭ - يالىڭاچ قالغان ئىچكى ئۆلكىلەردىكى بالىلارنىڭ ئەھۋالىنى ئاڭلاپ ھۆكۈمەت بەرگەن بىر قۇر پاختىلىق كىيىمىنى

ياپونغا قارشى ئارقا سەپ ياردەم جەمئىيىتىگە» ئەۋەتىپ بېرىلگەن. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن شىنجاڭ گېزىتى ئېلان قىلغان باش ماقالىسىدا، «شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن قىلغان ئىئانىسى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئىئانىسىدىن ئارتۇق، ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سېپىدىكى بارلىق جەڭچى ۋە خەلقلەر مىننەتدار-لىق بىلدۈرىدۇ». دېيىلگەن ئىدى.

خاتىمە:

ئۇيغۇر ئۇيۇشما قۇرۇلۇپ دەسلەپكى يىللاردا بارلىق كۈچنى ئۇيغۇر باشلانغۇچ مائارىپىغا سەرپ قىلغان بولسا، ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە بارلىق ئىش ھەركىتىنى جاھانگىرلىككە، بولۇپمۇ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشقا قاراتتى. ئۇيغۇر ئۇيۇشما مىللىي، ئىجتىمائىي، مەدەنى تۈس ئالغان ئاممىۋى تەشكىلات. ئۇ شىنجاڭدا ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىنلا ئەڭ دەسلەپ قۇرۇلغان، تەشكىلىي ئاپاراتى كۆپ، ئىقتىسادىي مول، خىزمەت دائىرىسى كەڭرى ئورۇن، جۈملىدىن شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئەينى يىللاردا ھەر قانداق مىللىي، ئىجتىمائىي ۋە ئاممىۋى ھەركەتلەر ئېلىپ بارسا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا يۆلەنگەن، دۇرۇس، شىنجاڭدا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى، لېكىن ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدەك

قەمبەرخانىم ئالتۇن زىنننەت بۇيۇملىرىنى ئىئانە قىلىشتىن باشقا مەرھۇم سىڭلىسى گۈلبەھرەم بىلەن نەچچە ئاخشام ئويۇن قويۇپ ئۇنىڭ كىرىمىنى ئىئانەقىلدى. مەشھۇر داۋاز سىدىق ھاشىم بىر قانچە رەت دار ئويۇنى ۋە باشقا ئويۇنلار كۆرسىتىپ كىرىمىنى ئىئانەقىلدى. مۇنداق پىداكارلىقلار شىنجاڭدىكى ھەر قايسى سانايىنەپىسلەردە ناھايىتى كۆپ، قىزىقارلىقى ئۇيغۇر مەدداھلىرى مەدداھلىق قىلغاندا ياپونغا قارشى تەشۋىقاتنى بىرگە ئېلىپ باردى. ئۇلار ھېكايە تەسۋىرىدىكى نامەلۇم قەھرىمانلارنىڭ دۈشمەنگە ئۇرغا نەيزە، ئومۇتلىرىنى«ياپون ئالۋاستىلىرىغا ئەنە شۇنداق ئۇردىلاركى ئۇلار يەر بىلەن يەكسان بولدى» دېگەن جۈملىلەر بىلەن ئىپادىلەپ ئىنقىلاۋىي خەلقنىڭ ئىشەنچىسىنى ئاشۇردى. نۇراجىم قاتارلىق مەشھۇر مەدداھلار، سورۇنلاردا خەلقتىن يىغىۋالغان پۇلىنى سانىماي تۇرۇپ ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدىكى ئىئانە توپلاش ھەيئىتىگە تاپشۇردى.

1940 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى» ئېلان قىلغان سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، 37 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1940 ـ يىلى 5 ـ ئايغىچە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى تەڭگە ھېسابىغا جەمئى 2 مىليون 220 مىڭ سەردىن ئارتۇق، ئۇنىدىن باشقا كۆپلىگەن ئالتۇن، كۈمۈش زىنننەنبۇيۇملىرى ئىئانە قىلغان. سېتىۋېلىنغان ئايروپىلانىدىن باشقا پۇللار «مەملىكەتلىك

ئۈرۈمچى ئۇيغۇر سەنئىتى توغرىسىدا

شېرىپ خۇشتار

كۆپ ئەسىرلىك تارىخقا ئىگە ئۇيغۇر سەنئىتى، جاھان سەنئىتى قاتارىدىن ئۆزىگە خاس ۋە مۇناسىپ ئورۇن ئالغان بولۇپ، ئۇزۇن تارىخى دەۋر ۋە جاپالىق تەرەققىياتلارنى بېسىپ ئۆتۈپ بۈگۈنكى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلدى.

قاراخانىلار دەۋرىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قايتا گۈللىنىش دەۋرى بولغان 300 يىلغا يېقىن تارىخى جەرياننى بېسىپ ئۆتكەن سەئىدە سۇلالىسى ۋەيران بولغاندىن كېيىن، دىنىي مەزھەپلەرنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى، ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ خەلققە سالغان زۇلۇم ـ سىتەملىرى تۈپەيلىدىن ھەر خىل چوڭ ـ كىچىك توپىلاڭلار بولۇپ، قانلىق نىزالار ئەۋجىگە چىققانلىقتىن، ئىلىم ـ مەرىپەت، سەنئەت ۋە مەدەنىيەت ئاياق ئاستى قىلىنغان ئىدى.

سەئىدە سۇلالىسىدىن تاكى دۆلىتىمىز ئازات بولغانغا قەدەر بولغان 400 يىلدىن ئۇشۇقراق ۋاقىت ئىچىدە ئۇيغۇر سەنئىتى ئاجايىپ ئەگرى ـ توقاي جاپالىق يوللارنى بېسىپ ئۆتتى. مۇشۇ يىللاردا سەنئەت ۋە مۇزىكىشۇناسلىق

ھەركەت دائىرىسى كەڭ بولمىدى. ئەمەلىي ئىشلارنى «ئۇ- يۇشمىلار» ئۇيغۇر ئۇيۇشما قىلدى. جۇملىدىن ياپونغا قارشى ئۇرۇش ھەركىتىنىڭ ئالدى كەينىدە ئېلىپبېرىلغان بارلىق سىياسى، ئىجتىمائىي، مەدەنىي ھەركەتلەرنىڭ شان - شۆھرىتى (ھەر قايسى ئۇيۇشمىلارغا) ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا مەنسۇپ.

بۇزۇپ تاشلاپ ئۆزىنى نامايەن قىلدى.

ئۇرۇمچىنىڭ يېقىنقى 100 نەچچە يىللىق ئۇيغۇر سەنئەت تارىخىدىن سۆز ئاچىدىغان بولساق، مەنچىڭ خاندانلىقى ئۇرۇمچىدە ھاكىمىيەت قۇرغاندىن كېيىنمۇ ئۇيغۇر سەنئىتى ئۇرۇمچى خەلقىنىڭ سەنئەت ئارزۇلىرىنى قاندۇرۇپ كەلدى.

18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ، ئۇيغۇر دارۋازلىق سەنئىتى ئۇرۇمچىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى بولۇپمۇ دارۋازچىلىقتەك يۇقىرى ھاۋا بوشلۇقىدا جەۋلان قىلىدىغان ماھارەتلىك سەنئەتنى كۆرۈپ باقمىغان مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرى، چىرىك خەنزۇ ئەمەلدارلىرىنى ھەيرانلىقتا قالدۇرغان ئىدى.مەلۇمكى دارۋازچىلىق سەنئىتىدە — مۇزىكا سەنئىتىنىڭ بولۇشى ناھايىتى مۇھىم. دارۋاز يۇقىرى ھاۋا بوشلۇقىدىكى بىر تال ئاغامچىدا دادىل قەدەم تاشلىغاندا يەردە يېقىملىق چېلىنغان مۇزىكىنىڭ رىتىمىغا پۈتنى كەلتۈرۈپ ئىلگىرىلەيدۇ. دۇنيا سەنئىتىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇرىدىغان دارۋازلىق سەنئىتىدە مۇزىكا بولۇشتىن تاشقىرى يەنە سېھىرگەرلىك، موللاق ئېتىش، جەڭۋازلىق، قىلىچۋازلىق، تاش چېقىش، پىچاقۋازلىق، توپبازلىق، رەڭ - رەڭ ئويىنىتىش، ئاتەشۋازلىق، چىنە ئويناش، كۆز باغلاش ۋە ناخشا - ئۇسسۇل سەنئەتلىرى بىرگە ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ خىل ئويۇنلار ئەينى زاماندا ئۇرۇمچىنىڭ كەڭ قاقاسلىق تۈزلىڭى بولغان سەنشى دۇخۇ(35 تۈتۈن) يەنى

ساھەسىدە نۇرغۇنلىغان مەشھۇر شەخسلەر، ئىجاتكارلار مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، ئۇلار ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان زوراۋان سىنىپلارنىڭ مۇستەبىتلىكى تۈپەيلىدىن ئۆز ئىستىداتلىرىنى جارى قىلالماي قالغان. بىرلىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى بەدىلىگە زامان ۋە سەنئەت رەقىپلىرىنىڭ رەھىمسىز جازاسىغا ئۇچرىدى. شۇنداقتىمۇ ئەمگەكچى خەلق خىلمۇ - خىل ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۆز سەنئىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ سەنئەت ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئىپادىلەپ كەلدى.

مەنچىڭ ئىستىلاسىدىن كېيىن، ئۇيغۇر سەنئىتى ئىككى سىقىلىش ئوتتۇرىسىدا قالدى. بىرىنچى سىقىلىش دىنىي مەزھەپلەرنىڭ خۇراپى ئىستىبداتلىقى بولسا، ئىككىنچىسى مەنچىڭ ئىستىبداتلىرىنىڭ مانجۇلاشتۇرۇش سىياسى بېسىمى بولدى. بۇ ئىككى بېسىم ئاستىدا مىللىي ئۆرپ - ئادەت، مەدەنىيەت، سەنئەت زور يوقىتىشقا ئۇچرىدى. بىراق، «ياپراق چۈشسە شاخ، شاخ چاتالسا غول، غول كېسىلسە يىلتىز قالىدۇ» دېگەندەك ھۆكۈمران سىنىپلار قانچە قىلسىمۇ ئۆرپ - ئادەت، مەدەنىيەت ۋە سەنئەتنى ئۈزۈل - كېسىل قىرقىپ تۈگىتەلمىدى.

«كېسىپ قۇرۇتۇلسىمۇ چاڭگال،

باھار ئاپتۇپىدا كۆكلەيدۇ - دەرھال.»

نەچچە مىڭ يىللىق تارىخي يىلتىز تارتقان مىللىي سەنئەت ئۆز رەقىپلىرىنىڭ قاتمۇ - قات تۇسالغۇلىرىنى

لارنىڭ ئاشكارا ھۆ سالىدىغان بىر تۈرى) چىلار بولسا، دىنىي ئاھاڭغا سېلىنغان دىنىي شېئىرلارنى ئوقۇپ ساما رەخشى قىلغان. تەركى دۇنيا تەرغىباتچىلىرى ئىش-ئوقەت، ماكانلىرىنى تاشلاپ، مازارلارغا چىقىپ گۆلخان يېقىپ، دوست تارتىپ ساپايى بىلەن تەلقە مەشرەپ (مەشرەپ شېئىرى) ئوقۇپ كۈن ئۆتكۈزگەن.

ئاشۇ يىللاردا، ئۈرۈمچى خۇاڭچېڭ (ھازىرقى باخۇلياڭ ساقچىدىن رادىيو ئىستانسىسىنىڭ ئۇتەرىپىدىكى مازارغا بارغىچە مۇسۇلمان زەرەتكارلىقى ئىدى)دىكى زەرەتكارلىقتا مازار شەيخى شاچىمەندىن باشقا، موللا شەيخ باشچىلىقىدا 40 نەپەر چىلتەنلىرىم دېگەن تەركى دۇنياچىلار (ئاشىقلار) بار بولۇپ، بۇلار ئىككى قولىغا تۇتقان 80 ساپايى بىلەن نەغمە قىلىپ ساما سېلىپ ئۆزلىرىنىڭ ناخشا - ئۇسسۇلغا بولغان ئارزۇ - ئارمانلىرى ۋە ئاللاغا سېغىنىشنى ئىپادىلىگەن. ئۈرۈمچىنى قاپلىغان فېئودال مۇستەبىتلىك تۈزۈم ئۇيغۇر سەنئىتىنى ئەنە شۇ دەرىجىگە چۈشۈرۈپ قويغان.

1856 - يىلى مانجۇلار قەشقەردە چوڭ قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، زور بىر تۈركۈم ئەسكەر ئالغان. ئېلىنغان ئۇيغۇر ئەسكەرلەر مانجۇ ئاق سۆڭەكلىرى، ئەمەلدارلىرى ۋە چىرىك خەنزۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ قارا خىزمەتچىسى، ھەربىيدە ئات باققۇچى ۋە ئارقا سەپ تەمىناتىدا ئەمگەك قىلغۇچىلار قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئەسكەرلىككە

كونا ئايرۇدۇرۇمدا ئوينالغاندا پۈتۈن ئۈرۈمچى زىل - زىلىگە كەلگەن،ھەتتا قورقاقھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدار- لار «بۇ ئادەم ئەمەس جىن - ئالۋاستى، بۇ يەر «غەرپكە سايامەت» دە ئېيتىلغان جىنلار ماكانى ئىكەن، بۇلارنى يو- قىتىش كېرەك» — دەپ چۇقان كۆتەرگەن. دارتۇۋدە ئوي- نالغان جەڭۋازلىق، قىلىچۋازلىق، تاش چېقىش، ئاتەشۋاز- لىقلارنى كۆرۈپ ئويۇن مەيدانىنى قورشاپ، ئويۇن قويۇش- قا توسالغۇلۇق قىلغان.

مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ بۇ خىل پوزىتسىيىسى شۇزا- ماندىكى دىنىي مۇتەئەسسىپلەرنىڭ «ساز - مۇزىكا چېلىش، ئۇسسۇل ئويناش — جىن - شايا تۇن، دەججالنىڭ ئىشى، بۇنى يوقىتىش كېرەك» دېگەن. «تۆھمەت» پەتىۋالىرى بىلەن بىرلىشىپ ئۇيغۇرلار ئىچىدە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان داپ، راۋاپ، تەمبۇر، ساتا ۋەغىجەكلەر بىلەن چېلىنىدىغان ساز، ئوقۇلىدىغان ناخشىلار قامال ئىچىدە قالغان.

دەل مۇشۇنداق نۇقتىلىق پەيتتە پۈرسەتتىن پايدى- لانغان سوفىزىم تەرغىباتچىلىرى تەركى دۇنيالىقنى تەرغى- بات قىلىپ، ئاشقلىق يولىنى جارى قىلدۇرغان. نەتىجىدە ئۈرۈمچى خەلقى ئىچىدە دۇتتار، تەمبۇر، ساتالار بىلەن غۇجاپىز، شېرازھەۋۋەيدا، سوپى ئاللايارنىڭ ناخشى- لىرىنى ۋە 12 مۇقامغا سېلىنغان مۇقىمىنىزامى، گەنجىۋى، ناۋايى قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇپ دۇئا - تەك- بىر قىلىدىغان ئىشلار ئەۋج ئالغان.جارى - سۇلوك (سوپى-

ۋاللارمۇ بولغان. شىنخەي ئىنقىلاۋىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۈرۈمچىدىكى ھەربىيلەر ئىچىدە 40تىن ئارتۇق كانايچى (خۇلوك)لار بولغان.

1870 ـ يىلى ياقۇپبەگ بەدۆلەت ئۈرۈمچىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان ئۇيغۇرلار ئەسـ كەرلىكتىن ئازاد قىلىنغان. شۇ چاغدا بوشانغان ئەسكەرـ لەر ئىچىدىن چىققان سازەندىلەردىن باقى ئاخۇن، مەھەمـ مەت دولان، ئابلا سۇناي ۋە ئىبراھىم باقىشلار بىر سەنئەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ سەييارە ئويۇن قويۇپ يۈرگەن. ئۇـ لار ئۇيغۇرلارىيغىلسا ئۇيغۇر مۇزىكا ناخشىلىرىنى ئورۇنلىـ سا، خەنزۇلار بار جايدا چىڭچاڭ، جىڭجۈي قاتارلىق چاڭـ چىلە ناخشا سازلىرىنى ئويناپ ئۇلارنىڭ سەنئەتكە بولغان خۇمارىنى قاندۇرغان. بۇنداق ئەھۋاللار يالغۇز ئۈرۈمچىدە بولۇپلا قالماستىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايـ لىرىدىمۇ ناھايىتى كۆپ بولغان.

قەشقەرلىق ئەيسا موللا (غىجەك چالىدىغان)، روزى ئاخۇن (راۋاپ چالىدىغان) ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ ئەسكەر ئىچىدە خەنزۇ تىياتىر ئاھاڭلىرىنى مۇكەممەل ئۆگىنىـ ۋالغان. بولۇپمۇ ئەيسا موللا خـۇنەنلىك ھـەربىيلەر بىلەن بىرگە تۇرۇپ خۇنەن مۇزىكىلىرىنىناھايىتى ياخشى ئۆگىنىـ ۋالغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر ئۇنى ئەيسا خۇنەن دەپ ئاتىـ غان. كېيىنكى مەزگىلدە ئۇنىڭ ئوغلى توختى ئۈرۈمچىـ دە خۇنەنلىك ئەسكەرلەر بىلەن بىرگە تۇرمۇش كەچۈرگەن،

تۇتۇلۇپ شىمالغا يەنى ئۇرۇمچىگە كەلگەن ئۇيغۇر ئەسكەر-لەر ۋاقىت تاپسىلا راۋاپ، دۇتتار، داپ، غىجەكلىرىنى سازلاپ ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ ئىچ پۇشۇغىنى چى-قىرىپ سەنئەت خۇمارىنى چىقارغان.

شۇ چاغدىكى ھەربىيلەر ئىچىدە ئىچكى ئۆلكىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن ئەسكەرلەر كۆپ بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن خۇچىڭ (غىجەك) بىلەن سازچىلىپ يەرلىك ناخشىلار ۋە خەنزۇ كىلاسسىك ناخشىلىرى، تىياتىر ناخشى-لىرىنى ئېيتاتتى. بىر قانچە يىل خەنزۇ ئەسكەرلەر بى-لەن بىرگە يۈرۈپ خەنزۇ ناخشىلىرىنى كۆپ ئاڭلاپ كۆنۈپ قالغان باقى ئاخۇن راۋابى، ئابدۇللا سۇنىيى (ئابدۇگۇل-نىڭ سۇناي ئۇستىسى)، مەھەممەت دولان غىجىكى خەنزۇ تىياتىرلىرىنىڭ تۈرلۈك ئاھاڭلىرىنى ئۆگىنى-ۋېلىپ، بارغانسېرى ناھايىتى يېقىملىق چالىدىغان بولىدۇ. شۇندىن كېيىن يېڭى يىل، چاغان، پانۇس ئويۇنى، بۇتخا-نا سەيلىسى، تاۋۇز چاغىنى قاتارلىق خاتىرە كۈنلەردە يۇ-قىرقىلارنىڭ راۋاپ، غىجەك، سۇنايلىرىغا ئىبراھىم باقى-نىڭ دېپى تەڭكەش قىلىنىپ سەيلىلەرگە جان كىرگۈزىدۇ. بارا - بارا دۇمباق ۋە جاڭ ئۇرۇش ئازىيىپ، ئۇيغۇر ساز-لىرى بىلەن نوياڭگېر ئويناش ئادەت قىلىنىدۇ. پىشقەدەم-لەرنىڭ تەرىپىگە قارىغاندا، مانجۇ ۋە خەنزۇ ئەمەلدارلار ۋە باي سودىگەرلەر ساز چالغان ئۇيغۇرلارنى «بۇلار ئىچ-كىرىنىڭ قايسى ئۆلكىسىدىن كەلگەن» دەپ سورىغان ئەھ-

لايدۇ ـ دە، ئۇيغۇرلارنىڭ زېھنى كۈچى ۋە تالانتىنى باھاـ
لىماق بولۇپ، قەشقەرلىق روزى ئاخۇن راۋاپچىنى ئۇرۇمـ
چىگە چاقىرتىدۇ. روزى ئاخۇن ئۈرۈمچىگە كەلگەندىن كېـ
يىن ھەربىيدە يۇرۇپ ئۆگەنگەن ۋەكېيىن تولۇقلىغان خەنـ
زۇ كىلاسسىك تىيا تىر سازلىرىدىن 60تىن ئارتۇق مۇزىكىـ
نى راۋاپ بىلەن ئورۇنلايدۇ ۋە كۆپلىگەن خەنزۇ كىلاسسىك
ناخشىلىرىنى ئوقۇيدۇ. ئۇنىڭ تالانتىغا ھەيران قالغان
ياڭ زىڭشىن روزى ئاخۇننىڭ ئالدىغا كېلىپ: «ھەقىقەتەن
خەنزۇ سازلىرىغا باشى ئىكەنسىز» دەيدۇ، شۇندىن باشلاپ
روزەك باشى دەپ ئاتىلىدۇ.

روزەك باشى 6 ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت جەريانىدا
ياڭ زىڭشىننىڭ ئوردىسى ۋە ھەر قايسى ھەربىي گازارمىـ
لارغا بېرىپ ئويۇن كۆرسىتىدۇ ھەمدە راۋاپ بىلەن پۈتۈن
12 مۇقامنى ئورۇمچىدىكى ئۇيغۇرلارغا چېلىپ بېرىپ ئۇيـ
غۇر سەنئىتىنى نامايەن قىلىدۇ (ياڭ زىڭشىن ئوردىسىنىڭ
«ساياھەت خاتىرىسى» دە روزەك باشىنىڭ چالغان راۋاپى
ھەققىدە يېزىلغان). روزەك باشىنىڭ ئورۇمچىدە بولغان
مەزگىلى روزى ھېيت ۋە قۇربان ھېيتقا توغرا كەلگەنلىكـ
تىن، 30 كۈن رامزان ۋە ئىككى ھېيتقا ناغرا ـ سۇناي بىـ
لەن 12 مۇقامنى چالغان.ناغرا ـ سۇناي ۋە ساماغا ئامراق
ئۇيغۇر خەلقى 30 كۈن رامزان ۋە ھېيت كۈنلىرىنى ناغرا
چېلىنغان مەيدانغا توپلىنىشىپ سەما سېلىپ قىزغىن تەبرىكـ
لەشكەن. پىشقەدەم ئۇيغۇرلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا،

ئىشسىز بولۇپ قالغاندا خۇەنەننىڭ خىۋاگۇ چاڭچىلىسىنى (ناخشىسىنى)ئوقۇپ، ھەر خىل ھايۋانات ۋە سەلبى ئادەم-لەرنى دوراپ ئويۇن كۆرسىتىش بىلەن ئاممىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، جاھاندارچىلىق قىلغان. ئۇنىمۇ ئۇيغۇرلار توختى خۇەن دەپ ئاتاشقان. كېيىن ئۇ، خۇەنەنلىك بىر ئويۇنچى بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ئويۇن قويۇپ شۇ جەرياندا بىر قانچە يەرلىك شۋىسلارنى ئۆگىنىۋالغان. كىشىلەر ئۇنى، «خەنزۇلارنىڭ 32 خىل زۇۋانىنى بىلىدۇ» دەپ تەرىپلەشكەن. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، ئۇ، گەنسۇ، چىڭخەي، شەنشىنىڭ ھەر قايسى جايلىرى، خۇ-نەن، سچۇەن، تيەنجىن، بېيجىڭغىچە بارغان. خېجۇ ۋە تيەنجىننىڭ ياڭ ليۇچىڭ شۋىسىنى ئۆگىنىۋالغان. توختى (خۇەن) ئىچكى ئۆلكىلەردە بولغان مەزگىلدە جايلارنىڭ يەرلىك سەنئىتى ۋە باشقا سەنئەت ئالاھىدىلىكلىرىنى پۇخ-تا ئۆگەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئويۇن نومۇرلىرى كۆپىيىپ ئويۇن قويۇش تالانتىمۇ ئۆسكەن.

شىنخەي ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، توختى شىنجاڭغا قاي-تىپ كېلىپ شىنجاڭدا بىر ئۆمۈر ئويۇن قويۇش بىلەن ئۆت-كەن، ئۇنىڭ ئاساسىي ھاياتى ۋە سەنئەت پائالىيىتى ئۈ-رۈمچىدە بولۇپ ئاخىرقى ئۆمرى ئۈرۈمچىدە ئاخىرلاشقان.

ياڭ زىڭشىن تەختكە چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەي (1914 -يىلى ئەتراپىدا)، قەشقەردە راۋاپ بىلەن خەنزۇ تىياتىر سازلىرىنى ئورۇنلايدىغان بىر سازەندىنىڭ بارلىقىنى ئاڭ-

ئۈرۈمچىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئاساسلىق مەنئەتكارى بولۇپ قالىدۇ. ساۋۇت ئۆزى يوقسۇل ئادەم بولسىمۇ، جەمئىيەتتىكى يوقسۇللارنىڭ غەمخورى بولغان. ھەر قېتىم ئۇيون قويۇپ تاپقان پۇلىغا ئەتراپتىكى غېرىپ، يېتىم، ئاغرىق، ئاجىزلارغا تاماق ئېلىپ بەرگەن. كېيىنكى يىللاردا قىرىلىق يېتىشى ۋە ۋەزىيەتنىڭ يول قويماسلىقى تۈپەيلىدىن جان بېقىشقا ئامالسىز قېلىپ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەتكەن.

ھازىر سىرىك ئويۇنى كۆرگەن ھەر مىللەت پېشقەدەملىرى ساۋۇتنىڭ ئەينى زاماندا كۆرسەتكەن سىرىك ئويۇنى ۋە ماھارىتىنى زور ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ.

ئەينى يىللاردا ئۈرۈمچىدىكى «نىڭشاۋەن» بۇتخانىسىدا دائىم جىڭجۈي تىياتىرى قويۇلاتتى. كىشىلەر ئويۇن كۆرۈشكە بېرىشتىن بۇرۇن، جىڭجۈي چامباشچىسى، ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئارتىسى داۋۇتنىڭ قايسى رولنى ئالىدىغانلىقىنى سۈرۈشتە قىلاتتى ـ دە، ئۇنىڭ تاللانتى ھەققىدە پاراڭ باشلىنىپ كېتەتتى.

تاماشىبىنلارنىڭ كۆڭلىگە يېقىپ قالغان تالانتلىق ئۇيغۇر ئارتىسى داۋۇت ئەسلىدە تۇرپانلىق بولۇپ، كىچىك ۋاقتىدىلا ئۈرۈمچىگە چىقىپ ئىشلەمچىلىك بىلەن كۈن ئۆتكۈزگەن. ئۇ زاماندا ئۈرۈمچىدە «گۇاڭمىڭ» قاتارلىق بىر ئىككىلا خەنزۇ تىياتىرخانىلىرى بولۇپ، رەسمىيلەشكەن ئۇيغۇر تىياتىرخانىلىرى ياكى كۆڭۈل ئېچىش ئورۇنلىرى يوق

ئۈرۈمچى تارىخىدا شۇيىلدىكىدەك خوشاللىق ھېيتبولمىغان.

قەشقەر خەلقىگە مەشھۇر بولغان سېھىرگەر، ھەيىيار سېھىرىكچى شانىيازنىڭ ئوغلى ساۋۇت، دادىسىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، دادىسىدىن ئۆگەنگەن بىر قانچە ئون نومۇر سېھىرىكلىرىنى ئويناپ، ئاتا ئىزىنى بېسىپ قەشقەردە ھايات كەچۈرىدۇ. شۇ يىللاردا شاڭخەيدىن كەلگەن بىر سېھىرىكچى قەشقەردە ئويۇن كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ ماھارىتى ئويۇن كۆرگۈچىلەر جۈملىدىن ساۋۇتنىمۇ قايىل قىلىدۇ. ساۋۇت ھىلىقى سېھىرىكچى بىلەن ئورتاقلىشىپ شاگىرت تەرىقىسىدە يۈرۈپ ئۇنىڭدىن كەمتەرلىك بىلەن ئۆگىنىدۇ، ئۆگەنگەندىمۇ ئۇنىڭ پۈتۈن ماھارىتىنى پۇختا ئۆگىنىۋالىدۇ، ئۇستازىمۇ ئۇنىڭ ماھارىتىگە قايىل بولىدۇ.

ساۋۇت سېھىرىكچىلىكتە كامالەتكە يەتكەندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭدا بىر مەزگىل ئويۇن قويۇپ، كېيىن ئۈرۈمچىگە كېلىپ تۇرۇپ قالىدۇ. ئۇ سېھىرىكچىلىك كەسپىگەماھىر، ئۆزى راستچىل، سېھىرىك ئويۇنلىرى ئەدەپ-ئەخلاقلىق، تەربىيە رولى كۈچلۈك، قايىل قىلارلىق بولغانلىقى ئۈچۈن ھەممە ئادەم ئۇنى ھىمايە قىلىدۇ. ساۋۇت ئوينىغان ھەر بىر نومۇردا خەلق تەمسىل - ماقاللىرى ۋە لەتىپىلىرىنى ۋەقەلىك بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئورۇنلايدۇ. ئۇ ئورۇنلىغان 100 دىن ئارتۇق ھەر خىل سېھىرىك نومۇرلىرى بىر - بىردىن قىزىقارلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئويۇننى خەلق ئىزلىنىپ كۆرىدۇ. ساۋۇت ئۈرۈمچىدىكى 20 نەچچە يىللىق ھاياتىدا

كونا جۇڭگودىكى بىر ياش ئاياللىڭ يەلپۈگۈچ تۇتۇپ، مۇرە ئوينىتىپ لەرزان ئوينىغان ئۇسۇلىنى ئورۇنلىشى تەسادىپى تالانت ئىدى. ئۇنىڭ تالانتى كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرغان ۋە قايىل قىلغان. داۋۇت 18 يېشىدىن تارتىپ 40 نەچچە يىل خەنزۇ تىياتىرىدا رول ئېلىپ چوڭ بىر بوشلۇقنى تولدۇرۇش بىلەن بىرگە كۆپلىگەن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن.

شىنجاڭ گومىنداڭ قولىغا قالغاندىن كېيىن، «گۇاڭمىڭ» تىياتىر تاقالدى. داۋۇت تىياتىرخانىسىدىكى باشقا كەسپداشلىرى بىلەن بىرگە ئالتاي، ئىلى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئوينۇن قويدى. ئازادلىقتىن كېيىن قۇتۇبىدىكى خەنزۇ تىياتىرىدا ئىشلەپ، 1963 - يىلى پېنسىيىگە چىقتى.

ئۈرۈمچىدىكى «تيانشان»، «يۈەنشىن» قاتارلىق چىڭچاڭ تىياتىرخانىلىرىدا چىڭچاڭ (ئەرخاڭ) ناخشىلىرى بىلەن جامائەتچىلىككە تونۇلغان ئۇيغۇر ئارتىسى جاپپار ئەسلىدە قاسساپ ئىدى. ئۇ كۆڭۈلدىكى قاسساپلىق قىلىپ كەچتە سەھنىدە ئويۇن ئوينايتتى. ئۇ گۈش ساتقاندا پىچاق بىلەن بۆلەي ۋە چېلىك پەللىسىنى ساز قىلىپ، خەنزۇلارنىڭ كىلاسسىك مۇزىكىلىرىغا كەلتۈرۈپ ناخشىلىرىنى ئوقۇش بىلەن خېرىدارلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. ئۇ، شىنجاڭ ناخشىلىرىنىمۇ ناھايىتى ياخشى ئېيتاتتى. ئۇ ناخشىچىلا بولۇپ قالماستىن بەلكى باش روللارنى ئېلىپ چىققىدىغان تىياتىر ئارتىسى ئىدى. «سۇسىيەنش»، «خۇمدان»،

ئەدى. داۋۇت ئۇرۇمچىنىڭ ئاشۇ ئاسارەتلىك كۈنلىرىنى كۈندۈزى ئىشلەمچىلىك قىلسا، كەچتە يەنىزۇ تىياتىرلىرىدا ئۆتكۈزەتتى. ۋاقىت ئۇزارغانسېرى ئۇ، خەنزۇ تىياتىرلىرىنى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ. زور ئىشتىياق بىلەن داۋاملىق كۆرۈش جەريانىدا جىڭجۇي چامباشچىلىرىنىڭ ھەركەتلىرى ۋە بەزى ناخشىلىرىنى ئۆگىنىۋالىدۇ. «گۋاڭمىڭ» تىياتىرخانىسىنىڭ باشلىقى خې جىنشا، داۋۇتنىڭ تەبىئىي تالانتىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۇنى ھەۋەسكار بولۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ. داۋۇت، «گۋاڭمىڭ» تىياتىردا ھەۋەسكار بولۇپ يۈرۈپ، جۇڭگو كىلاسسىك تىياتىرلىرىنىڭ ھەر قايسى تۈرلىرىنى كەمتەرلىك بىلەن ئۆگىنىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي رول ئالىدۇ. داۋۇت بىر قېتىم «گۇچىڭخۇي» ناملىق تىياتىردا چامباشلىق ماھارىتىنى نامايەن قىلىپ ئالقىشقا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تىياتىرغا بولغان ھەۋىسى تېخىمۇ ئاشىدۇ. نەتىجىدە «ئاق سۇ ساھىلى» دېگەن كىلاسسىك تىياتىردا قەھرىمان چېڭ مېيەنخۇنىڭ رولىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىپ چىقىدۇ. شۇندىن ئېتىۋارەن داۋۇت «گۋاڭمىڭ» تىياتىرىنىڭ ئاساسلىق ئارتىسى بولۇپ قالىدۇ.

داۋۇت «لوياڭنى ئېلىش»، «سىرىق تۇرنا بىناسى»، «8 ئەۋلىيا بۇتخانىسى»، «زەنجىرسىمان سەپ» قاتارلىق بىر قانچە ئون تىياتىردا ئاساسلىق رولنى ئېلىشتىن تاشقىرى، «قاتىللىق يۈز بەرگەن بىنا» دېگەن تىياتىردا مالاي قىزنىڭ رولىنى ئېلىپ چىقىدۇ. بىر ئۇيغۇر يىگىتنىڭ

ستتىدۇ. ئۇ، دارغا چىقىش ئالدىدا ھەر خىل ساز بىلەن بىر قانچە ناخشا، ئۇسسۇل نومۇرلىرىنى كۆرسەتتىدۇ. بۇ چاغدا ياڭزىڭشىنىڭ خۇراپىي ئەمەلدارلىرى ۋە يەرلىك دىنىي مۇتەئەسسىپلەر ئۆكتە قىلىپ دارنى يىقىتىپ تاشلاشنى قارار قىلىشقاندا، ئۇرۇمچىدىكى تەرەققىپەرۋەر زات روزى ھاجىم (يىجاڭ): «دارغا چىقىش ھېچقانداق گۇنا ئەمەس، دار ئوينالسۇن» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن دار ئويۇنى باشلىنىدۇ.

ياڭزىڭشىن تۇنجى قېتىم ئوينالغان دارنىڭ تەرىپىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، «بىر تال ئاغامچىدا شۇنچە ئېگىزگە چىقىش مۇمكىن ئەمەس» — دەپ، ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەتىسى ھاشىم ھاجىم ئېگىز دار ئۈستىدە ماھارەت كۆرسەتكەندىن كېيىن، ياڭزىڭشىن ناھايىتى مەمنۇن بولغان ھالدا ھاشىم ھاجىم داۋازغا: «ناھايىتى قابىل ئادەم ئىكەنسىز، ھاياتىڭىزنى ساقلاپ قېلىڭ، مەن سىزگە ھاكىملىق ئەمەل بېرەي، يۇرت سوراپ باي بولۇڭ» دەيدۇ. ھاشىم ھاجىم ھېچبىر ئىككىلەنمەي: «دادام ھەمدۇللا ئاخۇن خەلق سەنئەتچىسى ئىدى، مەنمۇ دادامنىڭ يولىنى داۋاملاشتۇرۇشۇم لازىم. ئويۇن قويسام چەكلىمىگە ئۇچرىمىسا ئىكەن...» دەيدۇ. ياڭزىڭشىن دەرھال يارلىق چۈشۈرۈپ، ھاشىم ھاجىم داۋازنىڭ ئويۇن كۆرسىتىشىنىڭ چەكلىمىگە ئۇچرىماسلىقى ھەققىدە گۇۋانامە بېرىدۇ. شۇندىن باشلاپ ھاشىم ھاجىم ئۈرۈمچىنىڭ ئويۇ-

«سارايغا كىرىش»، «خۋاشەننى سېتىش»، «ئايالنى ئازات قىلىش» قاتارلىق تىياتىرلاردا ئاساسىي روللارنى ئالىدۇ. «قىبرى بىلەن ياشىنىڭ خوتۇنىنى ئالماشتۇرۇشى» دېگەن تىياتىردا قىبرى خوتۇنىنىڭ رولىنى ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىپ چىقىدۇ.

جاپپار ناخشىچى ۋە ئارتىس بولۇپلا قالماستىن، ئىجادىيەت بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. ئۇ ئىجات قىلغان خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە ئارىلاشتۇرۇپ تۈزۈلگەن قاپىيىلىك ناخشىلار ئەينى ۋاقىتتا ياشلار سۆيۈپ ئوقۇيدىغان ناخشىلار ئىدى.

كېيىنكى يىللاردا جاپپار كۆپلىگەن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. ھازىر تەربىيىچىلىك قىلىۋاتقان نۇرغۇن خەنزۇ پېشقەدەم ئارتىسلار، بىز جاپپارنىڭ شاگىرتى دېيىشىدۇ.

شىنخەي ئىنقىلاۋى ۋە سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرىدە ئۇيغۇر سەنئىتىدە زور يۈكسىلىش بولۇپ، پەن-مەدەنىيەتنى تەشۋىق قىلىدىغان، زۇلۇم ۋە خۇراپاتلىققا قارشى خەلقنى ئويغىتىدىغان سەنئەت بولۇپ شەكىللەندى

1922 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا داۋازلىق ۋە خەلق سەنئىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ ۋەتەنگە قايتقان داڭدار داۋاز ھاشىم ھاجىم ئۇرۇمچىگە كېلىپ كونا ئايرودۇرۇمغا دار باغلاپ ئويۇن كۆر-

لەتلەرنىڭ مىللىي سەنئىتى ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ غەلى-بىسىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىدا بارلىققا كەلگەن سەن-ئەت ئىزىنى بېسىپ ماڭىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ھاشىم ھاجىم ھېكايە تەرىقىسىدە سۆزلەپ سەھنىلەشتۈرگەن «زالىم پادىشا يوقىتىلدى»، «ئازاد قىلىنغان قىز»، «خەلق ئاچقان يې-ڭى يەر» قاتارلىق بىر قانچە نومۇرلار ئىلغار پىكىردىكى كىشىلەرگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتىدۇ. شۇندىن باش-لاپ ئۇرۇمچىدىكى ياشلار ۋە بىر قىسىم ئىشچى - دېھقانلار ئارىسىدا مەشرەپلەردە ھېكايە، چۆچەك ئېيتىش ئا. قىلىق زالىملارنى پاش قىلىدىغان، ئەركىنلىك، ئازادلىققا ئىن-تىلىدىغان يېڭى بىر ئېقىم پەيدا بولىدۇ.

ئۇزۇن ئۆتمەي سوۋېت ئىتتىپاقىدا يۈز بەرگەن قە-ھەتچىلىك تۈپەيلىدىن بىر بۆلۈم كىشىلەر شىنجاڭغا كېلىش-كە باشلايدۇ. بۇلار ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىدا مەيدانغا كەلگەن پەن - مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت يېڭىلىقلىرىنى كۆرگەن، بەزىلىرى شۇنىڭ ئەھلى بولغانلار بولۇپ، شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن تەسىر كۆر-سەتتىدۇ. بۇ تەسىردىن ئۇرۇمچىمۇ خالىي بولالمايدۇ. جۈم-لىدىن، ئۇرۇمچىدە «گۈليارىخان»، «ئەل ئامان»، «ئەرزىم دادەي»، «يارۇ»، «گۈلەمخان»، «ئاللا يارىم»، «لەيلىگۈل»، «قادىر مەۋلان»، «ئايگۈلۈم»، «ئاچىل» قاتارلىق ئۇيغۇر ناخشىلىرى، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇلغان «رومالىم»، «سۇ بويىدا تۇرغان يىگىت»، «ئۆستەڭ بويىدا بىر گۈل»،

غۇر سەنئىتىنى يۇكسەلدۇرۇش جەھەتتە كۆپ كۈچ چىقاردى.
ئالايلۇق: ئۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قىرغىز، قازاق، ئۆز-
بېك، ئەزەربەيجان قاتارلىق رېسپوبلىكىلىرىدىكى ھەر مىل-
لەت خەلقىنىڭ بولۇپمۇ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقىنىڭ
ناخشا، سازلىرىنى تارقىتىپ يېڭى زامانىنى كۈيلەيدىغان
كومېدىيە، سەھنە ئەسەرلىرىنى ئوينايدۇ. ئۇ، بۇ خىل ئە-
سەرلەرنى ئوينىغاندا سەھنە ئىشلەتمەيدۇ. كۆپ ئارتىسمۇ
ئىشلەتمەيدۇ. پەقەت ھېكايە سۆزلىگەن ئۇسۇلنى قوللىنىپ
سۆز ۋە قول ھەركىتى بىلەن ۋەقەنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بە-
زىدە ئەسەرگە يېڭى ۋەقەلەرنى قوشۇپ سۆزلەش ئارقىلىق
ئەسەرنى بېيىتىدۇ. ئۇ ئۆز ئويۇنلىرى ئارقىلىق ئەمگەكچى
خەلققە كۆز ئالدىدىكى زۇلۇم - سىتەم، خۇراپاتلىق، خى-
يانەتچىلىك، ئائىلە ئاياللىرىنىڭ زۇلۇم ئاسارەتلىرى، ئۇ-
لارنىڭ يورۇقلۇققا چىقىش جەريانىدىكى مۇھىم مەسىلىلەر-
نى ناھايىتى روشەن ئېچىپ بېرىدۇ. ھەر بىر ۋەقەلىك با-
يان قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ناخشا - ئۇسۇل، چەۋەن-
دازلىق، قىلىچۋازلىق نومۇرلىرىنى كۆرسىتىپ تاماشىبىن-
لارنى تېخىمۇ جەلىپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇرۇمچىدىكى سەنئەت
پائالىيىتى خەلق ئاممىسىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشىدۇ. شىن-
جاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئوقۇلغان ناخشىلار بولۇپ-
مۇ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇل-
غان ئۇيغۇر ناخشىلىرى ئۇرۇمچىگە كەڭ تارقىلىدۇ. ئۇرۇم-
چىدىكى ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىل-

رۇش بىلەن پەنگە ئىشىنىش تەشەببۇس قىلىنغان بولۇپ، كونا جەمئىيەت ۋە خۇراپاتلىقنى راسا قامچىلايدۇ.
ئويۇن تەييارلىغاندا رەپىتىس قىلىشنى ئۆز ئىچىدە ئېلىپ بارىدۇ. كىيىم - كېچەكلەرنى كىشىلەردىن ئارىيەتكە ئالىدۇ. هازىرقى ئازادلىق يولى مەدىنىي بۇيۇملارماگىزىنى ئورنىدىكى تەيفىڭيىڭ سارىيىنى ئويۇن قويۇش ئورنى قىلىپ بەلگىلەيدۇ. ئۇ «پىرىخون»دىراممىسىدىن باشقا «شاخ-شاخ چىنار»، «يارىم - يارىم دوست»، «هوۋۋاله»، قۇمۇل، قەشقەر، كۇچار سەنەملىرى قاتارلىق لەپەر، مۇزىكىلارنى ئورۇنلايدۇ. سەهنىگە قارا چىراق (دىكخۇلۇ) يېقىلغان بولۇپ، ئورۇندۇقنى تاماشىبىنلار ئۆزلىرى ئېلىپ كېلىدۇ. شۇنداق ئېغىر شارائىتتا بىر قانچە كۈن ئويۇن قويغاندىن كېيىن، خۇراپاتلىقنىڭ تەرغىباتچىلىرىدىن ئاتىخان كاسكا، نىياز دودەن، ئابلا شاگىۋ، هاجى كۇماك قاتارلىقلار ئويۇن مەيدانىغا بىر قىسىم لۈكچەكلەرنى باشلاپ كېلىپ مۆمىن ئەپەندىنى قاتتىق ئۇرۇپ، ئارتىستلارنى تارقىتىدۇ ۋە تەهدىت سالىدۇ. مۇشۇ سەۋەپ بىلەن بىر ئايغىچە ئويۇن قويۇلمايدۇ. بۇ مەزگىلدە مۆمىن ئەپەندى بىر تەرەپتىن جاراهىتىنى داۋالىسا، يەنە بىر تەرەپتىن «ئۆز مۇهىت» ناملىق دىراممىنى خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىپ چىقىدۇ. ئويۇن قويۇش ئورنىنى نەنمىندىن خۇگسەنگە يۆتكەپ، چوڭ كۆۋرۈك بېشىدىكى بىر دەڭدە ئويۇن قويىدۇ. بۇ يەردە تاماشىبىنلار كۆپ بولۇپ، ئويۇن قويۇش قېتىم سانىمۇ كۆپىيىدۇ.

«پىغان»، «نالەش» قاتارلىق ناخشىلار كەڭ تارقىلىشقا باشلايدۇ.

1931 ـ يىلى خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغاندىن كېيىن، ئىلغار ئىدىيىدىكى كىشىلەرنىڭ خەلقنى ئويغىتىش يولىدا ھەركەت قىلىشىغا ئوڭۇشلۇق شەرت ـ شارائىت ھازىرلىنىدۇ.

1932 ـ يىلغا كەلگەندە ئىلغار پىكىرلىك مەرھۇم مۆمىن ئەپەندى سوۋېت ئىتتىپاقىدا كۆرگەن ـ بىلگەن تەجرىبىلىرى بويىچە خەلق سەنئەتچىلىرىدىن (خەلق ئىچىدىكى ئەل نەغمىچىلەردىن) نورۇل ئاكا، زايىت ئاكا، باتۇر، توختى خۇماكۆز، توختى چەنپىر، تۇرسۇن بالا، مەھەممەت بالا، يارمۇھەممەت، ئابدۇكۇل، ئىمىن چۆچەك، يۈسۈپ مۇجاڭ، غۇپۇر، مافۇ (خۇيزۇ)، ئابدۇگايىت، توختى چىدىڭ، بوپە (قازاق)، خارەزىم (ئۆزبېك)، خەمىت ئەۋزى (تاتار) قاتارلىق كىشىلەرنى يىغىپ، ئۈرۈمچىدە تۇنجى سەنئەت گۇرۇپپىسى قۇرىدۇ.

مۆمىن ئەپەندى ئالدى بىلەن خوراپاتلىق، روھانىلىققا قارشى ئوت ئاچىدۇ. مۆمىن ئەپەندى ئەسلىدە تۇرپانلىق ھاۋۇل پېرىخون دېگەن ئادەمنىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ، ئۆزى چوڭ بولغان بۇ ئائىلىدە كۆرگەنلىرى ــ يەنى دادىسىنىڭ پېر ئويناش ۋاقتىدا قىلىدىغان يالغانچىلىق، كاززاپلىق، ئالدامچىلىقلىرىنى پاش قىلىپ، «پېرىخون» دېگەن دىرامىنى يېزىپ چىقىدۇ. دىرامىدا خوراپاتلىققا قارشى تۇ-

خىل دىراما، لەپەر، مۇزىكىلارغا ئىگە بولدى. ئالايلۇق، ئاتاقلىق سازەندە ۋە ناخشىچى ئابدۇكېرىم رازىيىيوپ سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۆگەنگەن مۇزىكا ۋە ناخشىلارنى، چوڭ ئاخۇن ئابدۇراخمانوپ ئوتتۇرا ئاسىيا سۋېردىلوپتىياتىرىنىڭ ئارتىستلىرىدىن ئۆگەنگەن ھەر خىل لەپەرلەرنى ئويناش ئارقىلىق ئاممىنىڭ سەنئەتكە بولغان ئىشتىياق ۋە ھەۋىسىنى ئاشۇردى، ئىلغار ئىدىيىلەرنى تەشۋىق قىلدى. بۇ چاغدا سانايىنەپىسەچوڭ تىپتىكى ئوپېرالاردىن «تاھىر- زۆھرە»، «پەرھات - شىرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «ئارشىن مال ئالان» قاتارلىقلارنى ئويناپ چىقتى.

ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە بۇسانايىنەپىسە، شۇكرى يالقۇن يازغان «شائىخەي كېچىسى» ناملىق دىرامىنى ۋە بىرقانچە ئونلىغان كونسېرت، ناخشا نومۇرلىرىنى ئويناپ ۋە ئىئانە توپلاش تەشۋىقاتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى ئاۋانگارتلىرىدىن بولۇپ قالدى.

1940 - يىلى، ئۈرۈمچى ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى بولۇپ، سانايىنەپىسە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تاللانغان ئارتىستلار بىلەن تولۇقلاندى. 1943- يىلى تاللانتلىق ئىنقىلاۋي ئارتىس ۋە دىراماتۇرقاسىمجان قەمبىرى، ئاتاقلىق ئۇسسۇلچى قەمبەرخانىم ۋە گۈلبەھرەملەرنىڭ سانايىنەپىسدە بولۇشى بىلەن سەنئەت تۈرلىرى تېخىمۇ كۆپىيىپ، جاھانگىرلىككە، فېئودالىزىمغا ۋە

جۇنىڭ ئارقىسىدىنلا «ئەخمەت سارراپ» دېگەن دىرامىنى يېزىپ ئۇنى قويىدۇ. بۇ دىرامىدا زەگەرلەرنىڭ جالىقى، ئالدامچىلارنىڭ ئەپتى بەشىرىسى ئېچىپتاشلانغان بولۇپ، خەلق ئاممىسىغا بەكمۇ ياقىدۇ. شۇندىن باشلاپ ئويۇن قويۇش رەسمىلىشىدۇ. بۇ كۈنلەردە ئايالاردىن نىساخان، ھەنىپە، ئانارخان قاتارلىق ئۇسسۇلچىلار، فەرىدە قاتارلىق ناخشىچىلارمۇ قاتنىشىدۇ. مەزكۇر ئويۇن قويۇش گۇرۇپپىسى مەخسۇس ناخشا ـ ئۇسسۇلكېچىلىكى ئۆتكۈزەلەيدىغان دەرىجىگە كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەرخىل لەپەر، ناخشا، كومېدىيە نومۇرلىرى 40 تىن ئېشىپ،ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش، خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇش قاتارلىق ئىلغار ئىدىيىلەرنى تەشۋىق قىلىدۇ.

1934 ـ يىل ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن،شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدەھەرمىللەتنىڭمەدىنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى. ئۈرۈمچىدە «ئۇيغۇر خەلقمەدەنىي ئاقارتىش مەركىزىي ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلغاندىن كېيىن، سانايىنەپىسە قۇرۇپ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مۆمىن ئەپەندى باشچىلىقىدىكى سەنئەت گۇرۇپپىسى قاتناشتۇرۇلدى. شۇندىن ئېتىۋارەن، ئۈرۈمچىدە ئوچۇق ـ ئاشكارا ئويۇن قويىدىغان سانايىنەپىسە بارلىققا كەلدى.

1932 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندەبۇ سانايىنەپىسە، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ كەلگەن بىر بۆلۈم زىيالىلار، سازەندە، ئارتىستلار ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوينالغان ھەر

بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق بىتىم ئىمزالىنىپ، بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ۋە سانايىنەپىسە ئۈچ ۋىلايەت خەلق ئىنقىلاۋىنى ھىمايە قىلىدىغان تەرەپكە ئۆتتى. شۇندىن باشلاپ ئۇرۇمچى ئۇيغۇر سەنئىتى جۇش ئۇرۇپ تەرەققى قىلدى. بۇ مەزگىلدە سۆيۈملۈك ئەخمەتجان قاسىمى داۋاملىق دېگۈدەك سەنئەتچىلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئىگەللەپ، غەمخورلۇق قىلىپ تۇردى. ئۇرۇمچى ئۇيغۇر سەنئىتى ئەنە شۇنداق گۈللىنىۋاتقان مەزگىلدە، 1947 - يىلى 5 - ئايغا كەلگەندە ئەيسائالىپ تېكىن قاتارلىق كىشىلەر سەنئەتكە قول تىقىپ پۈتۈن سەنئەتنىڭ سىياسى ماھىيىتىنى ئۆزگەرتىۋەتتى، ئاتالمىش «شىنجاڭ ياشلار-ناخشا ئۇسسۇل ھال سوراش ئۆمىكى» دېگەن بىرنىمىنى تەشكىللەپ، نەنجىڭ، شاڭخەي، خاڭجۇ، تەيۋەن قاتارلىق جايلارغا ئېكىسكۇرسىيە ۋە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىن ھال سوراشقا ئېلىپ بېرىپ، نەنجىڭدىكى دۆلەت مۇداپىئە زالىدا جياڭ جېيىشىغا ئويۇن قويۇپ خوشامەتچىلىك قىلدى.

1947 - يىلىنىڭ 3 - پەسلىدە، ئەيسائالىپ تېكىن باشچىلىقىدىكى گۇرۇھ، جياڭ جېيىشى شىنجاڭدا سەنمىنجۇيىلىق (3 مەسلەك) ياشلار ئۆمىكى «سەنچىڭتۇەن» نى قۇرۇش ئۈچۈن بەرگەن پۇلنى ئىشلىتىپ ئۇرۇمچى ئۇيغۇر سانايىنەپىسەنى دۆلەتئىشتاتىغا كىرگۈزدى.

زۇلۇم ـ زالالەتكە قارشى خەلقنى ئويغىتىدىغان مەزمۇنـلاربىلەن بېيىدى. بۇ يىللاردا «قانلىق داغ»، «رابىيە ـ سەئىدى»، «ساماساق ئاكام قاتنايدۇ»، «گۈلنىسا»، «جەنۇپتىكى زىندان»، «غۇنچەم»، «زەينەپكە تۆھمەت»، «غېرىپ ـ سەنەم»، «تاھىر ـ زۆھرە» قاتارلىق دىراممىلار ۋە 100 دىن ئارتۇق ھەرخىل لەپەر، ناخشا، كومېدىيە نومۇرلىرى ئوينالدى.

1944 ـ يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا شىنجاڭ ۋەزىيىتىدىكى ئۆزگىرىشكە ئەگىشىپ، ئۈرۈمچى ئۇيغۇرسانائىتى جەمئىيىتى گومىنداڭنىڭ ئىشپىيون جاسۇسلىرى بىلەن تولدى. جۈملىدىن تۇرلۇك توسالغۇ چەكلىمىلەرگە ئۇچراپ ئەركىن ئويۇن قويالمايدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. ئۈچ ئۇچراق قىلىپ ئېيتقاندا، شىڭ شىسەي گومىنداڭغا ئۆتۈپ كەتكەن چاغدا، ئۇلار ئارتىسلارغا زۇلۇم قىلدى. قىسمەن قەمبىرىدەك ئىنقىلاۋىي سەنئەتكارلار چەتكە قېقىلدى.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ پارتلىشى بىلەن تەڭ ئۈرۈمچى ئۇيغۇرسەنئىتى چۈشكۈنلۈككە ئۇچرىدى. ئارتىسلارغا سىياسى چەكلىمە قويۇلۇپ، نومۇرلار تەكشۈرۈلۈپ تەستىقتىن ئۆتكەندىن كېيىن قويۇلىدىغان بولدى، بارا ـ بارا گومىنداڭنى سەنمىنجۇيىنى مەدھىيىلەيدىغان نومۇرلارسەھنىگە چىقتى.

1946 ـ يىلى ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى

«بىرلا توپقا تۇتۇپ غەلىبە قىلىش» قورغىنىنىڭ بارلىققا كېلىشى

زەن يۆيلىن

ئۈرۈمچى شەھەر رايونى بىلەن ۋېيخۇلياڭ ئېلېكتىر ئىستانسىسى ئارىلىقىدىكى ئاسفالت يول لىيوداۋاندىن ھالقىپ ئۆتىدۇ. ئۇ، گەرچە ئازادلىقتىن كېيىن ياسالغان يېڭى يول بولسىمۇ، بىراق شەرق بىلەن غەرپنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان غەربىي يولدىكى قەدىمي لىنىيە بولۇپ، شەرقىي يول ئۈرۈمچىگە كىرىش - چىقىشتىكى كارىدور بولغاچقا، لىيوداۋان تېغىنىڭ ئۈستى ۋە تاغ- باغرىدا خاتىرىلەش يۈزىسىدىن سېلىنغان بىر قانچە قورۇلۇشلار بولغان. تاغ تۆۋەنىدىكى يول ئېغىزىدا راۋاق شەكلىدە ياسالغان قەدىمي قورۇلۇش ئەينى ۋاقىتتا «ئەمەلدارلارنى كۈتۈۋېلىش سارىيى» دەپ ئاتىلاتتى، ئېيتىلىشىچە ئۇ مەخسۇس چېتتىن ئۈرۈمچىگە كەلگەن ئەمەلدار-لارنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈنلا ئىشلىتىلگەن ئىكەن. «ئەمەل-دارلارنى كۈتۈۋېلىش سارىيى» نىڭ شىمالىدىكى تاغدا يۇمىلاق پوتەي شەكلىدىكى بىر قورۇلۇش بولۇپ، ئەينى

ئۈرۈمچى ئۇيغۇرسەنئىتى ئۇزۇن يىللىق جاپالىق مۇساپىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ ئاخىرى پۈتۈن مەملىكەت ئازادلىقى بىلەن تەڭ شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندا ئۆزىنىڭ ھەقىقى ئارزۇ - ئارمانىغا يېتىپ، رەسمى خەلق سەنئىتىگە ئايلاندى.

(ئەسلى نۇسخىسى 1952 - يىل يېزىلغان. 1985 - يىلى قايتا كۆرۈلدى)

دىن بولۇپ، قوقان خاندانلىقىنىڭ (چىڭ سۇلالىسى تا-رىخىدا «ئەنجان» دەپ ئاتالغان) ھەربىي ئاقساقىلى بو-لۇۋېلىپ، ئۆزىنى «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام دىنىنىڭ قوغدى-غۇچىسى» دەۋالغان. چارروسىيە 19 - ئەسىردە قوقان خان-لىقىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن يەنە، مەملىكىتىمىز-نىڭ زېمىنى شىنجاڭدىن تاماق ئۈزۈلمەي، ياقۇپبەگنى ئۆزىنىڭ پېچكىسى قىلىپ تاللايدۇ. 1865 - يىلى ياقۇپ-بەگ مەملىكىتىمىزنىڭ چېگرىسىغا ئۆكتەملىك بىلەن قوراللىق ئۇسسۇپ كىرىپ، قانلىق باستۇرۇش يۈرگۈزۈپ، ئىككى يىل ئىچىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، تې-يانشاننىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، يەكەن، قاغىلىق، قاراشەر، تۇرپان قاتارلىق يەتتە شەھەرنى ئىشغال قىلىۋالىدۇ ھەمدە ئاتالمىش «بەدۆلەت» قورچاق ھاكىمىيىتىنى قۇرىدۇ. چارروسىيە ياقۇپبەگكە تېخىمۇ يەل بېرىش ئۈچۈن جۇڭگو ھۆكۈمىتىدىن يوشۇرۇن ھالدا1872-يىلى ياقۇپبەگ بىلەن ئاتالمىش «روسىيە ياقۇپبەگ سودا شەرتنامىسى» نى ئىمزالايدۇ. «شەرتنامە» دە چارروسىيە ھۆكۈمىتى ياقۇپبەگنى شىنجاڭنىڭ «داھىسى» دەپ ئاشكارا ئېتىراپ قىلىدۇ. ياقۇپبەگمۇ چارروسىيەگە شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە جاسۇسلۇق ھەركىتى ۋە ئىقتىسادىي تاجاۋۇزچىلىق ئېلىپ بېرىشتەك خىلمۇ - خىل پەۋقۇلئاددە ئىمتىيازلارنى بېرىدۇ ھەمدە تاشكەنتتىكى گۇماشتىسىغا «بەدۆلەت» نامىدا چارروسىيە

ۋاقىتتا ئۇ «بىرلا توپقا تۇتۇپ غەلىبە قىلىش» قورغىنى دەپ ئاتالاتتى. بۇ قۇرۇلۇشنىڭ ئاستىنقى قىسمىنىڭ دىئامېتىرى 12 مېتىر، ئېگىزلىكى 8 يېرىم مېتىر بولۇپ، يېرىم چەمبەر شەكلىدىكى سىرتقى ئىشكى جەنۇپقا قارىغان، ئىشىك بېشىغا «بىرلا توپقا تۇتۇپ غەلىبە قىلىش» دېگەن سۆز ئويۇلغان تاش ئورنىتىلغان؛ قورغان خىش ھەم ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ ئۈستۈنكى قەۋىتىگە چىقىدىغان پەلەمپەيمۇ ئورنىتىلغان. ئۈستۈنكى قەۋىتى ئۈستى ئوچۇق ئايلانما كۆڭگىرلىك سەينا، ساياھەتچىلەر بۇ يەردە تۇرۇپ، تىيانشان تېغىنىڭ مەنزىرىسىگە نەزەر سالالايدۇ ھەم شەھەر رايونىنىڭ مەنزىرىسىنى تاماشا قىلالايدۇ.

بۇ قۇرۇلۇش چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ 1876 – يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈي 2 – يىلى) ئۈرۈمچىنى قايتۇرۇۋالغانلىقىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن سېلىنغان. ئۇ، يۈز يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان تەبىئەتنىڭ تۈرلۈك ھۇجۇملىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ھازىر ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، ئەسلى ئورنىنىڭ ئەتراپلىرىغا كۆپلىگەن يېڭى قۇرۇلۇشلار چۈشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى ھەرگىزمۇ يوقالمايدۇ.

بۇ ھەقتە كەينى بىر ئالدى بىلەن ياقۇپبەگدىن باشلايلى. ياقۇپبەگ (تولۇق ئىسمى مۇھەممەت ياقۇپبەگ) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆزبېك ئاقسۆڭەكلىرى–

ئاتىۋالغان ياقۇپبەگ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقـ
ىنىڭ قان - تەرى بەدىلىگە «پادىشا ئوردىسى»سالدۇردى.
8 ياشتىن ئاشقان نەچچە يۈز قىز ئوردىغا تۇتۇلۇپ كېلىـ
نىپ، ئۇنىڭغا توقاللىققا تۇتۇپ بېرىلىدۇ. «ئۇ، ئاياقئاسـ
تى قىلغان قىزلارنىڭ 10 نىڭ ئىچىدىن 7-8ى ھاياتىدىن
ئايرىلىدۇ.» (زوزۇڭتاڭ «تۆھپىنى مەلۇم قىلىپ،ئوكاپا تلاشنى
ئىلتىماس قىلىش مەكتۇبى»). ئۇنىڭغا قۇللۇققا تۇتۇپ
كېلىنگەنلەر 3 مىڭدىن ئوشۇقراق، ئۇنىڭ تەرىپىدىن ناـ
ھەق ئۆلتۈرۈلگەن ئاق كۆڭۈل خەلق 40 مىڭدىن ئاشىدۇ.
شۇڭلاشقا شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلق ئۇنى «ئالۋاستى،
ھايۋان، ئاپەت...» دەپ تىللايتتى (ۋەتەن ئوغلى «ياـ
قۇپبەگنىڭ ئەكسىيەتچىل خاندانلىقى ھەققىدە»).

ياقۇپبەگ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا
5 يىل زورلۇق - زومبۇلۇق قىلغاندىن كېيىن، تاجاۋۇزچىـ
لىق قارا نىيىتى تېخىمۇ كۆپىيىپ، تىيانشاننىڭ شىمالىـ
دىكى ھەرقايسى جايلارنى بىراقلا ئىگەللەپ، پۈتۈن شىنـ
جاڭنى مەملىكىتىمىز خەرىتىسىدىن ئايرىۋېتىش خام خىـ
يالىدا بولىدۇ. 1870 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ياقۇپبەگ جەـ
نۇبىيشىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئەسكەرلىككە تۇتۇـ
لغان، باج تۆلەشكە قارشىلىق قىلغان ۋە قۇللۇققا سېتىـ
ۋېلىنغان 10 مىڭدىن ئارتۇقراق جۇڭگولۇقتىن مەجبۇرى
ھالدا «ئۆلۈمدىن قورقماس قوشۇن» تەشكىللەپ، ئۇنىڭغا
ئۆزى بىۋاستە قوماندانلىق قىلىپ، تىيانشاندىن ھالقىپ

پادىشاسى بىلەن كۆرۈشۈپ، «چاررۇسىيە پادىشاسىنىڭ
ھىمايىسى»نى قولغا كەلتۈرۈش ھەققىدە يولىيورۇق بېرىدۇ.
ئەنگىلىيە مۇستەملىكىچىلىرى شىنجاڭنىڭ يالغۇز چاررۇ-
سىيە تەرىپىدىن يۇتۇپ كېتىلىشىگە تەن بەرمەي، 2200دانە
مىلتىق، 8 دانە زەمبىرەك ۋە 20 مىڭ پايدىن ئارتۇقراق
زەمبىرەك ئوقىنى دەسمايە سېلىش بىلەن ياقۇپبەگنى
قىزىقتۇرۇپ، 1874 - يىلى ئاتالمىش «ئەنگلىيە - ياقۇپ-
بەگ شەرتنامىسى» نى ئىمزالايدۇ. ياقۇپ بەگ چاررۇسىيە
بىلەن ئەنگىلىيىدىن ئىبارەت ئىككى خوجايىنىنىڭ قوللىشى
ئاستىدا شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى رەھىمسىزلەرچە
ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ ۋە قانلىق باستۇرىدۇ. ياقۇپ-
بەگنىڭ ئايىقى تەككەنلىكى جايدا «تالان - تاراج ئەۋج
ئېلىپ، ھويلا-ئارام، دەل- دەرەخلەرئۇچۇنمۇ باج ئېلىنىدۇ.»
(زېڭ يوييۈي «غەرپنى بويسۇندۇرۇش خاتىرىسى»). ئا ل-
ۋاڭ - ياساقنىڭ تۇلالىقىدىن «كۈندۈزى تاپشۇرۇشقا تېي-
گىشلىكىنى كەچكە، كەچتە تاپشۇرۇشقا تېگىشلىكىنى ئەتى-
گە قالدۇرۇشقا بولمايتتى.» (موللا مۇسا سايرامى«تارىخىي
ھەمىدىيە»). ياقۇپ بەگنىڭ شىنجاڭدىكى «زەھەرلەپ ئۆل-
تۈرۈش ۋە زىندانغا تاشلاش، مال - مۈلۈكلەرنى مۇسادى-
رە قىلىش، ئۈلۈمگە ھۆكۈم قىلىش ۋە قىيىن - قىستاققا
ئېلىشتەك ۋەھشىيانە قىلمىشلىرى خەلقنىڭ غەزەپ - نەپ-
رىتىنى قوزغىغان ئىدى» (شاخماتوۋ «ياقۇپبەگنىڭ ئەك-
سىيەتچىل ماھىيىتى»). ئۆزىنى «غالىپ ئەزىمەت» دەپ

لىق هالدا زىيانكەشلىككە ئۇچرايدۇ. هايات قالغانلىرىغا 600 سەردىن 1000 سەرگىچە كۆمۈش تاپشۇرۇش سېلىقى سېلىنىدۇ. ياقۇپبەگ خۇيزۇ قوراللىق قوشۇنىنىڭ باشلىقى ماـ مىڭنىڭ ئاكىسىنى قىيناپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن خۇيزۇ خەلقىنىڭ ياقۇپبەگكە بولغان غەزەپ ـ نەپرىتى قايناپ ـ تاشىدۇ. مامىڭ كۆمۈدىدىن قايتىپ كەتكەندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئالاقە باغلاپ، «ئەسكەرلەرنى زور مىقداردىكى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەپ، پادىشاغا (ياقۇپبەگكە) ئورتاق هۇجۇم قىلىدۇ». (شىنجاڭنى تەكشۈرۈش خاتىرىسى» 1 ـ جىلىد). هەرمىللەت دېهقانلار قوشۇنىنىڭ قورشاپ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا ياقۇپبەگنىڭ كۈنى تەشۈىش ئىچىدە قالىدۇ. بۇ ۋاقىتتا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەتتە شەهەر خەلقى ئارقىمۇ ـ ئارقا قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، ئۇنى تامامەن يېتىم هالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. ياقۇپبەگ مۇشۇنداق قىيىن ئەهۋالغا چۈشۈپ قالغان مەزگىلدە، شەنشى خەلق قوزغىلىڭىنىڭ رەهبەرلىك هوقۇقىنى تارتىۋالغان بەي يەنخۇ لەنجۇدا تەسلىم بولغاندىن كېيىن، «ساۋۇتنى سېلىۋېتىپ، كەتمەننى قولغا ئېلىش» پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، قالدۇق قوشۇننى باشلاپ شىنجاڭغا كىرىدۇ. 1873 ـ يىلى ئاۋغۇستتا بەي يەنخۇ تۇرپان ئارقىلىق ئۈرۈمچىگە كېلىپ ياقۇپبەگنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتىدۇ. ياقۇپبەگ ئۇلارنى دەرهال قوراللاندۇرۇپ، چىڭ ئەسكەرلىرى ۋە يەرلىك دېهقانلار

ئۆتۈپ، ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇخەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قايتۇرما زەربىسىگە ئۇچ-رايدۇ. خەنزۇلاردىن شۇي شۆگۇڭ باشچىلىقىدىكى قوراللىق دېھقانلار قوشۇنى ئۈرۈمچىنىڭ نەنسەن تېغىدىن يولغا چىقىپ، ياقۇپبەگنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرىنى توسايدۇ، خۇيزۇلاردىن مامىڭ باشچىلىقىدىكى قوراللىق دېھ-قانلار قوشۇنى گۇمۇدى (ھازىرقى مىچۈەن ناھىيە با-زىرى)دىن يولغا چىقىپ، شۇي شۆگۇڭغا ماسلىشىپ جەڭ قىلىدۇ. «باشقا خۇيزۇلارمۇ شۇي شۆگۇڭ بىلەن ھەمكارلىشىپ بىرلىكتە ئەنجانلىقلارغا (يەنى ياقۇپبەگكە) ھۇجۇم قوز-غايدۇ («باندىتلارنى تېنچلاندۇرۇش ئومۇمى تەدبىرى» 265 - جىلىد). ياقۇپبەگنىڭ «ئۆلۈمدىن قورقماس قوشۇنى»ھەر مىللەت خەلق قوراللىق كۈچلىرىنىڭ بىرلەش-مە زەربىسىدە بەزىلىرى ھەقىقەتكە قايتىدۇ، بەزىلىرى قې-چىپ كېتىدۇ. ياقۇپبەگ ۋەزىيەتنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، تۇرپاندىكى 3 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى ئۈرۈمچىگە دەرھال يۆتكەپ، دېھقانلار «قوشۇنى» بىلەن قانلىق جەڭ قىلىدۇ. نەتىجىدە تاجاۋۇزچى قوشۇن ئۈرۈمچىگە ئۈچ قېتىم كىرىپ، ئۈچ قېتىم چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا دۈشمەن كۈچى ئاجىزلاپ، ھەر قايسى يېزا - كەنتلەردىن قوغلىنىدۇ، ياقۇپبەگ ئۈرۈمچىنى ئىشغال قىلىۋالغان چاغدا ۋەھشىلەرچە ئىنتىقام ئالىدۇ. مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان بىگۇنا ئاما ئېچىنىش-

ياقۇپبەگكە قايتارما زەربە بەرگەن كۈنلەردە

لۇ خەنفىڭ

ياقۇپبەگ ئەسلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقان خانلىقىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى ئىدى. چارروسىيە 19 - ئەسىردىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى 3 كىچىك پادىشالىق دۆلەتنى ئۆزىگە قوشۇۋالغاندىن كېيىن، دۆلىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىغا ئۆزىنىڭ ئىبلىس قولىنى سېلىشتا ياقۇپبەگنى پېچكا قىلىپ تاللايدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىمۇ شىنجاڭنى قولغا كىرگۈزۈش مەقسىدە ياقۇپبەگنى پائال سېتىۋالىدۇ. ياقۇپبەگ چار رۇسىيە، ئەنگلىيىدىن ئىبارەت ئىككى خوجايىنىنىڭ كۆشكۈرتىشى ئارقىسىدا 1865 - يىلى شىنجاڭغا ئۇسۇپ كىرىدۇ. ئۇ دۆلىتىمىز زېمىنىغا ئاياق بېسىشى بىلەنلا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. ياقۇپبەگ تۆرلۈك قەبىھ ۋاستىلارنى قوللىنىپ جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنى باستۇرىدۇ ۋە قىرغىن قىلىدۇ. تارىخىي ماتېرىياللاردا «ياقۇپبەگ قەشقەر يېڭىشەھەر بېسىپ كىرگەندە ئەسكەرلىرىنى 7 كۈن بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا قويۇپ بەرگەن»؛

قوشۇننىڭ ئۈرۈمچىگە شەرق تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلىشىدىن مۇداپىئە لىنىش ئۈچۈن ئۇلارنى ئۈرۈمچىنىڭ شەرقىي لىنىيىسىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا قويىدۇ. 1876 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي 2 - يىلى) 6 - ئايدا، ليۇ جىنتاڭ باشچىلىقىدىكى يۈز مىڭ كىشىلىك خۇنەن قوشۇنى ھەيۋەت بىلەن شىنجاڭغا كىرىپ، جايلاردىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى گۇمۇدىغا يېتىپ كېلىدۇ. ھەر مىللەت دېھقانلار «قوشۇن» لىرىنىڭ زىچ ماسلىشىشى بىلەن ياقۇپبەگنى ناھايىتى تېزلا تارمار قىلىدۇ. 7 - ئاينىڭ 22 - كۈنى بۇ قوشۇن ليۇداۋان تېغىغا چىقىپ، ئۈرۈمچىنى توپقا تۇتىدۇ. ياقۇپبەگ بىلەن بەي يەنفۇ ئۈرۈمچىدىن بەدەر قېچىپ داۋانچىڭغا بارىدۇ. شۇ كۈنى چۈشتە ئۈرۈمچىدىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى «يىمەك - ئىچمەك، قوي - كالىلىرىنى سوغا قىلىپ» («غەرپنى بويسۇندۇرۇش خاتىرىسى») چىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئۈرۈمچىگە كىرىشىنى قارشى ئالىدۇ. كېيىن ليۇداۋان تېغىغا «بىرلا توپقا تۇتۇپ غەلىبە قىلىش» قورغىنىنى ياساپ، ئۇنى چىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئۈرۈمچىنى قايتۇرۇۋالغان غەلىبىنىڭ خاتىرىسى قىلىدۇ.

ياقۇببەگ ماجۇڭنى ئۈرۈمچىنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەپ، خۇيزۇ، خەنزۇلارنىڭ پۈتۈنلەي چىچىنى چۈشۈرۈپ، كىيىمىنى يەڭگۈشلەپ قوقانلىقلارغا چاكار بولۇشى ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردۇ. ئۈرۈمچى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدە ۋاقىتلىق ئوردا سالدۇردۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ شەھۋانى نەپسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن 600 دىن ئارتۇق ھەرمىللەت قىزلىرىنى بۇلاپ كېلىپ ئەيشى-ئىشرەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 3000 دىن ئارتۇق ئادەم ئۇنىڭغا قۇللۇققا تۇتۇلۇپ خىزمىتىدە بولىدۇ. ئۇ يەنە نۇرغۇنلىغان موڭغۇل، خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، قىرغىز قاتارلىق ھەرمىللەت ئۆسمۈرلىرىنى قوقان، پەرغانە ۋە تۈركىيىگە قۇللۇققا ساتىدۇ. قەشقەردە مەخسۇس قول بازىرىمۇ تەسىس قىلىدۇ. ئۇ ئۈرۈمچىدە تۈرلۈك ئالۋاڭ-ياساقلارنى كۆپەيتىپ، خەلقنى ئاشلىق، يەم - خەشەك، چارۋا قاتارلىق ماددى بۇيۇملار ۋە باج پۇل تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ. دېھقانلار كىرىمىنىڭ 80% نى بۇلىنىۋالىدۇ. ئەگەر بىرەر ئائىلىنىڭ ئائىلە باشلىقى قازا تاپسا قالغان مىراسىنىڭ ھەممىسىنى ھۆكۈمەت ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈۋالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سانسىزلىغان ئائىلىلەر ۋەيران بولۇپ، كىشىلىرى سەرسانلىق ھايات كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. ياقۇپبەگ خەنزۇلار ئۆزلەشتۈرگەن تېرىلغۇ يەرلەر ۋە چىڭ ھۆكۈمىتى ئەمەلدارلىرىنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىپ قايتا باھا بېكىتىپ ساتىدۇ. بەزى يەرلەرنى

خوتەن شەھەر خەلقىنى 5 كېچە ـ كۈندۈز قىرغىن قىلغان «50 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم پاجىئەلىك تۈردە قىرغىن قىلىنىپ سېپىل خەندىكى ۋە بارلىق ئازگال ئىبرىقلار جەسەت بىلەن تولغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. ياقۇپبەگ قەشقەرگە ئۇسۇپ كىرگەندىن كېيىن ئەينى زاماندىكى قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانى سىدىقبەگ ۋەجىن شياڭيىڭ قاتارلىق يەرلىك فېئودال كۈچلەرنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىشغال قىلىپ، 1867 ـ يىلى ئاتالمىش «7 شەھەر ھاكىمىيىتى» نى قۇرۇپ، ئۆزىنى بەدۆلەتخان دەپ ئاتىدۇ. ئارقىدىنلا 1870 ـ يىلى 5 ـ ئايدا تۇرپانغا ھۇجۇم قىلىپ ئىشغال قىلىدۇ. 11 ـ ئايدا يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئۈرۈمچى، ماناس قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىدۇ. تۇرپاننىڭ مۇھاپىزەت باشلىقى ماجۇڭ،مارىندې ئاتا ـ بالا ئىككىسى ۋە ئۈرۈمچىدىكى مۇسۇلمان خان تودېلىن ياقۇپبەگكە تەسلىم بولىدۇ. ئۈرۈمچى خەلقى شەھەر ئەتراپىدىكى ئۇ ـ رۇشتا قۇربان بولغان ئەسكەرلەر ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ جەسىدىنى شەھەر جەنۇبىي 20 يول يىراقلىقتىكى تۆپىلىككە دەپنە قىلىپ، ئۇنى «10 مىڭ كىشىلىك قەبرىستانلىق» دەپ ئاتايدۇ. بۇ قەبرىستانلىق تاكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۈلامبايدىكى گوبىدىمۇ 10 مىڭدىن ئارتۇق ھەر مىللەت ياش ئۆسمۈرلىرى ياقۇپبەگ باسمىچىلىرى تەرىپىدىن ۋەھشىيانە قىرغىن قىلىنغان.

ۋۇز قىلىپ كىرىشىنى توساپ قالدى.
ئۇرۇمچى ئەتراپىدىكى بەزى تاغلىق رايونلارغا خېلى بۇرۇنلا خەنزۇ خەلق قوراللىق قوشۇنلىرى ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، بۇلار ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى مەزگىلىدە قېچىپ كېلىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، قورغان ياساپ ئۆزىنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغانلار ئىدى. نەنسەننىڭ شەرقىي ئاق تېرەك جىلغىسىدىكى قارىغايلىق كەنت («گازارما» دەپمۇ ئاتىلاتتى) ئەتراپىغا ئولتۇراقلاشقان شۈي شۈگۇڭنىڭ دېھقانلار قوشۇنى، ماناس تىكى جاۋشىگېنىڭ قوشۇنى، جىمسارىدىكى زاسەينىڭ قوشۇنى قاتارلىق دېھقانلار قوشۇنلىرىنىڭ ھەر قايسىسىدا نەچچە يۈزدىن ئادەم بار ئىدى. ئۇ چاغدا چىڭ قوشۇنلىرى بارىكۆل، قۇمۇل تەۋەسىدە تۇراتتى. ئالدى بىلەن ھەرقايسى دېھقانلار قوشۇنى ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتىرىپ تاجاۋۇزچىلارغا زەربە بەردى. خۇددى يولداش ماۋزېدۇڭ: «بىر مىللىي دۈشمەننىڭ دۆلەت زېمىنىغا ئىچكىرىلەپ كىرىشىدىن ئىبارەت بۇ پاكىت ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ» دەپ كۆرسەتكىنىدەك تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئورتاق كۆرەشتە خۇيزۇ، خەنزۇ خەلقلىرى ئۆزلۈكىدىن بىرلىشىپ ئىتتىپاقلىشىپ كۆرەش قىلدى. تۈرلۈك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ تاشقى دۈشمەنلەرگە زەربە بەردى. شۈي شۈگۇڭ ئاتلىق ئەترەتنى چىقىرىپ باسمىچىلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىنى توستى. 1871 - يىلى 4 - ئايدا، شۈي-

بىر نەچچە قېتىم تارتىشىپ قايتىدىن ساتقانلىقتىن كىشىلەر ئارىسىدا «ئۇ ھەتتا يەرنىڭ بىر قەۋەت تېرىسىنىمۇ قويماي شىلىپ كەتكەن ئىدى» دېگەن گەپلەر تارقالغان ئىدى. ئۇ، ئىسلام بايرىقىنى كۆتىرىپ چىقىپ، خەلىپىلىك تۈزۈمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، فېئودال دىنىي كۈچلەرنىڭ خەلق ئۈستىدىن زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىشىغا بولۇپمۇ بېشىغا چۈمبەل ئارتماي كوچىغا چىققان ئاياللارنى ئۇرۇپ ھاقارەتلىشىگە ۋە يات دىندىكىلەرنى خالىغانچە بوزەك قىلىشىغا يول قويىدۇ. تەخمىنەن 40 مىڭدەك ئادەم يۇقىرى سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ھاياتىدىن ئايرىلىدۇ. ياقۇپبەگ ئىشغال قىلغان شەھەر، ناھىيىلەرنى ئۆزىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرى ياكى يەرلىك ئەمەلدارلارغا بۆلۈپ بېرىدۇ. ئۇلارنى شۇ يەرلەرگە قۇلدار قىلىپ يەرلىك دېھقانلارنى قۇللۇققا تۇتۇپ بېرىدۇ. كىرىمىنىڭ ھەممىسىگە قۇلدارلار ئىگىدارچىلىق قىلىدۇ. ياقۇپبەگ مانا مۇشۇنداق ياۋۇز ۋاستىلار ئارقىلىق قول چوماقلىرىنىڭ ئۆزىگە كۆرسەتكەن ساداقەتمەنلىكىگە جاۋاپ قايتۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزى ئەڭ چوڭ، ئەڭ ئەشەددى قۇلدار ئىدى.

تاشقى دۈشمەن تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن يىللاردا، ئۈرۈمچىدىكى ھەرمىللەت خەلقى بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەشكە ئاتلاندى. كەينى - كەينىدىن قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ ياقۇپبەگ باسمىچىلىرىغا ئەجەللىك زەربە بەردى. چارروسىيىنىڭ ئۈرۈمچىگە تاجا-

تىلغان ئوقيا، ئوقتا دوچىكىلىپ ئۆلدى. تىرىك قالغانلى-
رىغا 600 سەردىن 1000 سەرگىچە كۈمۈش تۆلەش سىلىقى
قويۇلدى. مۇنداق قىرغىنچىلىق ۋە ئېغىر سىلىقتا بەرداش-
لىق بېرەلمىگەن خۇيزۇ خەلقى شۆي شۆگۆك قوشۇنىنىڭ
كېلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتتى.

1872 - يىلى 2 - ئايدا، شۆي شۆگۆگنىڭ قوشۇنى
سانجىغا ھۇجۇم قىلدى. خۇيزۇ دېھقانلار قوشۇنىنىڭ باش-
لىقى ماسىڭ ئۆز قىسىملىرىنى چىقىرىپ شۆي شۆگۆگغا
ماسلىشىپ ئۇرۇش قىلدى، ماناستىكى خۇيزۇلار تەشەببۇس-
كارلىق بىلەن جاۋ شىگىتىنىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلەشتى.
خۇيزۇ، خەنزۇ خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىشى
نەتىجىسىدە ئۇرۇمچىنىڭ ۋەزىيىتى كۆپ ياخشىلاندى،
يەرلىك خۇيزۇلار شۆي شۆگۆك قوشۇنىنى كېرەكلىك ئاشلىق،
يەم - خەشەك بىلەن پائال تەمىنلىدى. 5 - ئايدا شۆي-
شۆگۆگنىڭ قوشۇنى ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىدا باسمىچىلار بىلەن
يەنە بىر قېتىم ئېلىشتى، ئۇرۇشتا شۆي شۆگۆگنىڭ ئىنىسى
شۆي شۆسې توپ ئوقىغا دوچىكىلىپ قۇربان بولدى، شۆي-
شۆگۆك شاشەنزىگە چېكىنىدى. ياقۇپبەگ ئۇرۇمچىدىكى خۇي-
زۇ، خەنزۇ خەلقىنى يەنە بىر قېتىم قاتتىق قىرغىن قىلا-
دى، يارامسىز ئەزىمەتلەرنى قوللۇقتا تۇتۇپ جەنۇبىي
شىنجاڭغا يالاپ ئېلىپ ماڭدى. يالاپ ئېلىپ مېڭىلغانلار
يېرىم يولغا بارغاندا گومۇدىلىق ماسىڭنىڭ رەھبەرلىكىدە
ئىسيان كۆتىرىپ ھەر قايسى ئۆز يۇرتلىرىغا قېچىپ كەت-

شۆگۇڭىنىڭ قوشۇنى بىلەن ياقۇپبەگ قوشۇنى ئۈرۈمچى
ساڭفاڭگۇنىڭ غەربىدە توقۇنۇشۇپ بىر مەيدان قاتتىق جەڭ
قىلدى. دېھقانلار قوشۇنى كېچىدە گازارمىدىن چىقىپ يا-
قۇپبەگنىڭ ئاتلىق ئەسكەر قوماندانىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى.
ئارقىدىنلا شۈي شۆگۇڭ باشقا دېھقانلار قوشۇنلىرى بىلەن
ئالاقە باغلاپ، زاسەينىڭ قوشۇنى چىتەيگە، چېن تىڭشۇ-
نىڭ قوشۇنى سانجىغا، جاۋ شىڭتىننىڭ قوشۇنى ماناسقا،
شۈي شۆگۇڭنىڭ ئۆزى ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىش ھەققىدە
كېلىشىۋالدۇ. ئۇلار تۆت تەرەپتىن بىرلا ۋاقىتتا ھەر-
كەتكە كىلىدۇ. شۈي شۆگۇڭ ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىپ مان-
جۇ قەلئەسىنى قايتۇرۇۋالدۇ ھەمدە خەنزۇ قەلئەسىگە
قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ باسمىچىلارغا ئەجەللىك زەربە بېر-
دۇ. شۇ يىلى 5 -، 6 - ئايلاردا خۇيزۇ ئاممىسى شەھەر-
دىن چىقىپ شۈي شۆگۇڭغا ھەربىي ئەھۋاللارنى مەلۇم قىل-
دۇ ھەمدە شۈي شۆگۇڭ قوشۇنىغا يول باشلاپ ساڭفاڭگۇ
ئەتراپىدا ياقۇپبەگ ئەسكەرلىرى بىلەن كەسكىن جەڭ قىل-
دۇ. جەڭدە شۈي شۆگۇڭ قەيسەرلىك بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ
ئۈرۈمچىنىڭ ھاكىمى ماجۇڭنى چېپىپ ئۆلتۈرۈپ ۋەتەن
خائىنلىرىنىڭ تېگىشلىك جازاسىنى بېرىدۇ. بۇ ئىشتىن
كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي مارىندې باندىتلارنى يىغىپ ئۈرۈم-
چىگە ھۇجۇم قىلدى. ئۈرۈمچى ئىككىنچى قېتىم باندىتلار
تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. كۆپلىگەن خۇيزۇ ئاھالىلىرى
ئۇلار تەرىپىدىن تىرىك كۆيدۈرۈلدى ياكى قالايمىقان ئې-

غا ھەم بىلەن زەربە بىرىپ 50 تىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلـ
تۈردۇ ۋە يارىلاندۇردۇ، نۇرغۇن ماددى مـال ۋە چاررۇ-
سىيە پۇلىنى ئـولجا ئېلىپ چاررۇسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىـ
نى توساپ قالىدۇ.

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى تاشقى دۈشمەنىنىڭ
تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى كۈرەشتە ئۈممىتنى پۈتۈن مەملىكەت
خەلقىنىڭ قوللىشى ۋە چىڭ قوشۇنىنىڭ يېتىپ كـېلىشىگە
باغلىغان ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقى كو-
چا دوخمۇشلىرىدا «خەنزۇلارنىڭ يېقىن ئارىدا يېتىپ كې-
لىدىغانلىقى ھەققىدە سۆزلىشىپ» بىر ـ بـىرىگە تەسەللى
بېرىشكەن. بەزى بەگلەر سودىگەر بەختىنى چـۆچەككە ئە-
ۋەتىپ چىڭ قوشۇنىغا ئەرز سۇنۇپ چىڭ ھۆكۈمىتى ئۈچۈن
خىزمەت قـىلىشنى خـالايـدىغانلىقىنى بـىلدۈرگەن ئىدى.
جايلاردىكى ئەمگەكچى خەلق ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقىدىكى
رايونلاردىن تۈركۈملەپ قېچىپ چىقىپ دېھقانلار قوشۇنىغا
قوشۇلۇپ تاشقى دۈشمەنگە قارشى كۈرەشكە ئاتلاندى. شۇي
شۆگۇڭنىڭ قوشۇنى نەچچە يۈز كىشىدىن 4ـ 5 مىڭ كىشىـ
لىك زور قوشۇنغا ئايلاندى.

شىنجاڭنىڭ ئېغىر ۋەزىيىتى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىـ
نىڭ زور دىققەت ـ ئېتىۋارىنى قوزغىدى. زوزۇڭتاڭ چىڭ
سۇلالىسى ھۆكۈمىـتىگە شـىنجاڭنى قـايتۇرۇۋېلىش تەشەبـ
بۇسىنى قويىدى. بۇ تـەشەببۇس ئوردىدا كۆپ كىشىلەرنىڭ
قوللىشىغا ئېرىشتى. 1875 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، چىڭ سۇلاـ

تتى. مامىڭنىڭ ئىنىسى ياقۇپبەگ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن قەلبى ئۆچمەنلىك ئوتىغا تولغان ئىدى. ئۇ چىتەيگە بارغاندىن كېيىن چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ ئۇلارنى ئاشلىق، يەم - خەشەك بىلەن تەمىنلىدى. چىڭ قوشۇنى خۇيزۇلارنىڭ ماددى ياردىمىگە ئېرىشكەندىن كېيىن باش سەردار جاڭ يۈيچۈننى قوشۇن باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتىپ، گۇمۇدىدا قاراۋۇللۇق پونكىتى قۇردى. خۇيزۇ، خەنزۇ خەلقلىرى ئىتتىپاقلاشقان، ئارمىيە بىلەن خەلق ئىتتىپاقلاشقان مۇنداق ۋەزىيەت ئەسلىدە تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەش ئۈچۈن پايدىلىق بولسىمۇ، لېكىن چىڭ قوشۇنىنىڭ دېھقانلار قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىشى ياخشى بولمىغانلىقى، ئورۇنلاشتۇرۇشى مۇۋاپىق بولمىغانلىقى ۋە ئەسكىرىي كۈچنى چېچىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن ياقۇپبەگ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ چىڭ ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلدى، گۇمۇدى يەنە بىر قېتىم ياقۇپبەگ تەرىپىدىن ئىگەللىۋېلىندى.

بۇ ۋاقىتتا چار روسىيەمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۈرۈمچىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش نىيىتىدە بولىدۇ. 1872 - يىلى 11 - ئايدا غۇلجىدا بىر تۈركۈم قورال‌لىق كۈچ تەشكىللەپ ئۇنى «سودا ئەترىتى» نىقاۋىدا ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىدۇ. ئۇلار كۈيتۇندىن ئۆتۈپ ماناسقا قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ، شاشەنزىدە تۇرۇۋاتقان شۈي شۆگۇڭنىڭ قوشۇنى ئۇلار-

قېچىپ كېتىدىغانلار بارغانچە كۆپەيدى. ئۈرۈمچىگە كېلىپ ياقۇپبەگنىڭ ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىپ پانالىق تىلىگۈچى ئۇيغۇر، خۇيزۇلارنىڭ سانى 300 دىن ئېشىپ كەتتى. ئەي- نى ۋاقىتتا ياقۇپبەگكە ئىتائەت قىلغان نۇرغۇن بەگلەرمۇ چىڭ قوشۇنلىرىغا مەخپىي خەتلەر يازدى. ياقۇپبەگنىڭ غە- زىنە بېگى ھۇشۇر ئاخۇن خىتاي① دېگەن ئادەممۇ ياقۇپبەگ بىلەن ئالاقىسىنى ئۈزۈپ ئۆز ئادەملىرى ۋە نۇرغۇن ئال- تۇن - كۈمۈش بىلەن چىڭ قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولدى. تۇرپاندا تەسلىم بولغان ئەخمەت دېگەن ئادەممۇ چىڭ قو- شۇنلىرىنى مۇھىم ھەربىي ئاخبارات بىلەن تەمىنلىدى. ليۇجىنتاڭ چىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ تۈن كېچىدە داۋان- چىڭنى مۇھاسىرە قىلىۋالغاندا، قەلئەدىكى ئۇيغۇر خەلقى ھاياتىنىڭ خەۋپكە ئۇچرىشىغا قارىماي قەلئە سىرتىغا چى- قىپ چىڭ قوشۇنىغا «كۈتكەن ياردەم كېلەلمەسلىكى مۇم- كىن، قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ كېتىش كېرەك» دېگەن ھەربىي ئاخباراتنى يەتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، چىڭ قوشۇنى «داۋانچىڭ» قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلىپ زور غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى.

① ياقۇپبەگنىڭ ھوزۇرىدا ئىشلەيدىغان ھۇشۇر مەھرەم دەيدىغان بىر خەنزۇ بالىسى بار بولۇپ، ياقۇپبەگ ئۇنىڭغا بەكمۇ ئىشە- نەتتى. ياقۇپبەگ 40 ئاتقا ئالتۇن - كۈمۈش ئارتىپ، ئۇلارنى توخسۇنغا ھەققۇلىبەگنىڭ يېنىغا ئەۋەتكەندە، مەزكۇر ھۇشۇر خى- تاي ئۈرۈمچىگە خەنزۇلارنىڭ يېنىغا قېچىپ كېتىدۇ.
— تەھرىردىن.

لىسى ھۆكۈمىتى زوزۇڭتاڭنى باش ھەربىي ۋالىيلىقا تەيىن-
لەپ، خۇنەن، سىچۇەن، ئەنخۇي قاتارلىق ئۆلكىلەردىن
تەخمىنەن 60 مىڭ ئەسكىرىي كۈچنى يۆتكەپ شىنجاڭدا ئۇ-
رۇش قىلىشقا ئەۋەتتى. چىڭ قوشۇنلىرى ئۇرۇش جەريانى-
دا جايلاردىكى خەلقنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. چىڭ قو-
شۇنلىرى 1876 - يىلى فۇكاڭغا كىرگەندە يەرلىك خەلق ئۇ-
لارغا شۇ جاينىڭ يەر شارائىتى، سۇ، ئوت - چۆپ قاتار-
لىق ئەھۋاللىرىنى پاتال تونۇشتۇرۇپ، چىڭ قوشۇنىنىڭ
ئاتلىق ئەسكەرلەرنى چىقىرىپ تۈن كېچىدە خۇاڭتەنگە ئۇش-
تۇمتۇت ھۇجۇم قىلىشى ۋە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ گۇمۇدىنى
مۇھاسىرە قىلىپ ياقۇپبەگ باسمىچىلىرى بىلەن ئۇرۇش مەي-
دانى ئېچىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. چىڭ
قوشۇنى گۇمۇدىكى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن ئار-
قا - ئارقىدىن ئۈرۈمچى، سانجى، قۇتۇبى قاتارلىق شە-
ھەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى. لېكىن ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئۈرۈم-
چى باندىتلار تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنىپ خىش - كېسەك
دۆۋىسىگە ئايلانغان ئىدى. «خەنزۇ قەلئەسىنىڭ خارابى-
لاشقان سېپىلىلا قالغان. مانجۇ قەلئەسى تۈزلىۋېتىلگەن.»
4 يېزىدىكى ئېتىز - ئېرىق، باغ - ئورمانلار قاقاسلىققا
ئايلانغان، ئەتراپتىكى باشقا قەلئە ۋە بازارلارمۇ ئەسلى
قىياپىتىنى يوقاتقان ئىدى.

چىڭ قوشۇنىنىڭ غەلىبىلىك ھۇجۇمغا ئەگىشىپ،
ياقۇپبەگ ئىشغال قىلغان رايونلاردىن قامالنى بۆسۈپ

چىدىكى خەنزۇ، خۇيزۇ خەلقى، جەنۇبى ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى ھەر مىللەت خەلقى يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى بىلەن قۇربان بېرىشتىن قورقماي، باسمىچىلار بىلەن قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلدى. بۇ ئۈرۈمچى ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ پارلاق تارىخىي. بۇلارنىڭ ھەممىسى گەرچە ئۆتكەن ئىشلار بولسىمۇ، بىراق ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىپ چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قايتۇرما زەربە بەرگەن پارلاق تارىخىي مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ.

ياقۇپبەگ 1877 - يىلى كورلىدا قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئوغلى قالدۇق قوشۇننى باشلاپ غەرپكە قاچتى. ياقۇپبەگنىڭقولچومىقى بەي يەنخۇ قايدۇ دەرياسىنىڭ سۈيىنى قويۇۋېتىپ چىڭ قوشۇننىڭ يولىنى توسدى. ئۇنىڭ ئورۇنباسارى ليۇسيۇ، بەي يەنخۇدىن يۈز ئۆرۈپ ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ كېتىپ قالدى. چىڭ قوشۇنى ئۇيغۇر ۋە موڭغۇل خەلقىنىڭ ياردىمى ئاستىدا قايدۇ دەرياسىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ قاراشەرنى قايتۇرۇۋالدى. كۇچاردىكى توختى شاھ، بۈگۈردە قوزغىلاڭ كۆتىرىپ ھەقىقەتكە قايتقان قادىربەگ ئامىغا يېتەكچىلىك قىلىپ چىڭ قوشۇنىغا ماسلىشىپ ئورۇش قىلدى. باي، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارقا - ئارقىدىن كۆتىرىلىپ قالدۇق باسمىچىلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ چىڭ قوشۇنلىرىنى قارشى ئالدى. ئاتۇشتىكى يەرلىك قىرغىز خەلقى قورالLIق كۈچلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، مەغلۇپ بولۇپ قاچقان ياقۇپبەگنىڭ قالدۇق قىسىملىرىنىڭ يولىنى توساپ زەربە بەردى. پامىر ئېگىزلىكىدىكى تاجىك خەلقى غېرىپ دېگەن ئادەمنىڭ رەھبەرلىكىدە ياقۇپبەگ باسمىچىلىرىنىڭ قورچاق ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈردى، ياقۇپبەگ باسمىچىلىرىنىڭ كاتتىۋېشى يۈنۈسجاننى ئەسىرگە ئېلىپ، يالاپ قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ چىڭ قوشۇنلىرىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

تاشقى دۈشمەن ياقۇپبەگكە قارشى كۈرەشتە ئۇرۇم-

جىمەلىك باستۇرۇلغان. بۇ هال ئادالەتپەرۋەر نەۋرىبايىغا
قاتتىق تەسىر قىلغانلىقتىن ئۇ ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ،
جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ هەر قايسى جايلىرىنى كېزىپ، تەخ-
مىنەن 1860 - يىللىرى ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ
كىچىك كەسىپي تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ جاهاندارچى-
لىق قىلغان. ئۇ كۆڭۈل قويۇپ جاپاغا چىداپ ئىشلەپ
ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى، سودا تەرەققىياتى بىلەن هاللىنىدۇ. ئۇ
پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي ئۈرۈمچى كونا ئايرۇدۇرۇم ئەت-
راپىدا ئەسىرلەپ قاغجىراپ ياتقان مول بوز يەرنى ئۆز-
لەشتۈرۈپ دېهقانچىلىق قىلىدۇ. دېهقانچىلىق ئىشلەپچىقى-
رىشنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ قوشۇمچە چارۋىچىلىق
بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بارا - بارا تىجارەت، چارۋا ۋە ئا-
ساسەن دېهقانچىلىق كىرىمى بىلەن ئۈرۈمچىدىكى مۆلۈكدار
نوپۇزلۇق كىشىلەردىن بولۇپ قالىدۇ.
ئۇيىللاردا ئۈرۈمچىدە30–40مىڭدەك ئاهالەبولۇپ،شەهەر
ئىچىگە ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مانجۇ -
خەنزۇئەمەلدارلار،نوپۇزلۇق مانجۇلار، خەنزۇلار، زەردارلار،
باي سودىگەرلەر ۋە بىر قىسىم مانجۇ، خەنزۇقول هۈنەرۋەن،
سەيچى دېهقانلار ئىدى. ئۈرۈمچى نوپۇسىنىڭ 60%تىن
كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاهالە شەهەر سىرتىغا يەنى
هازىرقى نەنمىن سىرتىدىن دوڭ كۆۋرۈككىچە، سايۋاغ،
چوڭ كۆۋرۈك ئەتراپىغا جايلاشقان ئىدى. بۇلارنىڭ كۆپىنى-
چىسى ئۇششاق تىجارەت، هۈنەر - كەسىپ بىلەن

شىنخەي ئىنقىلاۋىنى قوللىغۇچى تۇنجى ئەجدات يەجاڭ روزى هاجىم

شىرىپ خۇشتار

روزى هاجىمنىڭ ئەسلى ئاتا يۇرتى قەشقەر توققۇ-زاق بولۇپ، دادىسى نەۋربايىنىڭ جەمئىيەتكە ئارىلاشقان يىللىرى دەل، ئىغىر زۇلۇم ـ كۈلپەتكە ئۇچراپ كەلگەن جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقى، تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلاۋىي ۋە شەنشى ـ گەنسۇدا پارتلىغان خۇيزۇ خەلق قوزغىلىڭىنىڭ تۈرتكىسىدە كەينى ـ كەينىدىن قوزغىلىپ چىڭ سۇلالىسى ئىستىبداتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قولچوماقلىرى بولغان يەرلىك ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە قارشى كۈرەشكە ئاتلانغان مەزگىل-لەر ئىدى. نەۋرباي، 1854 ـ يىلدىكى قەشقەر خان ئىرىق دىهقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى ۋە 1856 ـ يىلى مەمتىلى رەھ-بەرلىك قىلغان ئاتۇش مىس كانىدىكى دىهقان قۇللارنىڭ قوزغىلىڭىنى بىشىدىن ئۆتكۈزگەن. بۇ ئىككى قېتىملىق قوزغىلاڭ چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى ۋە يەرلىك فېئودال كۈچلەرنىڭ بىرلىشىپ باستۇرۇشى بىلەن مەغلۇپ بولغان زۇلۇمغا ئۇچرىغۇچى مىڭلىغان، ئۇن مىڭلىغان دىهقانلار پا-

ناشقان ھەر قانداق ئىجتىمائىي پائالىيەت سورۇنلىرىدا
بىللە بولغان، جۈملىدىن ئۇ سورۇنلاردا بولىدىغان تارىخ،
ئەدەبىيات، دىن ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش پاراڭلىرى، ھېكا-
يە، چۆچەك قاتارلىقلارنى، بولۇپمۇ ۋەزىيەت ھەققىدىكى
پاراڭلارنى قىزىقىپ ئاڭلايتتى. كىشىنى ھەيران قالدۇرى-
دىغىنى، مەيلى قانداق سورۇن بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر
پىشقەدەملەر ئوتتۇرىسىدىكى پاراڭلاردىكى بەزى ئېنىقسىز
مەسىلىلەرگە قارىتا دەرھال نىمە ئۈچۈن؟ دېگەن سوئاللار-
نى قويۇپ كىشىلەرنى ھەيران قالدۇراتتى.

روزى ھاجىم ئۈرۈمچىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەنلىكى ئۈ-
چۈن، دائىم مانجۇ ئاقسۆڭەك تۆرىلەر ھەر قېتىم يامۇلدىن
ياكى شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىپ كىرگىنىدە پو ئېتىلى-
دىغانلىقى، بۇ چاغدا ھەر مىللەت خەلقى بارلىق ئىشنى
توختىتىپ، يەرنىڭ شېغىللىق ياكى قارا پاتقاق بولۇشىدىن
قەتئىي نەزەر تىزلىنىپ بېشىنى يەرگە قويۇپ ھۆرمەت بىل-
دۈرىدىغانلىقىنى كۆرەتتى. بۇ ئىش ئۇنىڭغا ناھايىتى غە-
لىتە تۇيۇلاتتى. بىر كۈنى ئۇ، چوڭلارنىڭ بىرىدىن بۇ ئىش-
نىڭ سىرىنى سورايدۇ. ھېلىقى كىشى چۈشەندۈرۈپ: «مان-
جۇلار پۈتۈن جۇڭگوغا ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى مىللەت، شۇڭا
باشقا مىللەتلەر مانجۇ تۆرىلەرگە باش قويىدۇ. بۇندىن
باشقا يەنە بىر ئىنتايىن نامۇۋاپىق تۈزۈم بار؛ ئۇ بولسى-
مۇ، ھەر قانداق بىر مانجۇ ئائىلە ئوغۇل تۇغسا، تۇغۇل-
غان كۈنىدىن باشلاپ ھۆكۈمەت تەرەپتىن ئۇنىڭغا مائاش

شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەكچىلەر، يەنە بىر قىسمى ئەمگەك كۆ-
چىنى سېتىپ كۈن كەچۈرىدىغان كەمبەغەللەر ئىدى. ئۇلار
باي - پومىششىكلارغا كۈنلۈكچى بولۇپ ئىشلەيتتى ياكى
خاكلاردا ئىشلەيتتى. ئۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈم —
فېئودال ھۆكۈمرانلىق تۈزۈمى بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقى
يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئېزىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى-
غا ئۇچراشتىن تاشقىرى يەنە ئۆز مىللىتى ئىچىدىن چىق-
قان فېئودال ئاقساقاللارنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇناتتى.
نەۋرىباي بولسا مۇتلەق كۆپ سانىنى تەشكىل قىلغان ئېزىل-
گۈچى خەلق تەرىپىدە تۇرغان ئاقساقاللاردىن ئىدى.

نەۋرىباي — ۋەتەنپەرۋەر، ئادالەتپەرۋەر، ئەقىل-
ئىدرەكلىك ئۆتكۈر سۆزلۈك كىشى بولۇپ، ھۆكۈمەت ۋە
خەلق ئىچىدە يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ ئوغ-
لى روزى ھاجىم 1870 - يىلى ئۇرۇمچىدە تۇغۇلغان. ئۇ،
ئوقۇش يېشىدىن بۇرۇن ئائىلىنىڭ ياخشى تەربىيىسىنى ئې-
لىپ، ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان(ئۇ
يىللاردا پەننى مەكتەپ يوق ئىدى) ھەم بالاغەتكە يەتكىچە
بولغان ئارىلىقتا دادىسىغا ئەگىشىپ تىجارەت يوللىرىنى
ئۆگەنگەن.

روزى ھاجىم كىچىكىدىنلا زېرەك، سېزىمچان، ئۇچ-
راتقان ھادىسە - ۋەقەلەرنىڭ سىرىنى ۋە سەۋەپلىرىنى بى-
لىشكە قىزىقىدىغان، بىلمىگەننى سوراپ بىلىشتىن تارتىن-
مايدىغان كىشى ئىدى. ئۇ، ئەينى زامانلاردا دادىسى قات-

جاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇلار ھەرقايسى جايلارغا تەيىنلىگەن يەرلىك ئەمەلدارلار ئوخشاشلا يەرلىك فېئودال كۆچلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئەمگەكچى خەلقنى ئەزدى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مىللەتلەر ئوتتۇرىسىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، مىللىي زىددىيەت كەلتۈرۈپ چىقاردى. ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ ۋە بۇ خىل زىددىيەتلەردىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنى كېڭەيتمەكچى بولدى.

روزى ھاجىم مەكتەپ يىللىرىدا ئىشتىياق بىلەن ئوقۇغان «زەپەرنامە»، (1860 ـ يىلى شائىر ۋە تارىخچى مۇغەننى (سازەندە) تەخەللۇسىدا يازغان ئەسەر)، 1898 ـ يىلى ئاتۇشلۇق مەھمۇت ئەخمەت (مەھمۇت ھېكىم بەگ)، شەيخ ئارۇپ يازغان «تارىخى ياقۇپبەگ» قاتارلىق ئەسەرلەردە ئوقۇغانلىرىنى ئاڭلىغانلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئەكسىيەتچىلىك ۋە ئىلغارلىق، يورۇقلۇق ۋە زۇلمەتلىك، ئادالەتلىك ۋە قەبىھلىكنىڭ چەك ـ چېگرىسىنى ئايرىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زىچ ئىتتىپاقلىشىپ چىڭ خاندانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنىڭ لازىملىقىنى ھېس قىلدۇ ھەمدە قەشقەر خەلقىنىڭ مەنچىڭ ئىستىبداتلىرىۋە يەرلىك زالىملارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرىگە ھېسداشلىق قىلدۇ. ئەجداتلارنىڭ كۆرەش روھىغا ۋارىسلىق قىلىپ زۇلۇمغا قارشى كۆرەش قىلىشقا بەل باغلايدۇ. دادىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، دادىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ قاتارغا قوشۇ‐

ۋە ئاشلىق بېرىلىدۇ، قىز تۇغسا مائاش بېرىلمەي ھەقسىز ئاشلىق بېرىلىدۇ، ئادەتتىكى مانجۇ پۇقرالارمۇ ھېچقانداق ئالۋاڭ ـ ياساق تۆلىمەيدۇ. باشقا مىللەتلەر مانجۇلارنىڭ مەنپەئەتىگە دەخلى قىلسا قانۇنىي جازاغا تارتىلىدۇ، نەرسە-كېرەكلىرى تۆلىتىلىدۇ. مانجۇلار باشقا مىللەتلەرنىڭ مال-مۈلكىگە زىيان يەتكۈزسە تۆلىمەيدۇ. بۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مانجۇلارغا بەرگەن ئالاھىدە ئىمتىيازى ...»

دېگەنلەرنى سۆزلەپ بېرىدۇ.

شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى مانجۇ ئىستىبداتلىرىنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇشنى ئارزۇ قىلاتتى، شۇڭا جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا زۇلۇمغا قارشى قوزغىلاڭلار پارتلىدى. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا چىڭ سۇلالىسىغا قارشى قوزغىلاڭلار كۆتىرىلگەن ۋاقىتتا، ئەنگلىيە، چاررۇسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن قوقانىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى ياقۇپبەگ شىنجاڭغا بېسىپ كىردى. ياقۇپبەگنىڭ قانلىق ھۆكۈمرانلىقىدىكى يىللاردا شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى تېخىمۇ ئېغىر كەچۈرمىشلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى.

ھېجرىيە 1224 ـ يىلى 10 ـ زۇلھەججە (مىلادى 1877 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى)، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قوللىشى ئاستىدا، ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنى تازىلاپ، شىن-

پۇقـىرالارنىڭ قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۇيا قتا تۇرسۇن،
ئەكسىچە تـۇرلۇك رەزىـل ۋاستىلەرنى قـوللىنىپ، خەلقنى
ئېزەتتى ۋە ئېكىسپىلاتا تسىيە قىلاتتى. ئالايلۇق: ئەگەر بىر
ما نجۇ ئەمەلدار ئۆلسە، خـەلققە 100 دىن 500 گىچە مـا تا
ئالۋاڭ سالاتتى. يىغىلغان ما تالاردا چوڭ شىتەيزە (سەھنە)
ياسايتتى (سەھنىنىڭ ھەممە يېرى ئـاق ما تا بىلەن ئورـ
لاتتى). گـۇەنسەي جا زىسىنىڭ ھەممە يېرى ئاق ما تا بىلەن
ئورىلاتتى. گۇەنسەي كۆتەرگۈچىلەر ۋە ئۆلۈم ئۇزىتىشقا چىقـ
قۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئـاق ما تادىن كىيىنەتتى. ئۆلۈك كۆـ
مۈلۈپ بولغاندىن كېيىن قالغان ما تا ئۆلۈم چىققان ئائىلىـ
گە بېرىلەتتى.

روزى ھاجىم جەمئىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ ئۇزۇن
ئۆتمەيلا، كېسەل، مېيىپ، ئىگە ـ چا قىسىز قېرى ـ يېتىمـ
لارغا ئا تىدارچىلىق قىلدى. ئـۇلارنى ئـۇيۇشتۇرۇپ تۇرمۇـ
شىنى تەمىن ئەتتى، ئۆلگەنلەرنى ئۆز ئىقتىسادىـي بىلەن
يەرلىكىدە قويدى. ۋاقتىنىڭ ئـۆتۈشى بىلەن ئۇ ئـۆزىنىڭ
ئا زغىنە ئىقتىسا دىي بىلەن ئۇنچىلاكۆپ يېتىم ـ يېسىر، نامراتلارـ
نى قىيىنچىلىقتىن قۇتقۇزۇشنىڭ تەس ئىكەنلىكىنـى ھېس
قىلىپ، بىر ياخشى تەدبىر ئويلاپ چىقىپ مەسچىتكە ساخاـ
ۋەت ساندۇقى ئورنىتىپ قويدى. خالىس سەدىقە قىلغۇچىلار
پۇلنى ساخاۋەت ساندۇقىغا سالدى. بۇ ئۇسـۇل بىلەن يىـ
غىلغان پۇل قىيىنچىلىقى ئـەڭ ئېغىر بولغانلارغا ئىشلىتىـ
لىپ كۆپلىگەن يوقسۇللارنىڭ قىيىنچىلىقى ھـەل قىلىندى.

لىدۇ. روزى ھاجى ئادىل پىكىرلىك راستچىل كىشى بول-
غانلىقتىن، ئۇنىڭ ئەقىل - پاراستى ۋە ھەرتەرەپلىمە
قابىلىيىتىگە قاراپ ھەرمىللەت تىجارەتچىلىرى ئۇنى ئۆز-
لىرىگە شاگىرزۇڭ (ئاقساقال) قىلىپ بەلگىلەيدۇ. ئۇ شاگىرزۇڭ
بولغان مەزگىلدە تىجارەتچىلەر ئىچىدىكى ئىلىم - سىپتىم
ۋە باشقا تالاش - تارتىش ئىشلىرىنى توغرا مەيداندا تۇ-
رۇپ، ئادىللىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىدۇ. ئۇ، مەيلى قان-
داقلا ئىش قىلمىسۇن مىللەت ئايرىماي ئوخشاش مۇئامىلىدە
بولغاچقا ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولىدۇ.
ئۈتمۈش جەمئىيەت ھەقىقەتەن پۇلدارلار ئۈچۈن
«جەننەت»، نامراتلار ئۈچۈن «دوزاق» ئىدى. كەمبەغەللەر
ئاچلىق، يوقسۇزلۇقتىن ئۆلۈپ كېتىۋاتسا ھېچكىمنىڭ كارى
يوقتى. خاڭ ئىشچىلىرى ھادىسىگە ئۇچراپ مېيىپ بولۇپ
قالسا ئىگە بولىدىغان ئادەم چىقمايتتى، بەلكى ئىشتىن
ھەيدىلاتتى. كېسەللەر، ئىگە - چاقىسىز قېرىلار ۋە باشقا
يوقسۇزلار ياز كۈنلىرى سېپىل تۈۋى ۋە خابا ياقىسىدا
يېتىپ بەدەنلىرى تېشىلىپ يىرىڭلاپ، كېسەل ئازاۋى ۋە
ئاچلىقتىن ئۆلسە، قىش كۈنلىرى قەھرىتان سوغاقتا توڭلاپ
قالاتتى. ئۈرۈمچىنىڭ كوچىلىرىدا يىلدا يۇقىرىقىدەك سەۋەپ-
لەر بىلەن ئۆلۈپ كېتىدىغان يوقسۇللارنىڭ سانى ئاز ئە-
مەس ئىدى.
چىرىكلەشكەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يوقسۇللار-
نىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش ئۇنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇش،

قوزغىلاڭ كۆتەردى. يەنداخۇا بارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنى قوراللىق باستۇردى. لېكىن، خەلقنىڭ ئىستىبدات ھاكىمىيەتكە بولغان غەزەپ - نەپرىتىنى بېسىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بەلكى بۇ كۈرەش تەدرىجى پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭەيدى. يەنداخۇا ھەممىلا يەردە ئەۋج ئېلىۋاتقان زۇلۇمغا قارشى كۈرەش يالقۇنىنى ئۆچۈرۈش غەرىزىدە 1909 - يىلى 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئەسكەر چىقىرىپ ئۈرۈمچىدىكى يۈزلىگەن بىگۇناھ پۇقرالارنى ئۆلتۈردى. 1910 - يىلى 8 - ئايدا، يەنە زور تۈركۈمدە ئەسكەر چىقىرىپ، ئاتلىق ئەسكەرلەر تۇەنىدىكى مۇھاپىزەتچى قىسىملارنىڭ ئىسيانىنى قورالليق باستۇردى. 1910 - يىلى 11 - ئايدا، لىيەنكۈي زۇلۇمغا قارشى كۆتىرىلگەن دولقۇننىڭ زەربىسىدە تەختتىن چۈشۈشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، يېڭىدىن تەيىنلەنگەن يەنداخۇا - قەبىھلىكتە ئۇچىغا چىققان ئەبلەخ بولۇپ، خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركەتلىرىنى باستۇرۇشتا لىيەنكۈيگە قارىغاندا تېخىمۇ زەھەرلىك ۋاستىلەرنى قوللاندى.

يۇقىرقىلارنىڭ ھەممىسى روزى ھاجىنى تېخىمۇ ئويغىتىدۇ، ئۇنىڭ كاللىسىدا، پەقەت ھەر مىللەت خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلغاندىلا ئاندىن ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلغىلى بولىدىكەن دېگەن تونۇش پەيدا بولىدۇ. روزى ھاجىم زور كۈچ سەرپ قىلىپ تۈرلۈك ئامال بىلەن «گېلاۋخۇي»چىلار بىلەن مۇناسىۋەت

روزى ھاجىمنىڭ بۇ تەكلىپ - تەدبىرى ئۈرۈمچىدىكى
كەڭ كەمبەغەللەرنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى. كېيىنچە بۇ
دىنىي ساھەدىكى زاتلار ۋە ئۈرۈمچىنىڭ ھەر قايسى
ساھەسىدىكى تەرەققىپەرۋەر زاتلارنىڭ قوللىشىغا ئېرى-
شىپ بىر دارىلئاجىزىم قۇرۇلدى. بۇ، شىنجاڭدىكى تۇنجى
خەلق باشقۇغان ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئورنى بولۇپ، ئۈ-
رۈمچىدىكى يېتىم - يېسىر، مېيىپ، يوقسۇللار ئۈچۈن كۆپ-
لىگەن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردى.
1905 - يىلدىن باشلاپ، ئەزگۈچىلەر بىلەن ئېزىل-
گۈچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تەدرىجى كەسكىنلەشتى.
شىنجاڭنىڭ شۇنفۇسى ليەنكۈي دېموكراتىك ئىنقىلاپنىڭ
بوران - چاپقۇنىنى توساش ئۈچۈن، شىنجاڭ خەلقى ئۇس-
تىدىن يۈرگۈزگەن ئېكسپلاتاتسىيىنى يەنىمۇ كۈچەيتتى،
تۈرلۈك باج - سېلىقلارنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇشتىن تاشقىرى،
يېڭىدىن ھەرخىل ئالۋاڭ - ياساقلارنى كۆپەيتتى. زوۋال-
لىققا يۈز تۇتقان چىڭ خاندانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈم-
رانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، ئەڭ رەزىل ۋاستىلەرنى ئىشقا
سېلىپ ھەر مىللەت يوقسۇل ئەمگەكچى خەلقىنى تېخىمۇ
دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ھەر
مىللەت خەلقىنىڭ ئەينىۋاقىتتىكى چىرىكلەشكەن ھۆكۈمەت-
كە بولغان غەزەپ - نەپرىتى، نارازىلىقى تېخىمۇ ئۇل-
غايدى. 1907 - يىلى 5 - ئايدا، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر خەل-
قى رەجەپ ئاكىنىڭ رەھبەرلىكىدە قۇمۇل ۋاڭىغا قارشى

مەسئۇل بولىدۇ. ئۇ، ئىنقىلاۋىي پارتىيىدىكىلەرنىڭ ھەر-
كەتلىنىش ئۈچۈن ئىقتىساتقا جىددى ئېھتىياجلىق ئىكەنلى-
كىنى بىلگەندىن كېيىن، قىلچە ئىككىلەنمەستىن، نەچچە
يۈزيۈەن كۈمۈش پۇل ياردەم بېرىپلا قالماستىن بەلكى ئۆزۈمە-
چىدىكى ھاللىق سودىگەرلەر ۋە ۋەتەنپەرۋەر، تەرەققىپەرۋەر
زاتلاردىن مۇھەممەتقارى، ھاجىنەمەت ئاخۇن، ئابلائاخۇن
تۆگە، ئابلائاخۇن ئىشان، خوتەنلىك مەخسۇت ئاخۇن، مەن-
سۇر باي، تۇرسۇن بابا، ھوسەيىن باي، سەپەر ئاخۇن،
خوتەنلىك ساقى ئاخۇنباي ۋە ئۆزىنىڭ ئاكىسى پالتاخۇن،
تۇردى ئاخۇن (كېيىنكى ۋاقىتتا شاگىرۇك بولغان) قاتار-
لىقلارنى ھەركەتلەندۈرۈپ كۆپلىگەن ئىئانە پۇل، ئاشلىق،
يەم - خەشەك، مال - چارۋا قاتارلىقلارنى توپلاپ، ئىن-
قىلاپنى پائال قوللاپ، قوزغىلاڭنىڭ تەييارلىقى ئۈچۈن
ئىنتىياجلىق ماددى بۇيۇم ۋە ئىقتىسات بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.
روزى ھاجى ليۇشەنجۇن ئارقىلىق ئىلى ئىنقىلاۋىي
پارتىيىسىنىڭ رەھبىرى ياڭزەنشۈي بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ
ئىلىدىكى يەرلىك نوپۇزلۇق زاتلاردىن ھاكىم بەگ، ھۇ-
سەنباي ھاجى، ياقۇپباي قاتارلىقلارنىڭ ئىنقىلاپقا ھېسى-
داشلىق قىلىشى ۋە ماددى، مەنىۋى ياردەم بېرىشىنى قول-
غا كەلتۈرىدۇ. نەتىجىدە ھاكىم بەگ ئىلى سەكسەن يۈزى-
دىكى دېھقانلارنى ھەركەتلەندۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئۈيەردىكى
ئاشلىق - تۈلۈگىنى ياردەم بېرىشكە ۋەدە بېرىدۇ. ھۇسەن-
باي، ياقۇپبايلار ئىنقىلاۋىي ئارمىيىنى قىشلىق كىيىم -

باغلاپ، ئۇلارغا ئـۆزى بىلەن بىر يولدا ھاكىمىيەتلەشلىق مۇستەبىت ھۆكۈمەتنى ئاغـدۇرۇشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. ئۇلار روزى ھاجىمغا: «بىز گەرچە مەخپى تەشكىلات بولساقمۇ، لېكىن بىز، بىز بىلەن ئورتاق نىشانغا ئىگە بارلىق ئادەم-لەر بىلەن بىرلىشىمىز، سىلەرنىڭ، بىزنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈ-رىشىمىزنى قوللىشىڭلارنى قارشى ئالىمىز» دەيدۇ ھەم پۈ-تۈن مەملىكەت مىقياسىدا مىسلىسىز چوڭ بىر ئىنقىلاۋىي بوراننىڭ كۆتىرىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. شۇندىن ئېتىۋا-رەن روزى ھاجىم جەمئىيەتتە ئۆزىنىڭ سىياسى قىياپىتىنى ئوچۇق-ئاشكارىلاپ، تۈرلۈك ئاممىۋى سورۇنلار ھەتتا نەچچە ئادەم سۆھبەتلەشكەن سورۇنلاردىمۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ چى-رىكلەشكەن ھۆكۈمىتى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدىكى ئىنقىلاۋىي كۈرەشـنى كۈتۈۋېلىش ئىندىيىسىنى ئاشكارىلايدۇ.

ئۇزۇن ئۆتمەي روزى ھاجىم ئارزۇ قىلغان كۈنلەرمۇ يېتىپكېلىدۇ. ئۇ، ئىنقىلاۋىي پارتىيە ئەزالىرىدىن لىۋشەنجۈن قاتارلىق كىشىلەر بىلەن نەنسەن، ئۈرۈمچىدىكى 35 تۈتۈن (كونا ئايرۇدۇرۇم)، شىمىگو قاتارلىق جايلاردا ئۇچرىشىپ سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ ئىنقىلاۋىي قوزغىلاڭنىڭ ئىستىراتېگىيە-لىك ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىلىرىنى مۇزاكىرە قىلىدۇ. ئاخىر-قى ھېسابتا روزى ھاجى، سانجى، ماناس، ئۈرۈمچى، نەن-سەن ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ھەركەت-لەندۈرۈپ قوزغىلاڭنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلەشكە

ئۇرۇمچىدىكى قوراللىق قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئىلىدىكى پىدائىيلار قوشۇنى 1912 - يىلى 1 - ئاي-دا، ياڭزەڭشىنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ۋە مۇرنى - مۇرىگە تىرەپ كۈرەش قىلىشى نەتىجىسىدە ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسىنى ئىشغال قىلىپ جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى قۇرۇل-غانلىقىنى جاكالايدۇ. ئىلى ئىنقىلاۋىي پارتىيىدىكىلەر جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلغاندىن كې-يىن، روزى ھاجىم ئىنتايىن ھاياجانلىنىدۇ. شۇ كۈنلا جۇم-ھۇرىيەت ھۆكۈمىتىگە خەت يېزىپ، ئۇلاردىن ھەر مىللەت خەلقى قاتناشقان بىرلىكسەپ تەشكىللەپ، ئىنقىلاپنىڭ ئوتىنى پۈتۈن شىنجاڭغا تۇتاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ ھەم-دە شىنجاڭدا جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى تەشەب-بۇس قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇرۇمچىدىكى تە-رەققىپەرۋەر زاتلاردىن (يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان زاتلار-دىن) يىغقان ئىئانە بۇيۇملارنى ئابلا ئاخۇن، ناسىر ھە-سەن (ناسىربەگ) قاتارلىق كىشىلەردىن ئىلى ئىنقىلاۋىي ھۆكۈمىتىگە ئەۋەتىدۇ. لېكىن بەختكە قارشى يارددەمگە ئەۋە-تىلگەن بۇ ماددى بۇيۇملار شىخۇ ناھىيىسىگە يېتىپ بارغى-چە يەن داخۇا قوشۇنى تەرىپىدىن تۇساپ قېلىنىدۇ.

قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت يۇقىرىدا چىڭ خاندانلىقى-نىڭ قوللىشىغا يۆلەنسە تۆۋەندە يەن داخۇانىڭ قوراللىق ھىمايە قىلىشىغا تايىنىپ قۇمۇل خەلقى ئۈستىدىن شەپقەت-

كىچەك، ئىگەر ۋە باشقا ئۇرۇشقا كېرەكلىك بۇيۇملار بىـ
لەن تەمىنلەيدۇ.

ليۇشەنجۇن باشچىلىقىدىكى «گېلاۋخۇي» ئىنقىلاۋىي پارتىيىدىكىلەر ئۇرۇمچىدىكى «گۇەن يىنگې» قەدىمىي بۇتـ
خانىسىدا تۇرۇۋاتقان ۋاقىتتا، ئەكسىيەتچىلەر تەرەپ-
تەرەپكە پايلاقچىلارنى قويۇۋەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۇزۇقلۇق
بىلەن تەمىنلەش ئىنتايىن قىيىن ئىدى. روزى ھاجى نەنـ
گۇەن ئەتراپىدىكى ناۋايلارنىڭ بارلىق نېنىنى سېتىۋېلىپ
ئۇلارغا نانلىرىنى بىر-بىرلەپ قەدىمىي بۇتخانىغا ئاپىرىپ بېرىـ
شىنى تاپشۇرىدۇ. ناۋايلار ئەتەي «نان ساتىمەن» دەپ توۋلاپ
بۇتخانىدىن ئادەم چىقىشىنى كۈتۈپ تۇرۇپ، دەرۋازا ئې-
چىلىپ ئادەم چىققان ھامان ھەممە نېنىنى ئۇلارغا بېرىدۇ.
1911 - يىلى 28 - دېكابىر، ئىنقىلاۋىي پارتىيىدىكىلەر قوز-
غىلاڭ كۆتىرىشتىن بۇرۇن، ھەربىي ھەركەتكە قولايلىق بولۇش
ئۈچۈن، ليۇشەنجۇن بىلەن روزى ھاجى مەسلىھەتلىشىپ
قوزغىلاڭنىڭ قوماندانلىق ئىشتاۋىنى نەنگۇەن فۇشۇخاڭدى-
كى خۇيزۇ ليۇھاجى (ليۇجىنسەي) نىڭ تۆگمىنىدە قۇرىدۇ.
بۇ قاينام-تاشقىنلىق قوراللىق قوزغىلاڭ گەرچە يەندا-
خۇانىڭ جاللاتلىرى تەرىپىدىن قانلىق باستۇرۇلۇپ، مۆل-
چەرلەنگەن غەلىبىگە ئېرىشەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن روزى
ھاجىنىڭ ھەرمىللەت خەلقلىرىنى ھەركەتلەندۇرۇپ قوزغى-
لاڭغا ياردەم بەرگەن تەسىرلىك ئىش ئىزلىرى ئۇرۇمچى
تارىخىدا مەڭگۈ نۇر چېچىپ تۇرىدۇ.

كېسەل تارمار قىلىندۇ.

يەن داخۇا ۋەزىپىسىدىن ئايرىلمىش ۋاقىتدا ياڭزېڭ-شىننى ئۆلكىنىڭ دۇدۇلىقىغا كۆرسەتكەن ئىدى. ياڭ زېڭ-شىن قۇمۇلدىكى تۆمۈر خەلىپە قوزغىلىڭىغا نىسبەتەن تېخى-مۇ زەھەرلىك ئۇسۇللارنى ئىشقا سالىدۇ. ئۇ، ئۆزىنىڭ قولچوماقلىرىنى ئەۋەتىپ قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچىپ سۇل-ھى قىلىدۇ. ياڭزېڭشىن ھىلە - مىكىر ئىشلىتىپ سۇلھى قىلغاندىن كېيىن تۆمۈر خەلىپە ۋە قوزغىلاڭنىڭ يەنە بىر رەھبىرى تۇرپان ئاستانىلىق مۆيدىن ئاخۇننى ئۇرۇمچىگە ئالداپ ئېلىپ چىقىدۇ. ئۇلار ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن، ياڭزېڭشىن تۆمۈر خەلىپىگە يىگجاڭلىق ۋەزىپىسى بېرىدۇ. تۆمۈر خەلىپە ئۇرۇمچىگە چىققاندىن كېيىن، روزى ھاجىم ئۇنىڭ بىلەن كۆپ قېتىم ئۇچرىشىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاق-لىقىنى چىڭىتىش، ھوشيار بولۇش، ھەرقانداق ئىشتا ئومۇملىقنى نەزەردە تۇتۇشنى تاپشۇرىدۇ. لېكىن ھىلىگەر سۇيىقەستچى ياڭزېڭشىن بىر تەرەپتىن روزى ھاجىمنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك كېڭەش پالاتاسىنىڭ مۇئاۋىن يىجاڭى دەپ ئېلان قىلىپ، ئۇنى قۇمۇلدىكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋەتىۋېتىپ، يەنە بىر تەرەپتىن 1913 - يىلى 9 - ئايدا، خۇيزۇباتالىيوننىڭ باشلىقى مافۇشىڭغا (ماتى-تەي) بۇيرۇق چۈشۈرۈپ تۆمۈرخەلىپىنى ئۆلتۈرىدۇ. ئىنقىلاۋىي زات مۆيىدىن ئاخۇنغىمۇ قارا چاپلاپ دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرىدۇ.

سىز زۇلۇم يۈرگۈزگەن ئىدى. ئۈرۈمچى ۋە ئىلىدا يۈز بەر-
گەن شىنخەي قوراللىق ئىنقىلاۋىي ۋەقەسى شىنجاڭدىكى
ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇرۇپ، ئىنقى-
لاۋىي خەلقنىڭ ئىرادىسىنى ئاشۇردى. شىنجاڭنىڭ ئاخىرقى
شۇنفۇسى يەن داخۇا مىنگو قۇرۇلغان بىرىنچى يىلى يەنى 1912-
يىلى 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىپ ئۆز
بېشىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىدۇ. شۇنىڭغا ئەگىشىپلا قۇمۇل
ۋاڭى شامەخسۇتىنىڭ ئەمەلدارلىرى قۇمۇلنىڭ قوراي جىل-
غىسىغا باج ئېلىش ئۈچۈن چىققانىدا چېكىدىن ئاشقان
زۇلۇمغا چىدىغۇچىلىكى قالمىغان يەرلىك دېھقانلارنىڭ
غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغايدۇ. تۆمۈر خەلپە 300دىن ئار-
تۇق دېھقانلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ زالىملارغا قارشى قوز-
غىلاڭ كۆتىرىدۇ. بۇ چاغدا قېچىپ قۇمۇلغا بېرىۋالغان يەن-
داخۇا يەرلىك ئەكسىيەتچى كۈچلەر بىلەن تىل بىرىكتۈ-
رۈپ قوزغىلاڭنى باستۇرۇش خام خىيالىدا بولغان بولسىمۇ،
لېكىن ئىسيانچىلار تەرىپىدىن يەر بىلەن يەكسەن قى-
لىنىۋېتىلىدۇ.

روزى ھاجىم بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەر-
ھال ئىنىسى ئەمەتجان يىڭجاڭ (ئەمەتخان دارىن دەپمۇ
ئاتالغان) نى بىر قانچە كىشىگە قوشۇپ قۇمۇلغا ئەۋەتىپ،
تۆمۈر خەلپىنى قوللايدۇ ھەمدە تۆمۈر خەلپە بىلەن قۇ-
مۇلدىكى ئىنقىلاۋىي پارتىيە كىشىلىرىنى ئۇچراشتۇرۇپ،
يەن داخۇانىڭ قوزغىلاڭنى باستۇرۇش سۇيىقەستىنى ئۈزۈل-

قاراپ،روزى ھاجىمنىڭ قوراسىنىڭ دەرۋازىسىغا «خەلق ۋەكىلى» دېگەن ۋىۋىسكىنى ئېسىپقويىدۇ ھەمدە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەسلىھەتچىسى قىلىپ بەلگىلەيدۇ. ياڭ زىڭ-شىن، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ روزى ھاجىغا شۇنچىلا ئىشەنگەنلىكى، يەرلىك خەلقنىڭ ئۇنى ئېنتايىن ھۆرمەت-لەيدىغانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۇنى ئۆزىبىنىغا تارتىپ ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش خام خىيالىدا بولىدۇ. لېكىن روزى ھاجىمنىڭ بارلىق ئىش ھەركىتى ئۇنىڭ ئويلىغىنىنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ. مەسىلەن:

(1) چەتئەل چېركاۋلىرى مەسىلىسىدە

چەتئەل چېركاۋلىرى ئەسلىدە جاھانگىرلارنىڭ دۆلە-تىمىز خەلقىغە قارىتا مەدەنىيەت جەھەتتىن تاجاۋۇز يۈر-گۈزۈشىنىڭ بىر خىل ۋاستىسى. فرانسىيلىكلەر 1885 - يىلدىن باشلاپ شىنجاڭدا كاتولىزىم دىنىنى تارقىتىشقا باشلىغان. 1887 - يىلى ئۈرۈمچى، غۇلجا، قەشقەر قاتار-لىق جايلاردا چېركاۋقۇرغان؛ ئەنگلىيىلىكلەر 1896 - يىلى، ئۈرۈمچىدە «ئىنجىل ئىبادەتخانىسى» نى قۇرغان، سۋيدۇك، موڭغۇلكۈرە قاتارلىق جايلاردىمۇ چېركاۋسېلىپ دىن تارقاتقان؛ شۋېتسىيىلىكلەر 1904 - يىلى قەشقەردە خىرىستىيان چېركاۋسىنى قۇرغان ھەمدە 1928 - يىلى سېۋېنخودىن تارىخىي - مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئوغرىلاش

روزى هاجىم تۆمۈرخەلپىنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ قومۇلدىن دەرھال ئۈرۈمچىگە قايتىپ كېلىپ، ياڭ زېڭشىنىڭ قوزغىلاڭنىڭ داھىيسىغا زىيانكەشلىك قىلغان جىنايىتىگە قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرىدۇ، ياڭ زېڭشىن ئاللىقاندا قاق يالغان سۆزلەر بىلەن «بۇ ئىشتىن مېنىڭ قىلچە خەۋىرىم يوق، ۋەقەدىن كېيىن بىلىشىمچە، تۆمۈر ئەسكىرىي قىسمىنى باشلاپ ئىسيان كۆتىرىشكە تەمشەلگەندە سېزىلىپ قېلىپ مافۇشىڭ تەرىپىدىن نەق مەيداندا ئېتىپ ئۆلتۈرۈلۈپتۇ» دەپ مەسئۇلىيەتنى مافۇشىڭغا ئىتتىرىپ قويۇپ، روزى ھاجىمدىن ئەپۇسورايدۇ.

روزى ھاجىم ئۈرۈمچىدە ئۇزۇنراق ئىشلىگەندىن كېيىن، مىللەتلەر ئىتتىپاقىنى ئاكتىپ كۈچەيتىپ، خەلققە ياخشى ئىش قىلىپ بېرىدۇ. ئۇ مىللىي ھېسسىياتنى ئالماشتۇرۇش مەقسىدىدە خەنزۇ سودىگەرلەر ئاقسا قىلى (شاڭزۇڭ) ياڭ جاۋجۇ بىلەن بىرلىكتە، نەنمىننىڭ سىرتىغا ئۇيغۇر، خەنزۇ تىجارەتچىلىرى بىرلىكتە تىجارەت قىلىدىغان ئۇستى يېپىق چوڭ بازار ياساشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇستى يېپىق بازار پۈتكەندىن كېيىن «شەھەرئىچى» ۋە «شەھەر سىرتى» دېگەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى مىللىي ئارازلىق ھەل قىلىنىدۇ.

روزى ھاجىم ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانلىقى ئۈچۈن، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئۇنى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ۋەكىلى دەپ

خەت يېزىپ، ئۇلارنى جاھانگىرلارنىڭ شىنجاڭغا دىن تارقى-
تىش يولى بىلەن سىڭىپ كىرىشنى توساش ھەققىدە ئاگاھ-
لاندۇردى. قەشقەر خەلقى روزى ھاجىمنىڭ تەشەببۇسىنى
قوللاپ، ۋەتەنپەرۋەر زات ئابدۇقادىر داموللام، ئابدۇكېرىم
خان مەخسۇملار باشچىلىقىدا چەتئەل چېركاۋلىرىنىڭ قەش-
قەر تەۋەسىدە دىن تارقىتىش، چېركاۋ سېلىش ھەركەتلىرىنى
توستى.

(2) باج ئېلىش مەسىلىسىدە

يالىڭزىڭشىن دەۋرىدىكى باج، سېلىق چىڭ خاندانلىقى
دەۋرىدىكى باج - سېلىقنىڭ ئۆزى ئىدى. باج ئىنتايىن ئې-
غىر، تۈرلىرى كۆپ ئىدى. جايلارنىڭ بېجى يەرلىك ھاكىم ئە-
مەلدارلار ياكى فېئودال باي - پومېشچىكلارغا كۆتىرىگە بېرىل-
گەن بولۇپ، باج يىغقۇچى زالىملارنىڭ خەلقنىڭ قان -
تەرىنى شورىشىغا تېخىمۇ قۇلايلىق يارىتىلغان ئىدى. مە-
سىلەن: قەشقەرنىڭ باج، سېلىقى ئىبراھىم لوزۇڭغا كۆتىرىگە
بېرىلگەن بولۇپ، ئىبراھىم لوزۇڭ بىر قانچە 10% قوشۇپ
تۆۋەنگە چۈشۈرسە، قاتلامىمۇ - قاتلام بەگ، مىڭ بېشى ھەت-
تا ئون بېشىغا كەلگىچە بۇ باج نەچچە ھەسسە ئېشىپ يې-
غىۋېلىناتتى، ئەينى زاماندىكى ئېغىر باج، سېلىقلار ھەققى-
دە تۆۋەندىكىچە قوشاقلار يېزىلغان:

ئۇچۇن 2 - قېتىم شىنجاڭغا كەلگەندە ياڭ زېڭشىننىڭ «قىزغىن كۈتۈۋالغانلىقى» پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۈرۈم-چىدە ھەدەپ ھەركەتلەنگەن. ئىشقىلىپ شىنجاڭدا ھەركەت ئېلىپ بارغانلىكى چەتئەل چېركاۋلىرى بىر تەرەپتىن ئامبولاتورىيە ئېچىپ داۋالاش ۋاستىسى بىلەن يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئۆزىگە تارتسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل، خەنزۇ قاتارلىق ھەرخىل يېزىقتىكى تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى تارقىتىپ زەھەرلىك ئىدىيىلەرنى تارقاتقان. تېخىمۇ ھەددىدىن ئاشقىنى ئۇلار ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئىش-پىيونلۇق، ئاغدۇرمىچىلىق ھەركەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، يەرلىك مىللەتلەر ئوتتۇرىسىغا بۆلگۈنچىلىك سالغان. ياڭ زېڭشىن، خەلققە زىيان يەتكۈزىدىغان چەتئەل چېركاۋلىرىغا قارىتا مەيلىگە قويۇۋېتىش پوزىتسىيىسىنى تۇتۇپ، ئۇلار-نىڭ قانۇنسىز ھەركەتلىرى بىلەن كارى بولمىدى.

روزىھاجىم قاتارلىق كىشىلەر چەتئەل جاھانگىرلىرىنىڭ دۆلىتىمىز تۇپرىقىدا خالىغانچە زوراۋانلىق قىلىشىنى خالى-مىغانلىقتىن، چەتئەل چېركاۋلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەركەت-لىرىنى چەكلەشنى تەشەببۇس قىلدى. ئالدى بىلەن مۇ-سۇلمانلار ئارىسىدا تەشۋىق ئېلىپ بېرىپ يات دىنلارنىڭ سىڭىپ كىرىشىنى توستى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئادەم ئەۋە-تىپ قايمۇققان پۇقرالارنىڭ چەتئەل چېركاۋلىرىنىڭ پائا-لىيەتلىرىگە قاتناشماسلىق ھەققىدە نەسىھەت قىلدى. ئۇ يەنە شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى نوپۇزلۇق ئەربابلارغا

بىر قېتىملىق باج ئۆرلەش ئاپىتىدىن ساقلاپ قالىدۇ.

(3) مۇرەككەپ پۇل تۈزۈمى مەسىلىسىدە

ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللاردا شىنجاڭنىڭ پۇل تۈزۈمى ئىنتايىن قالايمىقان بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭ، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردا ئىشلىتىلىدىغان پۇل ئوخشىمايتتى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ پۇلى شىمالىي شىنجاڭدا، شىمالىي شىنجاڭنىڭ پۇلى جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆتمەيتتى. پۇلنىڭ تۈرىمۇ كۆپ ئىدى. مەسىلەن: ئۈرۈمچىدە بىر سەرلىك كۈمۈش تەڭگە بار ئىدى. يەنە بىر سەرلىك تىزا (قەغەز پۇل)مۇ بار ئىدى. بۇ 400 داچەنگە تەڭ كېلەتتى (10 داچەن بىر تومپۇر(تىيىن) غا، بىر داچەن ئىككى سىبرىق ياماققا ئۆتەتتى). قەغەز پۇلنىڭمۇ بىر قانچە تۈرى بار ئىدى. بىر خىلى «كۆۋازا»، بىر خىلى «شىڭ پياۋ» دەپ ئاتىلاتتى. يەنە ئاق دابۇغا بېسىلغان «ياغ تىزا» دېگەن پۇلمۇ بولۇپ، 10 دانىسى بىر سەر قەغەز پۇلغا ئۆتەتتى. بۇنىڭدىن سىرت بەزى سودا فىرمىلىرى ۋە بايلارنىڭ ئۆزى بېسىپ تارقاتقان چوكا پۇل (بامبۇكقا خەت ئويۇپ قويغان پۇل) نىڭ بىرى بىر مىسقال بولۇپ، 10 دانىسى بىر سەر كۈمۈش تەڭگىگە باراۋەر كېلەتتى، يۇقىرقى پۇللار پەقەت ئۈرۈمچىدىلا خەجلىنەتتى، باشقا جايلاردا ئۆتمەيتتى.

ئەگەر ئامبال ئالماق بولسا يۈز،
چىقىپ تۈگچى بىر يۈزنى ھەر يۈز.
بىگىم ئاڭلاپ ھەر يۈزنى قىلىپ مىڭ،
قىلىپ بۇ مىڭنى پاشاپلار بەلكى ئون مىڭ.

چىقارسا شەھەردىن سەھراغا پۈتۈكلەر،
پۈتۈكلەرنى ئېلىپ ماڭار ئاتى ئىتتىكلەر.
پۈتۈكنى كۆربان «كۆرۈپ»مىڭ باشى- يۈز باش
(يۈز بېشى)،
قىلاتتى بىرنى ئونھەتتاكى ئونباش (ئون بېشى).

يۇقىرقى مىسرالاردىن شۇزاماندىكى باج، سېلىقنىڭ نەقە-
دەر ئېغىرلىقىنى، باج يىققۇچى ئەمەلدارلارنىڭ خەلقنى
دەھشەتلىك ئېكىسپولاتاتسىيە قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى
بولىدۇ. ئەنە شۇنداق پەيتتە قەشقەرلىق ئۆمەر باي ياڭ-
زىڭشىنغا نۇرغۇنلىغان سوغا، تارتۇقلارنى قىلىش ئارقىلىق
مەزكۇر باجنى ئىبراھىم لوزۇڭدىن بىر قانچە ھەسسە ئار-
تۇق تاپشۇرۇشقا ۋەدە بېرىپ ئۆزىگە كۆتىرە بېرىشنى تە-
لەپ قىلىدۇ. ياڭزىڭشىن سوغا - سالاملارنى تاپشۇرۇۋال-
غاندىن كېيىن، باج يىغىش ھوقۇقىنى ئۆمەر بايغاكۆتىرىگە
بېرىشكە قوشۇلىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان روزى ھاجىم دەر-
ھال توسقۇنلۇق قىلىپ، ئۆمەر باينىڭ باجنى ئۆرلىتىپ
پايدا ئېلىش سۈيىقەستىنى ئېچىپ تاشلاپ قەشقەر خەلقىنى

بۇ مەسىلىنى ئۇ تۆۋەندىكىچە ھەل قىلدى: جەنۇبىي شىنجاڭ سودىگەرلىرى ئۈرۈمچىدە ئۆز ماللىرىنى سېتىپ تاپقان ئۈرۈمچى پۇلىنى، قەشقەر، ھۆكۈمەتكە تاپشۇرىدىغان باج ھېسابىدا ئۈرۈمچى مالىيە ئىدارىسىغا تاپشۇرىدۇ. مالىيە ئىدارىسى سودىگەرلەرگە تالون يېزىپ بېرىدۇ. سودىگەرلەر قەشقەرگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن شۇ تالونغا ئاساسەن قەشقەرنىڭ باج، سېلىقىنى كۆتۈرگە ئالغان ئادەمدىن تېگىشلىك قەشقەر پۇلىنى ئېلىۋالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سودىگەرلەرنىڭ قىيىنچىلىقى ھەل قىلىنىپلا قالماستىن، ماددى مال ئالماشتۇرۇش كېڭەيدى.

(4) مىللەتلەر مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدە:

ياڭ زېڭشىن ئىزچىل تۈردە «ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئىدارە قىلىش»تىن ئىبارەت ئەكسىيەتچىل مىللىي سىياسەتنى يۈرگۈزۈپ، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ دوستانە ئالاقىسىغا ئېغىر حالدا بۇزغۇنچىلىق سېلىپ كەلگەن ئىدى. روزى ھاجىم ھەر قايسى مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاق قىلىشىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ دوستانە بېرىش - كېلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ، ھەر قانداق سورۇندا سۆز قىلغاندا «دۆلىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىر ئائىلە، ھەر قايسى مىللەت ئۆز مىللىتىنىڭ ئىشلىرىنى ياخشى ئىشلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا باشقا مىللەتلەرنىڭ

قەشقەردە بىر سەر، 5 مىسقال، 3 مىسقال، 2 مىسقال، بىر مىسقاللىق «زەربى كاشفىر» دېگەن خەت بېسىلغان تەنگە پۇل ۋە «خاپىيوۋ» (قەشقەر تىزىسى 喀票) دېگەن تىزا پۇل بولۇپ قەشقەردىلا خەجلىنەتتى، ئۈرۈمچى پۇلى بىلەن قەشقەر پۇلىنىڭ قىممىتىمۇ ئوخشىمايتتى. قەشقەرنىڭ بىر سەر پۇلى ئۈرۈمچىنىڭ 3 سەر، بەك تۆۋەن بولغاندا 2 يېرىم سەرگە توغرا كېلەتتى.

شىمال بىلەن جەنۇپ يەنى ئۈرۈمچى بىلەن قەشقەرنىڭ پۇللىرى ئۆزئارا ئۆتمىگەنلىكتىن سودا ـ سانائەت ماللىرىنى ئالماشتۇرۇشقا ئىنتايىن قولايسىز ئىدى. قەشقەرنىڭ سودىگەرلىرى ئۈرۈمچىگە كېلىپ تىجارەت قىلغاندا ئۈرۈمچىنىڭ پۇلىنى قەشقەرگە ئېلىپ كېتەلمەيتتى، ئۇلار بۇ پۇللىرىنى مۇناسىۋەتلىك تارماقلارغا تاپشۇرۇپ، ھۆكۈمەت 6 ئاي ياكى بىر يىلدا بىر قېتىم قەشقەرگە پۇل يېرتۋوت قىلغاندىلا ئاندىن ئالالايتتى. شۇڭلاشقا شەخسلەرنىڭ پۇلى ھۆكۈمەت مالىيەسىدە تۇراتتى. ياڭ زېڭشىن ئەينى ۋاقىتتىكى پال تۈزۈمىنىڭ يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىنى قۇرۇلۇشى ۋە خەلق تۇرمۇشى ئۈچۈن ئىنتايىن قولايسىز ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلىپ تۇرسىمۇ بۇ خىل ناچار ئىللەتلەر بىلەن كارى بولمىدى، ئىسلاھ قىلىشنى ئويلاپمۇ قويمىدى. روزى ھاجىم بۇ مەسىلە ئۈستىدە كۆپ باش قاتۇرۇپ، زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ جەنۇبىي شىنجاڭ سودىگەرلىرىنىڭ بۇ قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىشىغا ياردەم بەردى.

خەلقنى زەھەرلەيدىغان پاھىشەخانا، قىمارخانا، ئەپيۇنخانا، نەشىخانا قاتارلىق جايلارنى تۈگىتىش تەكلىۋىنى بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ياڭ زىڭشىن پىسەنت قىلمىغانلىقتىن ئۈرۈمچىنىڭ نەچچە ئون يىلدە بۇ خىلدىكى جەمئىيەت كەيپىياتىنى بۇزىدىغان ناچار ئورۇنلار بولۇپ، قالاقلىق، پەسكەشلىك ھەركەتلىرى ئەۋج ئالغان ئىدى. لېكىن روزى ھاجىم بۇنىڭ بىلەن كۆرەشتىن توختاپ قالمايدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى ۋە ھەر ساھەدىكى نوپۇزلۇق ئەربابلاردىن تۇرمۇشتا چىرىكلەشمەسلىكنى خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزىدىغان يامان ئىش، ناچار ئىستىللارنى توساشنى تەلەپ قىلىدۇ. چەت يۇرتلاردىن كەلگەن سودىگەرلەر ياكى يولۇچىلاردا بۇنداق ئەھۋال كۆرۈلسە، ئۇ، دىنىي ئۆلىمالىق سالاھىيىتى بىلەن ئۇلارغا نەسىھەت قىلىدۇ، ئەگەردە ئۇلار يامان ئىشلاردىن ئۆزىنى تارتمىسا ئۇلارنىڭ دەسمايىسىنى تارتىۋېلىپ، ئۆزلىرىنى قۇرۇق قول يولغا سالغاندىن كېيىن، ماللىرىنى سېتىپ پۇلنى يۇرتىغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. روزى ھاجىمنىڭ بۇ تەدبىرى بىر قىسىم كىشىلەرنى يامان ئىشلاردىن قۇتقۇزۇپ قالىدۇ، شۇنداقلا جەمئىيەت كەيپىياتىنى بۇزىدىغان ناچار ئادەت - ئىستىللارنى توسىدۇ.

(6) يەرلىك ئىگىلىكنى گۈللەندۈرۈش مەسىلىسىدە:

روزى ھاجىم شىنجاڭنىڭ ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈش-

مەنپەئەتىگە دەخلى ـ تەرۇز قىلىدىغان سۆز ـ ھەرەتلەرنى ھەرگىز قىلماسلىقى لازىم» دەيتتى. ھەر قېتىملىق ھېيت- بايراملاردا خەنزۇ ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۆيلىرىگە ھېيت- لاپ بېرىپ، تەبرىكلەيتتى ھەمدە كەمبەغەل خەنزۇ ۋە باشقا مىللەت ئائىلىلىرىگە قوي گۆشى، قوي مېيى ئەۋەتىپ بېرىپ ئۇلاردىن ئەھۋال سورايتتى. كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغىنى شۇكى، بىر يىلى نەنگۇەندىكى بىر ئۆيغۇرسودىگەرنىڭدۇ- كىنىغا ئوت كەتكەندە، شەھەر ئىچىدىكى خەنزۇ خەلقى تەشكىللە- گەن ئوت ئۆچۈرۈش ئەترىتى دەرھال نەق مەيدانغا يېتىپ كې- لىپ ئوتنى ئۆچۈرىدۇ. ئەتىسى روزى ھاجىم ئۆز ئۆيىدىكى ئاقسۇنىڭ ئىسىل گۆرۈچى ۋە بودىغان قازاق قويىدىن 4نى ئېلىپ ھەمدە قاسساپ، ئاشپەز ۋە ئوت كەتكەن دۇكاننىڭ ئىگىسىنى باشلاپ ئوت ئۆچۈرۈش ئەترىتىگە بېرىپ ئوت ئۆچۈرۈشكە قاتناشقان خەنزۇ قېرىنداشلاردىن سەمىمى ھال سورايدۇ. روزى ھاجىم بىلەن ئوت ئۆچۈرۈش ئەترىتى- نىڭ باشلىقى خەن كۆپچىلىككە ھەمرا بولۇپ بىر تەرەپتىن تائامىيسە، بىر تەرەپتىن قىزغىن سۆھبەتلىشىدۇ. بۇ قىزغىن كەيپ- ياتقا تولغان جانلىق مەنزىرە كىشىگە ئىناق بىر ئائىلە كىشى- لەرنى ئەسلىتىدۇ.

(5) جەمئىيەت كەيپىياتىنى ياخشىلاش مەسىلىسىدە:

روزى ھاجىم ياڭ زىڭشىنىغا كۆپ قېتىم جەمئىيەتنىڭ

پوزىتسىيە تۇتىدۇ ۋە بۇ ئىشنى ئارقىغا سۈرەيدۇ. كېيىن ھەر ساھەدىكى ئەرباپلار بىرلىكتە ئىمزا قويۇپ بۇ ئىشنى يەنە سۇيلىگەندىن كېيىن، ياڭ زىڭشىن فابرىكىنىڭ تەيـ يارلىق پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. پىلاندا، فابرىكا ئۈچۈن چىقىم قىلىنىدىغان خىراجەت بىر مىليون سەر ئۆلكە پۇلى بولۇپ (بۇ 400 مىڭ سەر كۈمۈشكە توغرا كېلەتتى)، بۇنىڭ يېرىمىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت چىـ قىرىش، قالغان يېرىمىغا فابرىكا قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلـ غۇچىلار مەسئۇل بولۇپ پاي قىلىپ خەلققە قويۇش ئوتتۇـ رىغا قويۇلغان. روزى ھاجىم ئالدى بىلەن 25 مىڭ سەر پاي قوشىدۇ ھەمدە ھەر ساھەدىكى زاتلارنى پائال ھەركەتـ لەندۈرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن 200 مىڭ سەر پاي تېزلا يىغىلىـ دۇ. ھەر قايسى مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەرنىڭ ئورتاق تىـ رىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن 1926 ـ يىلى، ھازىرقى خەلق باغچىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدە فۇمىن توقۇمىچىلىق فابرىـ كىسىنىڭ قۇرۇلۇشى باشلىنىپ 1928 ـ يىلى، قۇرۇلۇش پۈـ تۈپ رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىدۇ. 200 دەك ئىشـ چى ـ خىزمەتچىسى بولغان بۇ فابرىكا 1933 ـ يىلى ماـ جۇڭيىڭ ئۇرۇمچىگە 2 ـ قېتىم قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا كۆيدۈرۈۋېتىلىدۇ.

(7) يەرلىك مائارىپنى گۈللەندۈرۈش مەسىلىسىدە:

ياڭ زىڭشىن تەختكە چىققاندىن كېيىن، خەلقنى جاـ

جەھەتتە كۆپ كۈچ سەرپ قىلدى. 1910 ـ يىلدىن باشلاپ، شىنجاڭنىڭ چەتئەللەر بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى تەرەققى قىلىشقا باشلىغان ئىدى. شىنجاڭ سودىگەرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى ئارقىلىق رۇسىيىنىڭ چوڭ ـ كىچىك شەھەرلىرىگە بېرىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللاندى، ھەتتا ئوتتۇرا شەرقنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇشقاقلىرىغىچە باردى. شىنجاڭ سودىگەرلىرى بۇ جەرياندا چەتئەلنىڭ سانائەتلىشىش تەجرىبىلىرىنى ئۆگەندى. مەسىلەن: شىنخەي ئىنقىلاۋىدىن كېيىن شىنجاڭ تاشقى سودىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ھۆسەيىن باي ئىلىدا تېرە ـ خۇرۇمچىلىق زاۋۇتى قۇرۇشنى ئويلاپ روزى ھاجىمغا مەسلىھەت سالىدۇ. روزى ھاجىم بۇنى قوللاپلا قالماستىن بەلكى ياڭ زېڭشىنغا خىزمەت ئىشلەپ ئۇنى بۇ ئىشنى قوللاش ۋە ھۆكۈمەتتىن ئىقتىسادىي ياردەم بېرىشكە كۆندۈرىدۇ. نەتىجىدە ئۆزى كېپىللىك قىلىپ ھۆسەيىنبايغا ئۆلكەغەزنىسىدىن 100 مىڭ سەر كۈمۈش قەرز ئېلىپ بېرىدۇ ھەمدە زاۋۇت قۇرۇلۇشى، ئۈستانوك ـ زاپچاسلارنى سېتىۋېلىش، يۆتكەش، قۇراشتۇرۇش جەھەتلەردە زور كۈچ بىلەن ياردەم قىلغاچقا، زاۋۇت قۇرۇلۇشى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىپ خۇرۇم ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىدۇ. 1923 ـ يىلى مىللىي ۋە خەنزۇ سودىگەرلەرنىڭ ئاقساقاللىرىدىن (شاڭزۇڭ) روزى ھاجىم بىلەن ياڭ شاۋجۇ بىرلىكتە ئىمزا قويۇپ شىنجاڭدا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ياڭ زېڭشىن بۇنىڭغا سوغاق

دەرۋازا ئورنىغا 2 قەۋەتلىك ئىمارەت سېلىپ بىر مەكتەپ ئاچىدۇ. بۇ مەكتەپ دەسلەۋىدە «تورانى»، كېيىن «ئەختەرىيە» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ مەكتەپ جەدىدىيە بولۇپ دىنىي مەكتەپلەرگە ئوخشىمايتتى، گىراماتىكا، ئىلمىي تەجۋىد، ئىلمىي ھېساب، جۇغراپىيە، ئانا تىلى، تارىخ، روس تىلى، رەسىم، تەنتەربىيە، ناخشا قاتارلىق دەرسلەر ئوقۇتىلىدۇ. مۇئەللىملەر ئابدۇخالىق زادە، نۇرىدىن ئەپەندى، شەمشىدىن، پەرىدىن قاتارلىقلار ئىدى. شۇ مەكتەپتە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلاردىن ھازىر ئۈرۈمچىدىكى 80 ياشتىن ئاشقان باقى ئاخۇن تۇردى ئوغلى ئۇنىڭ جانلىق گۇۋاچىسى.

يۇقىرىقىلاردىن سىرت روزى ھاجىم يەنە خەلق ئۈچۈن نۇرغۇن پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ بەرگەن. مەسىلەن: كورلا، ماناس كۆۋرۈكىنى سېلىش ۋاقتىدا ھۆكۈمەتكە ئالاھىدە تەكلىپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۆزىنىڭ سادىق كاسسىرى ھەزىم ئاخۇننى ئىقتىسادىي مەسىلىنى چىڭ تۇتۇش ئۈچۈن نازارەتچى قىلىپ ئەۋەتكەن. ئۈرۈمچىدىكى يېڭى مەھەللە، كونا نەنمىگۇدىكى كۆۋرۈكلەرنى ئۆز ئىقتىسادىي بىلەن ياسىغان. كونىلارنىڭ كۆپ تەرىپلىشىچە روزى ھاجىم چوڭ ساخاۋەتلىك كىشى بولۇپ، نەزىر، ھوشۇر - زاكاتلارنى مىللەت ئايرىماستىن كەمبەغەللەرگە بەرگەن، مۇتەئەسسىپ موللىلارنىڭ ئۇنىڭ ھەرىكىتىگە قارشى توقۇغان تۈرلۈك پەتىۋالىرىنى بۇزۇپ تاشلىغان.

روزى ھاجىم 1927 - يىلى ياڭ زىڭشىن ئۆلۈشتىن

هالەتتە قالدۇرۇش، ئىشىكنى تاقىۋېلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، چېك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئېچىلغان ھەر خىل مەكتەپلەرنى تاقىۋەتتى. خەلق بۇنىڭغا قەتئىي قارشىلىق قىلغانلىقتىن كېيىنچە زو-مۇ - زو بىر نەچچە مەكتەپنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولدى. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغىنى خەنزۇ مەكتەپلەر بولۇپ، مىللىي مەكتەپلەر قايتا ئەسلىگە كېلەلمىدى. ئۇ يىللىرى ئۈرۈمچى-دە خەلق باشقۇرغان مەكتەپلەردىن گەرچە بىر نەچچىسى بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە ئۇنى مەكتەپ دېگۈچىلىكى يوق ئىدى. ئۇنىڭ بىر خىلى مەسچىتلەردە ئېچىلغان دىنىي سىنىپلار بولسا، يەنە بىر خىلى چەتئەل سودا فىرمىلىرى ئاچقان مەكتەپ بولۇپ مەخسۇس مىللىي بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنى تارقىتاتتى. روزى ھاجىم ياش زىڭشىنغا كۆپ قېتىم: «بىز جۇڭگولۇق، ياش ئۆسمۈرلىرىمىز ئازراق بولسىمۇ جۇڭگو-نىڭ بىلىمىنى ئىگەللىشى لازىم» دەپ تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، بىراق جاھىل، چىرىكلەشكەن ياڭزىڭشىن بۇنداق ھەققانىي سادالارنى قانداقمۇ ئاڭلىسۇن؟

— روزى ھاجىم ئۆزى ئوتتۇرىغا چىقىپ مەكتەپ ئېچىش قارارىغا كېلىدۇ. 1921 - يىلى ئۈرۈمچى نەنگۇەندىكى چوڭ مەسچىت (بۇ مەسچىت ئەسلىدە خېلى بۇرۇنلا جامائەت تەرىپىدىن سېلىنغان بولۇپ ئەسلى دەرۋازىسى ھازىرقى بانكا قورۇلۇشى بىلەن مەسچىت ئارىلىقىدىكى كونا يولدا ئىدى)نىڭ دەرۋازىسىنى چوڭ يولغا يۆتكەپ، ئەسلىدىكى

قىسمىنى ئازادلىقتىن كېيىن ئۈنىڭ ئەۋلاتلىرى ئۈرۈمچى يوللىرىنى ياساش، ئامبىرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىشكە، ئىئانە قىلدى. قالغان ئاز قىسمىنى لىچۈن سانائەت شىركىتىگە پاي قوشقان. ھازىر ئۈرۈمچىدە روزى ھاجىنىڭ رەسىمى، ئالىي مەلۇماتلىق ئوغۇل قىز، نەۋرە، چەۋرىلىرى بار.

مەن شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش تارىخىي ماتېرىيال-لار تەتقىقات كومىتېتىنىڭ ھاۋالە قىلىشى بىلەن، روزى ھاجىنىڭ ئىش ئىزلىرىنى ياخشى يېزىپ چىقىش ئۈچۈن ھەر تەرەپتىن ئۇرۇغۇن ئىزلەندىم. ئەھۋالنى بىلىدىغان كىشىلەرنى زىيارەت قىلدىم. بۇ جەرياندا روزى ھاجىنىڭ يېقىن ئادىمى، ياڭ جىنلارنىڭ تەرجىمانى مەرھۇم ناسىر ھەسەن (ناسىر بەگ)، شىڭ شىسەي فۇگەنلىرىدىن بەكرى فۇگەن (قازا قىلدى)،شۇ روزى ھاجىم (قازا تاپتى)، خەنزۇ پىشقەدەملەردىن جاۋ جەنخۇڭ شۇنىڭدەك پىشقەدەم باقى ئاخۇن ئاكىلاردىن روزى ھاجىم توغرىسىدا مەلۇمات ئالدىم.

پىشقەدەم جاۋ جەنخۇڭ روزى ھاجىمنى تەرىپلەپ مۇنداق دېدى: «مەن 90 دىن ئاشتىم، كۆپ ئادەملەرنى ئۇچراتتىم. بىراق روزى ھاجىمدەك ئادىل، ئەقىل - پاراسەتتە تاكامۇللاشقان، ۋەتەن، خەلقنى سۆيىدىغان كىشىنى كەم ئۇچراتقان». بۇ بىر قاتار ئىزلىنىشلەر ئارقىلىق مەن روزى ھاجىمدەك ۋەتەنپەرۋەر ئىلغار زاتقا ئۈرۈمچى تا-رىخىدىن ئورۇن بېرىش لازىملىقىنى، بولۇپمۇ شىنخەي

بىر يىل ئىلگىرى ھەج تاۋاپ قىلىپ ھاجى بولغان.
1928 - يىلى، ياڭ زېڭشىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنمۇ ئۆلكىلىك كېڭەش پالاتاسىنىڭ مۇئاۋىن يىغاچىلىق ۋەزىپىسىنى داۋاملىق ئۆتەپ كەلگەن. شۇ يىلى 8 - ئايدا جىن شۇرېن تەختكە چىققاندىن كېيىن، ياڭ زېڭشىندىنمۇ بەتتەرلىشىپ دېھقانلار قولىغا ئۆتكەن يەرلەرنى ۋاڭ، گۇڭلار قايتۇرۇپ بېرىشنى يولغا قويغانلىقتىن قۇمۇل خەلقىنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغايدۇ. ھۆكۈمەتكە قارشىلىق كۆپىيىدۇ. روزى ھاجىم ۋاڭ، گۇڭلۇق تۈزۈمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە قەتئىي قارشى تۇرۇپ، دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىشتە چىڭ تۇرغانلىقتىن جىن شۇرېن بىلەن پىكىر ئىختىلاۋى تۇغۇلۇپ زىدىيەت كۈچەيگەنلىكتىن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ، پۈتۈن ئىخلاسى بىلەن جامائەت پاراۋانلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

1932 - يىلى روزى ھاجىم 62 يېشىدا ئۈرۈمچىدە كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ بارلىق تەئەللۇقاتى «ئاپرېل ئۆزگىرىشى»دىن كېيىن تەختكە چىققان شىڭ شىسەي تەرىپىدىن مۇسادىرە قىلىنغان ئىدى. 1946 - يىلى 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىي ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن 11 ماددىلىق بىتىمگە ئاساسەن مۇسادىرە قىلىنغان مۈلۈكلەر قايتۇرۇلغاندا، روزى ھاجىمنىڭ مال - مۈلكىنىڭ پەقەت بىر قىسمىلا قايتۇرۇلغان. قايتۇرۇلغان بۇ مۈلۈكنىڭ كۆپ

باشچىلىقىدىكى جاما ئەتچىلىكتە ۋەكىل بولۇپ ھال سوراش بۆيۈملىرىنى ئېلىپ شىخۇغا بارغان (يەن داخۇانىڭ قوشۇنى توسۇۋالغانلىقتىن ئىنقىلاپچىلار بىلەن ئۇچرىشالمىغان). ياڭ زىڭشىن تەختتە چىققاندىن كېيىن روزى ھاجىمنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن ياڭ زىڭشىنغا تەرجىمان كېيىن فۇگۇەن بولغان.

1912 - يىلدىن 1917 - يىلغىچە ئۆلكىلىك كېڭەش پالاتاسىدا ئىشلىگەن ۋە روزى ھاجىمنىڭ مەخسۇس تەرجىمانى بولغان. 1928 - يىلى 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ياڭ زىڭشىن ئۆلتۈرۈلۈپ جىن شۇرىن تەختكە چىققاندىن كېيىن، 1928 - يىلدىن 1933 - يىلغىچە جىن شۇرىنغا فۇگۇەن ۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مەسلىھەتچىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان. ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، يەنى 1933 - يىلدىن 1938 - يىلغىچە چېگرا مۇداپىئە دۇبەن مەھكىمىسىدە شاۋشاۋ دەرىجىلىك فۇگۇەن بولغان، كېيىن جۇڭشاۋ، شاڭشاۋلىققا ئۆستۈرۈلگەن. 1938 - يىلدىن 1939 - يىلغىچە شىنجاڭ مۇسادىرە ھەيئىتىدە ئىشلىگەن. 1939 - يىلدىن 1940 - يىلغىچە مۇسادىرىنى ئېنىقلاش ھەيئىتىدە ئىشلىگەن. 1940 - يىلدىن 1941 - يىلغىچە شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكىنىڭ مۇئاۋىن بانكا باشلىقى ھەم مۇسادىرىنى قايتۇرۇش ھەيئەت ئەزاسى بولغان. 1941 - يىلى شىڭ شىسەي تەرىپىدىن تۈرمىگە سولانغان. 1945 - يىلى تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىن 1946 - يىلغىچە ئۈرۈمچى يەرلىك مەھ-

ئىنقىلاۋىنىڭ تارىخىدا ئۇنىڭ پارلاق ئىش ئىز-لىرىنى كىرگۈزۈش لازىملىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدىم.

〔قوشۇمچە〕

ناسىر ھەسەننىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى

ناسىر ھەسەن (ناسىر بەگ) 1891 - يىلى كورلىدا تۇغۇلغان. 1902 - يىلىغىچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولۇپ، 1902 - يىلىدىن 1908 - يىلىغىچە خەنزۇ مەكتەپتە (شۆتاڭ-دا) ئوقۇغان، كېيىن ئۆزلۈكىدىن موڭغۇل تىلىنى پۇختا ئۆگەنگەن. 1910 - يىللارغىچە قاراشەردىكى موڭغۇل ۋاڭغا تەرجىمان بولغان. ئۇ ۋاڭ ئوردىسىدا تەرجىمانلىق قىلىپ يۈرگەندە ئۈرۈمچىدىكى ئۇيغۇر سودىگەرلەر ئاقسا-قىلى (شاڭزۇڭ) روزى ھاجىم بىلەن بىر قانچە رەت ئۇچ-رۇشۇپ ئىلغار ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. 1911 - يىلى ئىنقىلاۋىي پارتىيە خادىمى ليۇشەنجۈڭ بىلەن روزى ھاجىم ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەتكە تەرجىمانلىق قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن روزى ھاجىم ئۇنى ئۆز يېنىدا ئېلىپ قې-لىپ ئۆزىگە تەرجىمان قىلىۋالغان.

1912 - يىلى 1 - ئايدا، ئىلى شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ قوزغىلاڭچى ئارمىيىسى شەرققە يۈرۈش قىلىپ جىڭغا كەل-گەندە، ناسىر بەگ، ئابلاخۇن دېگەن كىشى بىلەن بىرگە شىنخەي ئىنقىلاۋىنى قوغدىغۇچى ئۈرۈمچىدىكى روزى ھاجىم

شىنجاڭدىكى خۇيزۇلار

ماشىيىڭ

(1)

خۇىسى ـ خۇيلار① قىسقارتىپ خۇيزۇ دەپ ئاتىلىدۇ. پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىكى نوپۇسى تەخمىنەن 6 مىليون 400 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، دۆلىتىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتـ لەر ئىچىدە نوپۇسى نىسبەتەن كۆپ، ئىقتىسات ۋە مەدەنىـ يىتى بىر قەدەر تەرەققى قىلغان مىللەت. خۇيزۇلار مەملىـ كىتىمىزنىڭ ھەر قايسى ئۆلكە (ئاپتونوم رايون) ۋە كۆپـ لىگەن ناھىيە (شەھەر)لىرىنىڭ ھەممىسىگە دىگۈدەك تارـ قالغان بولۇپ، ئاساسەن خەنزۇلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇـ راقلاشقان. مەيلى شەھەر ياكى يېزىلاردا بولمىسۇن، ھامان مەھەللە، كەنتلەرگە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. نىڭشيا، شەنشى، گەنسۇ، چىڭخەي، يۈننەن، سەندۇڭ، شىنجاڭ، بېيـ جىڭ، تيەنجىن قاتارلىق جايلار خۇيزۇلار نىسبەتەن كۆپـ رەك ئولتۇراقلاشقان رايونلار بولۇپ، بۇ رايونلاردىكى خۇيـ زۇلار پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىكى خۇيزۇلارنىڭ ئۈچتىن بىر

-سۇلاتلار شىركىتىنىڭ مۇئاۋىن جىڭلىيىسى بولغان. 1946 - يىلىدىن 1953 - يىلى 7 - ئايغىچە ئۈرۈمچى شەھرىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. 1953 - يىلى ئۈرۈمچى شەھەر-لىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، باش سودىيە، كېيىن ئۈرۈمچى شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان. 1979 - يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن 88 يېشىدا ئۈرۈمچى-دە ۋاپات بولغان.

شائىر،دىراماتور، رەسسام، تارىخشۇناسلار. ئۇلارنىڭ كۆپ-
لىگەن ئەسەرلىرى تا بۈگۈنگىچە تارقىلىپ كېلىپ ۋەتىنى-
مىزنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەت غەزىنىسىنى بېيىتتى. مىڭ
سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇچۇەنانىڭ خۇيزۇ لى جىڭ دۆلىتىمىز-
نىڭ ئەدەبىيات تارىخى ۋە ئىدىيىۋى تارىخىدا مۇھىم ئو-
رۇننى ئىگەللەيدۇ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى كەڭ ئاممىنىڭ قىز-
غىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن. يۈننەن كۇنياڭلىق جېڭ-
خې مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلو 3 - يىلى (مىلادىنىڭ 1405-
يىلى) دىن شۈەندې 8 - يىلى (مىلادىنىڭ 1433 -
يىلى)غىچە بولغان 29 - يىل جەريانىدا غەربىي ئوكيانغا
قىلغان 7 قېتىملىق سەپىرىدە ئاسىيا، ئافرىقىدىكى 30نەچ-
چە دۆلەتنى زىيارەت قىلىپ، دۆلىتىمىز بىلەن بۇ دۆلەت-
لەر ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش، دوستلۇق ۋە ئىقتىسات - مە-
دەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرگەن. بۇنىڭدىن
تاشقىرى جىن ئالى، مىساھىدىن، ئابدۇللا، جىن داچې،
جىن دايۈي، ماجىلۇڭ، شەن جىدى قاتارلىقلار-
نىڭ ھەممىسى ئەينى ۋاقىتتىكى ئاسترونومىيە،
يىلنامە، ئەدەبىيات - سەنئەت قاتارلىق ساھەلەردە
تۆھپە ياراتقان ئاتاقلىق كىشىلەر. چىڭ سۇلالىسى دەۋرى-
دە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى، ئىسلام
قانۇنى قاتارلىق خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇرغۇن
ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. بۇ ئەسەرلەر دۆلىتىمىزنىڭ
ئىسلام دىنىي تەتقىقاتىدا خېلىلا تەسىر كۆرسەتتى. ماشى-

قسمىغا يېقىنراقىنى تەشكىل قىلىدۇ.

خۇيزۇ مىللىتى دۆلىتىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر بىلەن بىرگە ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ شانلىق مەدەنىيىتىنى ئورتاق ياراتقان. خۇيزۇ خەلقى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئەرەپ قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى تونۇشتۇرۇش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىپلا قالماستىن، بەلكى دۆلىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات، پەلسەپە، سەنئەت، ئاسترونومىيە، يىلنامە، تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك، بىناكارلىق قاتارلىق جەھەتلەرنىڭ ھەممىسىدە مۇھىم تۆھپىلەر قوشقان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خۇيزۇ ئاسترونوم جامالىددىن تۈزۈپ چىققان كۆپ يىللىق كالىندار (خۇيزۇ يىلنامىسى دەپمۇ ئاتالغان) يۈەن سۇلالىسىنىڭ 4 - يىلى (مىلادىنىڭ 1267 - يىلى) پۈتۈن مەملىكەتكە ئېلان قىلىپ قوللىنىلغاندىن كېيىن، دۆلىتىمىزنىڭ يىلنامە تارىخىدا 400 يىلغىچە يېتەكچىلىك ئورنىنى ئىگەللەپ كەلگەن. ئۇ ئىجات قىلغان 7 تۈرلۈك ئاسترونومىيە ئۈسكۈنىلىرى، ئىلگىرى ئاسترونومىيە ساھەسىدە كۆرۈلۈپ باقمىغان. يۈەن سۇلالىسى پايتەختىنىڭ قۇرۇلۇش لايىھىلىرىنى بىناكارلىق ھۈنەر - سەنئەتكارى ئەختەرىددىن لايىھىلىگەن بولۇپ، بېيجىڭنىڭ كېيىنكى شەھەر قۇرۇلۇشى تەرەققىياتى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەردى. شۇ دەۋردە ئۆتكەن باھاۋۇددۇن، مەيلۈي، جامالىددىن، ماجۇگاۋ، گاۋكېگۇڭ، شەنسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى دۆلىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات ساھەسىدىكى داڭلىق

شىنخەي ئىنقىلاۋى، «4 ـ ماي» ھەركىتىدىن كېيىن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، خۇيزۇ خەلقىنىڭ زۇلۇمغا قارشى كۈرىشى يېڭى تارىخىي دەۋرگە كىردى. خۇيزۇ خەلقىنىڭ قەھرىمان پەرزەنتى ئىنقىلاۋى قۇربان ماجۇن، گولۇڭجىنلار «4 ـ ماي» ھەركىتىدىكى جەسۇر ياش داھىلاردۇر. چوڭ ئىنقىلاپ مەزگىلىدە نۇرغۇنلىغان خۇيزۇ خەلقى ئىشچى ـ دېھقان قىزىل ئارمىيىسىگە قاتناشتى. 1935 ـ يىلى، قىزىل ئارمىيە ئۇزۇن سەپەردە خۇيزۇلار ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىن ئۆتكەندە مىڭلىغان خۇيزۇ ياشلىرى قىزىل ئارمىيىگە ئەگىشىپ ياپونغا قارشى ئۇرۇش ئۇچۇن شىمالغا يۈرۈش قىلدى. ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، خېبېي، شەندۇڭ، شەنشى، گەنسۇ قاتارلىق جايلاردىكى خۇيزۇ خەلقى پارتىيىمىزنىڭ رەھبەرلىكىدە ياپونغا قارشى قوراللىق كۈچلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ياپونغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قوتقۇزۇش جەمئىيىتىنى تەشكىللىدى. خېبېينىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى خۇيزۇلار قوشۇنى ۋە بوخەي خۇيزۇلار قوشۇنلىرى خەلق قىزغىن سۆيىدىغان ياپونغا قارشى قوراللىق كۈچلەردۇر. خېبېينىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى خۇيزۇلار قوشۇنىدىكى ما بىنزەي، 6 يىل ئىچىدە ياپون قاراقچىلىرى بىلەن 870نەچچە قېتىم ئېلىشىپ، ياپون ئالۋاستىلىرى ۋە قورچاق قوشۇنىنىڭ 36 مىڭ 700 دىن ئارتۇق ئادىمىنى يوقىتىپ، جۇڭگو خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى ئۇلۇغ ئۇرۇشى تارىخىدا

جۇن، دىڭ پېڭ، جياڭ شياڭخەن، سۇڭپېڭ قاتارلىقلار-مۇ شۇ دەۋرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى تۆھپىكارلاردۇر.

خۇيزۇ مىللىتى دۆلىتىمىزدىكى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش ئەمگەكچان، باتۇر، شانلىق ئىنقىلاۋى ئەنئەنىگە ئىگە مىللەت. يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا خۇيزۇ خەلقى خەنزۇلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان دېھقانلار قوزغىلىڭىغا ئاكتىپ قاتناشتى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى دېھقانلار چوڭ قوزغىلىڭىدا شەنشىنىڭ شىمالىي سۇيدېدىكى ماشۇيىڭنىڭ كۈچى ئەينى ۋاقىتتىكى 13 سەردار 72 يىڭنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق كۈچنىڭ بىرى ئىدى. ئۇلار لى زىچىڭ بىلەن مۈرىنى - مۈرىگە تىرەپ كۆرەش قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى خاندانلىقىنىڭ يىمىرىلىشىگە سەۋەب بولدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە خۇيزۇ خەلقى، مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرى ۋە خەنزۇ پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ مىللىي ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى بىر يۈرۈش كۆرەشلەر ئېلىپ باردى. غەربىي جەنۇپ رايونىدىكى دۇۋىنشۇ، شەنشى رايونىدىكى ماسىگيەن، ماجىنخې، ياڭۋىنجېڭ، بەي يەنخۇلار ۋە گەنسۇ - نىڭشيا رايونلىرىدىكى ماخۇالۇڭ، ماۋىنيى، ماگۇيىۈەن، ما بىنيۈەن، ماۋىنلۇ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى خۇيزۇ خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۆرىشىنىڭ ئاتاقلىق داھىلىرىدۇر.

لىكىتىمىزدىكى كەڭ خۇيزۇ خەلقى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئەقىل - پاراسىتى ۋە كۈچ - قۇۋۋىتىنى تەقدىم قىلدى.

(2)

خۇيزۇ مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. مىلادى 7 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان كۆپلىگەن ئەرەپ ۋە پارىسلار جۇڭگوغا كېلىپ سودا بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى دېڭىز يولى ئارقىلىق گۇاڭجۇ، جۇچۇەن، ياڭجۇ، خاڭجۇغا، بەزىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىن شىنجاڭ ئارقىلىق قەدىمىي يىپەك يولىنى بويلاپ چاڭئەن قاتارلىق جايلارغا كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى جۇڭگودا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى بىر بۆلۈم ئەرەپ، پارس، تۈرك ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان باشقا مىللەتلەرنى جۇڭگوغا كۆچۈپ كېلىشكە مەجبۇر قىلغان. بۇ كىشىلەر ئاساسەن قايتىپ كەتمىگەن. بۇنىڭدىن تاشقىرى خېلى كۆپ ساندىكى ئۇيغۇر ئەمەلدار، لەشكەر قاتارلىقلارمۇ ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان. يۇقىرىقى ئادەملەر شۇ جايدىكى يەرلىك خەنزۇ، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەر بىلەن قويۇق ئېقتىسات، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە ئۆز ئارا قىز بېرىپ قۇدىلىشىش قاتارلىق

پارلاق سەھىپە يېزىپ قالدۇردى. 1944 - يىلى مابىنزەي كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مۇئاۋىن رەئىس جۇئېنلەي تەزىيە بىلدۈرۈپ ئەۋەتكەن گۈلچەمبىرەككە: «مىللىي قەھرىمان، پارتىيىمىزنىڭ جەڭچىسى»، باش قوماندان جۇدې ئەۋەتكەن گۈلچەمبىرەككە «قەتئىي ئىرادىلىك، خۇيزۇ، خەنزۇ ھەرمىللەتنىڭ ئۈلگىسى، ئانا-بالا ئىككى ئەۋلات قەھرىمانىنىڭ روھى مەڭگۈ ھايات» دەپ يېزىلغان.

1949 - يىلى، يېڭى جۇڭگونىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، خۇيزۇ خەلقى ئۇزۇل - كېسىل ئازادلىققا ئېرىشتى. پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى خۇيزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنى پائال يۈرگۈزدى. ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى، گەنسۇ لىڭشا ۋە شىنجاڭ سانجىدىن ئىبارەت 2 خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاست شۇنىڭدەك 6 خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى (شىنجاڭ قاراشەر خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى، گەنسۇ چىڭشۈي خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى، چىڭخەي مېنيۈەن خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى، خۇالۇڭ خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى، گۈيجۇ ۋېينىڭ يىزۇ، خۇيزۇ، مياۋزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى، يۈننەن ۋېيشەن يىزۇ، خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى) قۇرۇلدى. خۇيزۇلار تارقاق ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىكى ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىغىمۇ خۇيزۇلارنىڭ ۋەكىللىرى قاتناشتۇرۇلدى. سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەريانىدا پۈتۈن مەم-

دىن مەجبۇرى كۆچۈپ كەلگەنلەر. چيەنلۇڭ خان ۋاقتىدا
گەنسۇ تەۋەسىدىكى خۇيزۇ ئاھالىلىرى «چېگرا رايوندا بوز
يەر ئېچىش» نامىدا شىنجاڭغا كوللېكتىپ كۆچۈرۈپ كېلىنـ
گەن. ئەينى ۋاقىتتىكى نوپۇس مەلۇماتىغا قارىغاندا، پەـ
قەت گەنسۇدىنلا ئۈرۈمچىگە 20 مىڭدىن ئارتۇق خۇيزۇ كۆچۈپ
كېلىپ ئورۇنلاشقان، داۋانچىڭغا 500 نوپۇس ماكانلاشقان.
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خۇيزۇلار ئىچىدىكى «جىنايەتـ
چى»لەر ئىلى قاتارلىق چەت رايونلارغا ئەۋەتىلگەن.
تۇڭجىڭ، گۇاڭشۈي يىللىرىدا شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا،
چىڭخەي خۇيزۇلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى قوزغىلىڭى
مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بەييەنخۇ، لىيۇسيۇلار قېچقالغان
نەچچە مىڭ خۇيزۇ قوشۇنىنى شىنجاڭغا ئېلىپ كەلگەن.
كېيىن گەرچە بەييەنخۇ بىر بۆلۈم ئادەملىرىنى چاررۇسىيىگە
ئېلىپ چىقىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى
كۆپىنچىسى بارغاندىن كېيىن ئارقا ـ ئارقىدىن جۇڭگوغا
قايتىپ كەلگەن. لىيۇسيۇ چىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن ئۆلتۈـ
رۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قوشۇنى قورالسىزلاندۇرۇلۇپ
قايدۇ دەرياسىنىڭ ئىككى ياقىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان.
تارىخىي ماتېرىياللاردا «بەييەنخۇ قالايمىقانچىلىقىدا
ئىچكىرىدىكى خۇيزۇلاردىن مەجبۇرى ئۆز ماكانىدىن ئايرىلـ
غانلار نەچچە يۈز تۈتۈن»، «ئەرلەر 2200 دىن ئارتۇق،
ئاياللار 1600 دىن ئارتۇق»، «قايدۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىـ
دىكى خۇيزۇ كەنتىدىكى خۇيزۇلار 3 ـ 4 يۈز تۈتۈن، بۇلار

مۇناسىۋەتتە بولغان. ئۇزۇن مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققى-
ياتنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، يۇەن سۇلالىسىنىڭ
ئاخىرى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە پەيدىن -
پەي قوشۇلۇش نەتىجىسىدە يېڭى بىر مىللەت — خۇيزۇلار
شەكىللەنگەن. 14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 17 - ئە-
سىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان 300 يىل ئىچىدە خۇيزۇ-
لارنىڭ نوپۇسى تېز تەرەققى قىلغان. خۇيزۇلارنىڭ دېھقان-
چىلىق، سودىنى ئاساس قىلغان ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىكى
ۋە ئولتۇراقلاشقان رايونى جەھەتتىكى «چوڭ چېچىلىش،
كىچىك توپلىنىش» ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدەك ئۇنىڭ كېلىش
مەنبەئى، سىياسىي مۇھىتى ۋە دىنىي ئېتىقادى بولغانلىقى
ئۈچۈن، ئورتاق روھىي ھالەتكە ئىگە بولغان مىللەت ئېڭى
تولۇق شەكىللەنگەن. خەنزۇ تىلى خۇيزۇلارنىڭ ئورتاق
تىلى.

شىنجاڭ رايونىدىكى خۇيزۇلارنىڭ ئاز سانىدىكىسى
يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا «بوز يەر ئېچىش، چارۋا
بېقىش» قا ئەۋەتكەنلەر بولغاندىن سىرت (ھازىرقى سانجى
خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى، فۇكاڭ ناھىيىسى ئەينى ۋاقىتتا
باشتىن - ئاخىر خۇيزۇلارنىڭ مۇھىم بوز يەر ئۆزلەشتۈ-
رۈش رايونى ئىدى) كۆپ قىسمى چىڭ سۇلالىسىنىڭ مانجۇ
ئاقسۆڭەكلىرى خۇيزۇلارغا قارىتا كەمسىتىش، ئېكسپىلاتا-
تسىيە قىلىش سىياسىتىنى قوللانغانلىقى ئۈچۈن، ئىچكى ئۆل-
كىلەردىكى خۇيزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلار-

نوپۇس؛ قۇمۇلدا 490 تۇتـۇن، 1349 نوپـۇس؛ شىخـۇدا 120 تۇتۇن، 587 نومۇس؛ غۇلجىدا 980 تۇتۇن، 786 4 نو- پـۇس؛ تارباغاتايدا 50 تۇتۇن، 170 نـوپـۇس؛ قـەشـقەر كونىشەردە 100 تۇتۇن، 344 نوپۇس؛مارالۋېشىدا 11 تۇتـۇن، 65 نوپۇس ئولتۇراقلاشقان. كېيىن ماچىڭشياڭ شىنجاڭـغا باشلاپ كىرگەن ئاتلىق 5 - ئارمىيىنىڭ مـۇتـلەق كـۆپ ساندىكىسى خۇيزۇلار بولۇپ، مەزكۇر ئارمىيە شىنجاڭنىـڭ تېنـچ يول بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشىغا قاتناشقانلىقى ئـۈ- چۈن، دەسلەپتە 22 - بىڭتۇەنگە، كېيىن شىنجاڭ ئىشلەپچى- قىرىش قۇرۇلۇش بىڭتۇەنىگە كىرگۈزۈلگەن. ئـازادلىقتىـن كېيىن، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە تىبابەتچىلىك سەھىيە ئىشلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭـ دىكى خۇيزۇلارنىڭ نوپۇسىمۇ تېز سۈرئەتتە كۆپەيدى.

ھازىر، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوندىكى خۇيزۇ- لار تىيانشان ئېتەكلىرىگە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق مىللىتىدىن قالسا شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ نوپۇس جەھەتتە 4 - ئورۇندا تۇرىدۇ.

پۈتۈن شىنجاڭدىكى 86ناھىيە، شەھەرنىڭ ھەممىسى- دە خۇيزۇلار بار. ئاساسلىقى سانجى ناھىيىسى، غۇلجا شەھرى،قورغاس ناھىيىسى، مىچۈەن ناھىيىسى، ئۈرۈمچى شەھـ- رى، قاراشەھەر خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى، شۇنىڭدەك تۇرپان، توخسۇن، پىچان قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشقان. خۇيزۇ- لارنىڭ نوپۇسى 30 مىڭدىن ئارتۇق رايونلاردىن ئۈرۈمچى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈي 29 - يىلى (مىلادىنىڭ 1903 - يىلى) بۇچاڭ شەھرىدىن كۆچۈپ كەلگەن، شىنىڭدا تەسلىم بولغان خۇيزۇلار» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىدىن تاشقىرى، 1928 - يىلى گەنسۇنىڭ گۇيەن رايونىدا يۈز بەرگەن قاتتىق يەر تەۋرەش، شۇنىڭدەك گەنسۇ، نىڭشىيا، چىڭخەي رايونلىرىدىكى يېڭى - كونا دىنىي مەزھەپلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن قانلىق توقۇنۇشلار مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان خۇيزۇلارنى كۆدە - كۆرپىسىنى يۈدۈپ ئۆز ماكانىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر قىلغان، بۇنىڭ ئىچىدە كۆپىنچىسى جان بېقىش ئۈچۈن شىنجاڭغا كەلگەن. كىشىنىڭ كۆڭلىنى بۇزىدىغان «غەربىي ئېغىزغا سەپەر» قاتارلىق نۇرغۇنلىغان غەربىي شىمال خەلق قوشاقلىرىدا دەل ئەينى ۋاقىتتىكى پاجىئەلىك مەنزىرىلەر تەسۋىرلەنگەن. ھازىرقى سىچۈەن ناھىيىسى ياڭماۋگۇڭ دادۈيىدىكى خۇيزۇلار — ئەنە شۇچاغلاردا چىڭخەي، شىنىڭ، نەنفىڭ، ياڭماۋگۇ قاتارلىق جايلاردىن كۆچۈپ كەلگەن. 1934 -يىلى ماجۇڭيىڭ شىنجاڭغا ئېلىپ كىرگەن ئون مىڭلىغان خۇيزۇ ئەسكەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىسى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا ماكانلاشقان. «ئىچكى ئىشلار بۆلۈمى» نىڭ 1935 - يىلدىكى تەكشۈرۈش مەلۇماتىغا قارىغاندا، شىنجاڭدىكى خۇيزۇلارنىڭ سانى نەچچە يۈز مىڭغا يەتكەن. ئۈرۈمچى، سانجى، قاراشەر قاتارلىق خۇيزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىن سىرت ماناستا 36 تۇتۇن، 290

رايدىغان مىتاللار زاپىسىغا مول، جىلغىلىرى-يېرى مۇنبەت،
سۇيى مول تەبىئى گۈزەل يايلاقتۇر. سانجى رايونىنىڭ
شەرقىي تەرىپى جىجىتەي ۋە قۇمۇل رايونى بىلەن، جەنۇبىي
تەرىپى تىيانشان بىلەن چېگرىدىشىپ تۇرپان رايونى ۋە
بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى بىلەن تۇتىشىدۇ،
غەربى تەرىپى تارباغاتاي ۋىلايىتى بىلەن چېگرىداش،
شىمالىي تەرىپى تارباغاتاي تاغلىرى ۋە ئالتاي ۋىلايىتى
بىلەن تۇتىشىپ كېتىدۇ. سانجى چېگرىسى ئىچىدىكى تى-
يانشان ئېتەكلىرىنى بويلاپ بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەت-
كەن قېلىن ئورمانلىق ۋە مۇنبەت، گۈزەل يايلاقلار قازاق،
موڭغۇل، قىرغىز، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تازا
كۆڭۈلدىكىدەك چارۋا ئۆستۈرۈش ئورنىدۇر. ئوتتۇرا قى-
سىمىدىكى چەكسىز دالىدا، ئېرىق - ئۆستەڭلەر تەرەپ-
تەرەپكە سوزۇلغان، سالا - سالا ئېتىزلار بىر - بىرىگە تۇ-
تىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئاشلىق ۋە پاختا، مايلىق زىرائەت-
لەرنى تېرىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ. مىچۇەننىڭ گۈرۈچى مەم-
لىكىتىمىز ۋە چەتئەللەردە داڭلىق. بۇ يەرنىڭ مول ماددى
مەھسۇلاتى ۋە يەر ئاستى بايلىقلىرى — خۇيزۇ ۋە سانجى
تەۋەسىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يەر ئاستى بايلىق-
لىرىنى ئېچىشى، تەبىئەتنى ئۆزگەرتىشى،
دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە ئىش-
لەپچىقىرىشتەك تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققى قىلدۇ-
رۇشى ئۈچۈن قولايلىق شەرت - شارائىت يارىتىپ بەردى.

شەھرى، قورغاس ناھىيىسى، غۇلجا شەھرى، منچۇەن ناھى-
يىسى قاتارلىق 5 شەھەر، ناھىيە؛ 10 مىڭدىن ئارتۇق بول-
غانلاردىن سانجى، قاراشەھەر قاتارلىق 10 ناھىيە،
(شەھەر) بار. ئىلگىرى خۇيزۇلار بولمىغان تاشقورغان،
كەلپىن، چىڭگىل، بۇرۇلتوقاي، ئاقتۇ، پوسكام قاتارلىق
ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسىدە ھازىر خۇيزۇلار بار.

سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى بىلەن قاراشەھەر
خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى — شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدى-
كى ئىككى خۇيزۇ ئاپتونومىيە ئورنى بولۇپ تەبىئى بايلى-
قى ئىنتايىن مول. قاراشەھەر قايدۇدەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقى-
مىغا جايلاشقان، شەرقىي تەرىپى خوشۇت ناھىيىسىگە، غەر-
بىي تەرىپى بۆگۈرگە، جەنۇبىي كۆنەس دەرياسى ياقىسىدى-
كى تۆمۈر قاپقا كورلىغا چېگرىداش. شىمالىي تەرىپى خې-
جىڭ ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. تۆت ئەتراپىنى تىيانشان
تاغلىرى ئوراپ تۇرىدۇ. جۇغراپىيىلىك شارائىتى جەھەتتىن
غەربىي شىمال تەرىپى ئىگىز، شەرقىي جەنۇب تەرىپى
پەس بولۇپ، ئۇزۇن شەكىلدىكى قىيپاش دۆڭلىكتىن ئىبا-
رەت. ئومۇمىي يەر كۆلىمى مىڭ كۇۋادىرات كىلومېتىردىن
ئارتۇقراق كېلىدۇ. تاغلىرى قېلىن ئورمان بىلەن قاپلان-
غان بولۇپ، شەمشاد، غازاڭ بولىدىغان قارىغاي قاتارلىق
ئاتاقلىق قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى چىقىدۇ ۋە ئارقار، جەرەن،
بۇغا، قىرغاۋۇلغا ئوخشاش ياۋايى ھايۋاناتلار ياشايدۇ. يەر
ئاستى كۆمۈر، تۆمۈر، خرۇستال، چېرىمتال ۋە باشقا ئاز ئۇچ-

خۇيزۇ خەلق قوزغىلىڭى ئايىقى ئۈزۈلمەي كۆتىرىلىپ تۇردى. شەنفېڭ 5 - يىلى (مىلادى 1855 - يىلى)، شىنجاڭدىكى خۇيزۇ، ئۇيغۇر، خەنزۇ قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقى چاررۇسىيىنىڭ چۆچەكتىكى سودا چەمبىرىكىگە ئوت قويۇپ، چاررۇسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ھەددىدىن ئاشقان ھەيۋىسىگە دەككە بېرىپ ۋەتىنىمىزنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداپ قالدى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ شۇندىن كېيىنكى جاھانگىرلىككە قارشى كۆرىشىگە زور مەدەت بەردى. تۇڭجىڭ 2 - يىلى (مىلادى 1863 - يىلى) 3 - ئايدا، شەنشى، گەنسۇ خۇيزۇ خەلق قوزغىلىڭىنىڭ بىۋاستە تەسىرى ئاستىدا، ئىلى جاڭجۇنى تۇرۇشلۇق كۈرە شەھرى ۋە ساندوزى (ساندۇخوزى) قاتارلىق كەنتلەردىكى 200 دىن ئارتۇق خۇيزۇلار، ياڭ شېنشىڭ، مائەرلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە، تەلكىدە مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان يېشىل توغلۇق يىگىدىكى خۇيزۇ ئەمەلدار - لەشكەرلەر بىلەن ئالاقە باغلاپ بىرلىكتە قوزغىلاڭ كۆتەردى. قوزغىلاڭچىلار «قۇلۇپنى تولغاپ شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ، ئىسكىلاتتىكى ھەربىي قورال - ياراقلارنى بۇلاپ، لەشكەرلەرنى ئۆلتۈردى». 3 - ئاينىڭ ئاخىرىدا باياندايى شەھىرىدىكى خۇيزۇلار شەھەر سىرتىدىكى ئاچارچىلىقتا قالغان خەلق بىلەن بىرلىشىپ قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشتى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، بىراق تۇڭجىڭ 3 - يىلى شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە ئەۋج ئالغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ

(3)

ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، جۇڭگونىڭ تەدرىجى ھالدا يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جەمئىيەتكە ئايلىنىپ قېلىشىغا ئەگىشىپ، پۈتۈن مەملىكەت جۈملىدىن شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى ئىجتىمائىي زىددىيەت كۈنسايىن كەسكىنلەشتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىرى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، كۈچىنىڭ بېرىچە مىللىي ئېكسپلاتاتسىيە سىياسىتىنى يۈرگۈزدى، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، مىللىي ئۆچمەنلىك پەيدا قىلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر قايسى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ۋە شىنجاڭنى تاران - تاراج قىلىشى نەتىجىسىدە خۇيزۇ ۋە باشقا ھەرمىللەت خەلقى چىدىغۇسىز ئېغىر زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيىگە ئۇچرىدى. مانا بۇ خىل زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، خۇيزۇلار باشقا مىللەت ئەمگەكچى خەلقلىرى بىلەن بىرلىكتە دۆلەت ئىچىدىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار ۋە جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى باتۇرلارچە كۈرەش ئېلىپ باردى.

شەنفېڭ② يىللىرىدا، تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلاۋىي ھەركىتى ۋە نيەنجۈن③ قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى ۋە تۈرتكىسىدە غەربىي جەنۇپتىن غەربىي شىمالغىچە كەڭ كۆلەمدىكى

تەرىپىدىن ئىگەللەپ ئېلىندى. 7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى، ئەنجەنبەي، ساندۇخوزى، قارا سۇ قاتارلىق جايلاردىكى خۇيزۇلارقوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشتى. 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى گۇچۇڭ (ھازىرقى چىتەي ناھىيىسى)دىكى خۇيزۇلار قوزغىلاڭ كۆتەردى. ئارقىدىنلا مورى، قارا بالساغون (ھازىرقى داۋانچىڭ)، جىمسار قاتارلىق جايلاردىكى خۇيزۇلار ئارقا-ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتەردى. 9 ـ، 10 ـ ئايلاردا سانجى، قۇتۇبى، قارائۇسۇ (قاراسۇ) كەينى ـ كەينىدىن ئۈرۈمچىدىكى خۇيزۇ خەلق قوشۇنى ۋە شۇ جايلاردىكى قوزغىلاڭچى خەلق تەرىپىدىن ئىگەللەپ ئېلىندى، بۇ چاغدا ماناستىكى خۇيزۇ خەلق قوشۇنى باش ئەگىم، كىچىك ئەگىم (ھازىرقى قاراماي شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇپ قىسمىغا توغرا كېلىدۇ) ئەتراپىغا ھۇجۇم قىلغان ئىدى. چىتەي قاتارلىق جايلاردىكى خۇيزۇ خەلق قوشۇنلىرى زىنچۇەنزى، فۇكاڭ، مورى قاتارلىق شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلىپ ئىگەللىۋالدى. جەنۇبى ۋە شىمالىي شىنجاڭدا كۆتىرىلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى قۇمۇل ۋاڭى بېشىرۋاڭنى قاتتىق ۋەھىمىگە سالدى. ئۇ قول ئاستىدىكى ھەر قايسى تەيجى ۋە بەگلەرگە قوزغىلاڭنى جىددى باستۇرۇش ۋە مۇداپىئەنى كۈچەيتىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. لېكىن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەزەپ ئوتىنى توساپ قېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. 9 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ خەلقلىرىنىڭ قوزغىلىڭى پارتلىدى. 2 ـ ئۆكتەبىر توخۇل (ئاراتۈرۈك) دىكى خۇيزۇلار باج

مۇقەددىمىسىنى ئېچىپ بەردى.

تۇڭگىنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 1864 - يىلى) شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ، خەنزۇ قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش كۈرىشى ئەۋج ئالدى. كۈرەش يالقۇنى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى كۇچار، تۇرپان، قەشقەر، قاراشەر، غۇلجا، چىتەي، جىمسار، سانجى، ماناس قاتارلىق جايلارنى قاپلىدى. قوزغىلاڭ ئالدى بىلەن كۇچار ئۆگەن دەرياسى سۇ قۇرۇلۇش مەيدانىدا پارتلىدى. 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى تۈن كېچىدە شەھەر سىرتىدىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ، خەنزۇ دېھقانلىرى ماسەنباۋ، مالۇڭ ھەمدە يۈيمىنلىك خۇيزۇ ياڭچۈن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلىپ، يېقىن ئەتراپتىكى ھەربىي پونكىتلارنى كۆيدۈرۈپ تاشلاپ شەھەر ئىچىگە يۈرۈش قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ كۇچاردىكى ھۆكۈمرانلىقىنى بىر يولىلا ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. كۇچار شەھرىنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇن تەرىپىدىن ئىگەللەپ ئېلىنغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى ئەمەلدارلىرى ئىنتايىن ساراسىمىگە چۈشتى. 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئۈرۈمچى خەنزۇ قەلئەسى ئەتراپىدا خۇيزۇلار قوزغىلاڭ كۆتىرىپ مانجۇ قەلئەسىنى قورشىۋالدى. شۇ كۈنى سانجىدىكى خۇيزۇلارمۇ قوزغىلاڭ كۆتەردى. 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، ماناستىكى جەنۇبىي قەلئە يەرلىك خۇيزۇلارنىڭ قوزغىلاڭچى ئاممىسى

گەرچە ئىلگىرى - كېيىن مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، بىراق چاررۇسىيىگە زەربە بېرىش، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدا تەسىس قىلغان ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرىنى پاچاقلاپ تاشلاش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىنتايىن چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە.

19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قوقان خانلىقىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى ياقۇپبەگ جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بۇزرۇك بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا ئۇسۇپ كىرىپ، شىنجاڭنىڭ قالايمىقان ۋەزىيىتىدىن پايدىلىنىپ، تۇرلۇك ۋاستىلەر بىلەن تەدرىجى پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ بىر قىسمىنى ئىگەللىۋالدى. بۇ ۋاقىتتا چاررۇسىيە ئارمىيىسىمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دۆلىتىمىزنىڭ ئىلى رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ ئىگەللىۋالدى. بۇ خىل ۋەزىيەت ئاستىدا شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى خۇيزۇلارمۇ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەشكە پائال قاتناشتى.

شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبىسى — شىنجاڭنىڭ «ئۆلكە مەركىزىدە چوڭ داۋالغۇش پەيدا قىلدى»، «كىشىلەر قەلبىنى تەۋرەتتى»، شىنجاڭ بۇرژۇئازىيە ئىنقىلاۋى ھەركىتىنىڭ يېڭى دولقۇنغا كۆتىرىلىشىگە ئىلھام بەردى. دىخۇا (ئۈرۈمچى) قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئىنقىلاۋىي پارتىيە كىشىلىرى يوشۇرۇن غۇلجىغا قېچىپ بېرىپ، غۇلجىدىكى ئىنقىلاۋىي پارتىيە كىشىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىلى قوزغىلىڭىغا قاتناشتى ۋە رەھبەرلىك قىلدى. ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ تەييارلىق باسقۇچىدا ئىنقىلاۋىي پار-

مەھكىمىسىنى بۇلاپ تاشۇلىققا (ھازىرقى قۇمۇلدىكى «چىن-
چىلىك») ھۇجۇم قىلدى. 13 - ئۆكتەبىر غۇلجىدىكى ئۇيغۇر،
خۇيزۇ ھەربىيلەر ۋە خەلق شەرقى دەرۋازىغا ھۇجۇم قىلىپ
غۇلجىنى ئىگەللىۋالدى. 19 - ئۆكتەبىر ۋە 27 - ئۆكتەبىر
بارىكۆلدىكى خۇيزۇلار 2 قېتىم قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، چىڭ
ئەسكەرلىرىنىڭ باستۇرۇشىغا قارشىلىق كۆرسەتتى. 11 -
ئاينىڭ 9 - كۈنى كۆرە شەھىرىدىكى گېن لاۋبا ئىسىملىك
بىر بايراقچى ئەسكەر ئاممىغا يېتەكچىلىك قىلىپ «مىڭدىن
ئارتۇق ئادەمنى ئۇيۇشتۇرۇپ»، «ئۆۋۈسى بۇزۇلغان ھەر-
دەك قوزغىلىپ، غۇلجىغا يۈرۈش قىلىپ» شۇ جايدىكى قوز-
غىلاڭچىلار بىلەن بىرلىشىپ كەتتى. كۆرەنىڭ شىمالىدىكى
نەچچە مىڭلىغان خۇيزۇلار مەزكۇر شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى.
بۇ ۋاقىتتا غۇلجىنى مەركەز قىلغان قوزغىلاڭچى ئارمىيىنىڭ
ئادىمى كۆپىيىپ 30 مىڭغا يەتكەن ئىدى. مىلادى 1865 -
يىل 1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى باھار بايرىمىدا، سۆيۈيدىڭ،
خۇيزۇ ۋە قازاق خەلقلىرىگە رەھبەرلىك قىلىپ، تارباغاتاي
شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ كىردى. 1866 - يىلى 1 - ئاپرېلدا
خۇيزۇ ۋە قازاق خەلقلىرى شەھەرگە يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم
قىلىپ كىرىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تارباغاتايدىكى
ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتىنى پاچاقلاپ تاشلىدى. 6 -، 7 -
ئايلاردا قوزغىلاڭچى خۇيزۇلار مەزكۇر شەھەردىن چېكىنىپ
چىقىپ، جەنۇپقا قاراپ ئىلگىرىلەپ قاراسۇدا تۇدىلېن بى-
لەن بىرلىشىپ، كۈرەشنى داۋاملاشتۇردى. بۇ قوزغىلاڭلار

خۇيزۇ، موڭغۇل، شىۋەقا تارلىق ھەرمىللەت خەلقلىرىنىڭ گو-مىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشى پارتلاپ، 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىي بازىسى قۇرۇلدى. بۇ، خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىغا يېقىندىن ماسلىشىپ، شىنجاڭ-نىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى ئۈچۈن پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىپ بەردى. 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىي ئارمىيىسىدىكى خۇيزۇ پولكى ئۇرۇشتىكى قەھرىمانلىقى، غەلىبىلىك ئۇرۇش قىلغانلىقى بىلەن شۆھرەت قازاندى. كۆرەڭگە قىلىنغان ھۆجۇمدا خىزمەت كۆرسەتتى. بۇ مەزگىل ئىچىدە خۇيزۇ ياشلىرى قاتناشقان ئىلغار تەشكىلات— «كۈرەش تەشكىلاتى» ئەركىنلىك، دېموكراتىيىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا بىر قاتار كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى.

(4)

شىنجاڭنىڭ تەقدىرىمۇ پۈتۈن مەملىكەتنىڭ باشقا جايلىرىغا ئوخشاش بولدى. بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىل-غان ئىلى قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، شىنجاڭ-نىڭ تارىخى ياڭزىڭشىن، جىن شۇرېن، شېڭشىسەي قاتار-لىق مىلىتارىستلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرگە كىردى. ياڭ زىڭشىن ئۆزىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەم-لەش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا ۋارىسلىق قىلىپ، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق

تىيە كىشىلىرى خۇيزۇلار ئارىسىدا كۆپلىگەن خىزمەتلەر ئىش-لىنىپ باردى. ئۇلار ئالدى بىلەن خۇيزۇلار ئىچىدە يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە زات ما لىڭشۇۋ بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇ ئارقىلىق خۇيزۇ ئاممىسى بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئۇلارنىڭ ئىنقىلاپقا ئاۋاز قوشۇشىنى قولغا كەلتۈردى. ئىنقىلاۋىي پارتىيە ئەزاسى فېڭداشۇ غۇلجىدىكى شەنگەن شىن چوڭ مەسچىتتە (شەنشى - گەنسۇ يېڭى چوڭ مەسچىتى) خۇيزۇلار بىلەن سۆھبەت يىغىنى ئۆتكۈزۈپ، خۇيزۇ، خەنزۇ خەلقى ئورتاق تەقدىرگە ئىگە ئىكەنلىكى، شۇڭا، بىرلىكتە قوزغىلىپ جىڭ سۇلالىسىنىڭ فېئوداللىق ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئىنقىلاپنىڭ بۈيۈك ئىشلىرىنى ئورۇن-لاش لازىملىقى ھەققىدە نۇتۇق سۆزلىدى. بىر قاتار تەش-ۋىقات ۋە تەشكىللەش خىزمەتلىرى ئارقىلىق خۇيزۇلار ئىنقىلاپقا ئاكتىپ ئاۋاز قوشۇپ قوزغىلاڭغا قاتناشتى. خۇيزۇلارنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئۇيغۇر تەيجى ھاكىم بەگ دېھقانلارنى سەپەرۋەر قىلىپ ئىگانە توپلاپ، ئىنقىلاپقا ياردەم بەردى.

1944 - يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى شىڭشى-يەينىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا ۋارىسلىق قىلىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىن فاشىستىك ھۆ-كۈمرانلىق يۈرگۈزدى. خەلقنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن ئازاپ-ئۇقۇبەتتە ئۆتتى. شۇ يىلى 11 - ئايدا، شىمالىي شىنجاڭ-نىڭ ئىلى، چۆچەك، ئالتاي ۋىلايىتىدە ئۇيغۇر، قازاق،

رامىسىغا ئاساسەن خىزمەتنى پائال قاناتيايدۇردى، پار-
تىيىمىزنىڭ ياپونغا قارشى مىللىي بىرلىكسەپنىڭ سىيا-
سەتلىرىنى تەشۋىق قىلىپ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاھان-
گىرلىككە قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى كۈچەيتتى.
شۇنىڭدەك مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسات ۋە مەدەنىي - مائارىپ
ئىشلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇش جەھەتلەردە كۆپلىگەن خىز-
مەتلەرنى ئىشلىدى. 1941 - يىلى، فېئودال مىلىتارىست
شىڭشىسەي ئىلغارلىق نىقاۋىنى يىرتىپ تاشلاپ، كومپار-
تىيە ۋە خەلققە قارشى ھەقىقى قىياپىتىنى ئاشكارىلىدى.
ئۇ كومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ نۇر-
غۇنلىغان كوممۇنىستلار ۋە ئىلغار ياشلارغا زىيانكەشلىك
قىلدى. شىنجاڭ جاھالەت گىرداۋىغا چۆشۈپ قالدى. خۇيزۇ
يۇقىرى تەبىقە زىيالىسى دىنىي زات ماجۇڭلىياڭ
قاتارلىق 70تىن ئارتۇق كىشىمۇ شىڭشىسەي تەرىپىدىن
تۇيدۇرۇپ چىقىلغان «خۇيزۇلارنىڭ توپىلاڭ كۆتىرىش ئەنە-
زىسى» دېگەن بەتنام بىلەن تۈرمىگە سولىنىپ، ئىنە-
سانىيەت قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىيانە زىيانكەشلىكلەرگە
ئۇچرىدى.

شىنخەي ئىنقىلاۋىدىن ئازادلىق ھارپىسىغىچە بولغان
40 يىلغا يېقىن مەزگىل ئىچىدە، خۇيزۇ خەلقى جاھانگىر-
لىك، فېئودالىزم ۋە بىيۇروكىرات كاپىتالىزمنىڭ زۇل-
مەتلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا، سىنىپىي زۇلۇم ۋە مىللىي
زۇلۇمنىڭ قوشلاپ ئېزىشىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئىجتىمائى،

مىللەتلەرگە قارىتا، بىرى ئارقىلىق ئىككىنچىسىنى ئىسكەنجىگە ئېلىش، ئۆز ـ ئارا دۈشمەنلەشتۈرۈش، بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ «تۇتۇپ تۇرۇش» ھىلە ـ مىكرىنى ئىشلەتتى. خۇيزۇ، ئۇيغۇرلاردىن پايدىلىنىپ «خەنزۇلارنى ئىسكەنجىگە ئالدى»، خەنزۇلاردىن پايدىلىنىپ«خۇيزۇ، ئۇيغۇرلارنى ئىسكەنجىگە ئالدى»،«ھەرقايسى مىللەت بىر ـ بىرىدىن ئەندىشە قىلىپ، يېقىنلىك بىلەن بىر ئىش قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى». 1928 ـ يىلى گومىنداڭنىڭ ئۇرۇق‍-ئەۋلادلىرىدىن ... ئۇتتۇرسىدىكى كۈرەشتە يالڭزېڭشىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيىتىنى جىن شۇرېن قولغا چۈشۈرۈۋالدى. 1933 ـ يىلى جىن شۇرېننىڭ مىلىتارىست ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرى چوڭ ھوقۇقى مىلىتارىست شىڭشىسەي تەرىپىدىن ئىگەللىۋېلىندى. مىلىتارىستلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىغە ئېغىر بالايى ـ ئاپەت ئېلىپ كەلدى. تۈرلۈك ئالۋاڭ ـ ياساق ئېلىش، زورلۇق ـ زومبۇلۇق ئىشلىتىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ۋە ئەمگەكچى خەلقنى زار قاقشىتىپ يۇقىرى ئۆسۈم شۈلىشۈېلىشلار شىنجاڭدىكى خۇيزۇ ۋە ھەرمىللەت خەلقىنىڭ كۈچلۈك غەزەپ ـ نەپرىتىنى قوزغىدى، نارازىلىق كەيپىيات كۈنسايىن كەسكىنلەشتى.

1938 ـ يىلى، جۇڭگو كومپارتىيىسى چېن تەنچيۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق مۇنەۋۋەر ئەزالىرىنى شىنجاڭغا ئەۋەتتى. ئۇلار ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ 10 چوڭ پىروگ-

شەپقەتسىز ئېكسپىلاتاتسىيە يۈرگۈزگەن. پومېشچىكلارنىڭ دېھقانلاردىن يىغىۋالىدىغان يەر ئىجارىسى ئادەتتە مەھسۇلاتنىڭ 40%تى ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ كەتكەن. جازانەخورلۇق، (يۇقىرى ئۆسۈم) بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش چېكىدىن ئاشقان بولۇپ، ئەتىيازدا قەرزگە بەرگەن بىر دادەن گۈرۈچكە كۈزدە ئىككى دادەن ئۆندۈرۈۋالغان.

شەھەرلەردىكى خۇيزۇلار ئىچىدە يىمەكلىكلەر تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇششاق تىجارەتچىلەر كۆپ سانىنى ئىگەللەيدۇ. بىر قىسىم خۇيزۇلار ئىشەك ھارۋىسى ھەيدەش، تۆگە يېتىلەش، سۈت سېتىش ۋە قول ھۈنەرۋەنلىك بىلەن تۇرمۇش كەچۈرەتتى. كونا جەمئىيەتتە ھەربىي، مەمۇرى ئەمەلدارلارنىڭ زورلۇق بىلەن بۇلاپ-تالىشى ۋە ھايانكەش سودىگەرلەرنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن نامراتچىلىقتا ئۆتكەن.

ئازادلىقتىن بۇرۇن، خۇيزۇلارنىڭ مەدەنىي-مائارىپ ئىشلىرىمۇ خېلىلا قالاق ئورۇندا تۇراتتى. ياڭزېڭشىن خەلقنى نادانلىقتا تۇتۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈش ئۈچۈن، «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر قالاق، مالىيە قىسىنچىلىق، ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇتۇش كىتابلىرى كەمچىل» دېگەنلەرنى باھانە قىلىپ يېڭى مەكتەپلەرنى ئېچىشقا قارشى تۇردى، شىنجاڭنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئېغىر توسقۇنلۇق قىلدى. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ «مائارىپى ئىچكىرىدىكى بىرەر چوڭ ناھىيىنىڭ مائارىپىغا، بىر ناھىيە-

ئىقتىسادىي ئۇزۇن مۇددەتكىچە بىر ئورۇندا توختاپ قالدى ۋە قالاق ھالەتكە چۈشۈپ قالدى، تەرەققىياتتىكى تەكشىسىزلىكمۇ ئالاھىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىپ كەلدى. شىنجاڭ رايونىدىكى خۇيزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىپ كەلدى، ئاز ساندىكى رايونلاردا چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلدى.

خۇيزۇلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى ئادەتتە شۇ جايدىكى خەنزۇ، ئۇيغۇرلارغا ئوخشاۋراق كېتەتتى. زىرائەت تېرىشتا كۆپرەك ئاشلىق زىرائەتلىرى تېرىشقا ئەھمىيەت بېرەتتى. يېزىلاردا خۇيزۇلارنىڭ سىنىپىي ئايرىمىسى ئىنتايىن ئېنىق، بەزى رايونلاردا خېلىلا گەۋدىلىك ئىدى. ئالايلۇق، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مىچۈەن ناھىيىسى ياڭماۋگۇڭ ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترىتىدە يەر ئىسلاھاتىدىن بۇرۇن، پۈتۈن كەنتتىكى تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 2/3 قىسمى، پۈتۈن كەنت نوپۇسىنىڭ 7%تىنى تەشكىل قىلىدىغان پومېشچىك، باي دېھقانلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان، ئەمدى پۈتۈن كەنت نوپۇسىنىڭ 70% تىنى تەشكىل قىلغان كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار پەقەت پۈتۈن كەنت تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 8.8%ىنىلا ئىگىلىگەن. پومېشچىكلار سىنىپى نۇرغۇن يەر ۋە باشقا نۇرغۇن ئىشلەپچىقىرىش ماتېرىياللىرىنى ئىگىلىۋېلىپ، يەرنى ئىجارىگە بېرىش، ئىشچى يالالاش، جازانىخورلۇق قىلىشتەك ۋاستىلەرنى قوللىنىپ

فېئوداللىزىم ۋە بىيۇروكرات كاپىتاللىزىمىنىڭ جۇڭگودىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاپىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى. ئەسىرلەردىن بۇيان ھۆكۈمران سىنىپلار پەيدا قىلغان مىللىي زۇلۇم ۋە كەمسىتىشنى ئەمەلدىن قالدۇردى. خۇيزۇلارمۇ شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى بىلەن بىرگە يېڭى تۇرمۇشقا ئېرىشتى. 1951 - يىلدىن كېيىن ئىجارە كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى ھەركىتى ئېلىپ بېرىلىپ، كەڭ يېزا - قىشلاقلاردىكى خۇيزۇ خەلقىگە يەر، تېرىلغۇ ئۇلاقلىرى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ئۆي ۋە ئاشلىق بۆلۈپ بېرىلدى. خۇيزۇ دېھقانلىرىنىڭ كەچمىشىدىن بېسىپ كەلگەن پومېشچىكلار سىنىپى ئاغدۇرۇلۇپ، فېئودالىق زۇلۇم ۋە ئېكىسپىلاتاتسىيە يوقىتىلدى، بارلىق دىنىي فېئودالىق ئىمتىيازلار بىكار قىلىنىپ، خۇيزۇ خەلقى سىياسى، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۈزۈل-كېسىل قەد كۆتەردى.

خۇيزۇ خەلقىنىڭ ئاكتىپچانلىقى ۋە ئۆز ئۆزىگە خوجا بولۇش ھوقۇقىنى يەنىمۇ جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، پارتىيىمىز خۇيزۇ خەلقىنىڭ مىللىي تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە يۈرگۈزۈشىگە دەل ۋاقتىدا رەھبەرلىك قىلدى ۋە ياردەم بەردى. تولۇق تەييارلىق كۆرۈش ۋە كېڭىشىش ئارقىلىق، خۇيزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان سانجى ۋە قاراشەردە خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى

نىڭ مائارىپى ئىچكىرىدىكى چوڭراق كەنتنىڭ مائارىپىغا
يەتمەيتتى». جىن شۇرېن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە
پۈتۈن شىنجاڭدا پەقەت 59 باشلانغۇچ مەكتەپ، 4132 نەپەر
ئوقۇغۇچىسى، بىر ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە بىردارىلمۇئەللىمىن
بولۇپ 218 نەپەر ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى. شىڭ شىسەي
دەۋرىگە كەلگەندە، پارتىيىمىزنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيىتى
سەۋەبىدىن مەكتەپلەر بۇرۇنقىدىن بىر قەدەر كۆپەيدى.
1943 ـ يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، پۈتۈن شىنجاڭدىكى
تۈرلۈك مەكتەپلەردىكى خۇيزۇ ئوقۇغۇچىلار 5 مىڭدىن ئاش-
قان. ئەمەلىيەتتە بۇ مۇبالىغە قىلىۋېتىلگەن سان. خۇيزۇ
خەلقى ئۇزۇن مۇددەت سىياسى زۇلۇم ۋە ئىقتىسادىي ئېكس-
پىلاتاتسىيىگە ئۇچراپ كەلگەنلىكتىن، مۇتلەق كۆپ سان-
دىكى خۇيزۇ ئاممىسىنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇشقا
كۈچى يەتمەيتتى. خۇيزۇلارنىڭ ئىچىدە ساۋاتسىزلار ناھا-
يىتى كۆپ، بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ساۋات-
سىز ئىدى. مەدەنىي تۇرمۇشى دىنىنىڭ تۈرلۈك تەسىرى ۋە
چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، خۇيزۇ خەلقىنىڭ مەدەنىي پائالى-
يەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش ئەركىنلىكى ئەسلا يوق ئىدى.
كىشىلەر بىرەر مەيدان دراما كۆرسە ياكى بىرەر ناخشا
ئېيتسىمۇ ئاخۇنلارنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرايتتى.

(5)

1949 ـ يىلى، جۇڭگو خەلقى ئاخىرى جاھانگىرلىك،

چانلىقىغا زور ئىلھام بىرىپلا قالماستىن، بەلكى تارىختىن قېپقالغان بەزى مىللىي ئاداۋەتلەرنى تېزدىن تۈگىتىپ، مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئىشەنچى ۋە ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتتى.
پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا، خۇيـزۇلار پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر بىلەن بىرـلىكتە، مىللىي باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق، دوستلۇق، ھەمـكارلىق يولىغا قويۇلغان، ئىقتىسات ـ مەدەنىيەت گۈللەنگەن سوتسىيالىزم داغدام يولىغا ماڭدى.
پارتىيىمىز ھەرقايسى قېرىنداش مىللەت كادىرلار قوشۇنىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە باشتىن ـ ئاخىر ئېتىۋار بېرىپ كەلدى. ئازادلىقتىن كېيىن، تۈرلۈك شەكىللەر ئارقىلىق خۇيـزۇلار ئىچىدىن زور تۈركۈمدىكى كادىرلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. ھازىر 10 مىڭغا يېقىن خۇيزۇ كادىر پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئورگان، مەكتەپ، زاۋۇت، كان ـ كارخانا، تۆـمۈر يول، قاتناش، سەھىيە ـ تىببىي داۋالاش قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلەۋاتىدۇ. پۈتۈن شىنجاڭدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر 10 ئاز سانلىق مىللەت كادىرىنىڭ ئىچىدە بىرـسى خۇيزۇ. سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقانلار 11 نەپەر، ناھىيە دەرىجىلىك 120 نەپەر، گوڭشې دەرىجىلىك 500 نەپەر ئىكەن. خۇيزۇ كادىرلارنى زور كۈچ بىلەن يېتىشتۈـرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، پارتىيىمىز، خۇيزۇ رايونلىرىدا پارتىيە، ئىتتىپاق تەشكىللىرىنى قۇرۇش ۋە تەرەققى قىلـ

قۇرۇلدى. شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقاق ئولتۇراقلاشقان خۇيزۇلارمۇ ئۆز ۋەكىللىرىنى سايلاپ ھەردەرىجىلىك يەرلىك ھاكىمىيەتكە قاتناشتۇردى.

سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى 1954 - يىلى 7 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، مىچۈەن، فۇكاڭ، جىمسار، چىتەي، مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى، سانجى، قۇتۇبى، ماناس قاتارلىق 9 ناھىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەۋەلىكىدە خۇيزۇ، خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل، مانجۇ، قىرغىز، ئۆزبېك قاتارلىق 13 مىللەت ئولتۇراقلاشقان.

قارا شەھەر خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى 1954 - يىلى 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنى قۇرۇلغان. ئۇ بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قارايدۇ. ئاپتونوم ناھىيىدە جەمئىي ئىككى بازار، ئۈچ گۇڭشې بار. ناھىيىدە خۇيزۇ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، موڭغۇل، قازاق، قىرغىز، تاتار، مانجۇ قاتارلىق 10 نەچچە مىللەت ئولتۇراقلاشقان. بۇنىڭ ئىچىدە موڭغۇل، خۇيزۇ، خەنزۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى ئەڭ كۆپ.

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنىڭ يولغا قويۇلۇشى پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ ئۇلۇغ ۋە توغرىلىقىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈردى. ئۇ، خۇيزۇ خەلقىنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى باشقۇرۇش جەھەتتە ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىپ، ئۇلارنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىش ئاكتىپ

باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقىنى 4490 نەپەر ئىدى.
1979 ـ يىلىغا كەلگەندە ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان
خۇيزۇ ئىستودىنتلار 112 نەپەرگە، ئاددى ئوتتۇرا مەك‌ـ
تەپتە ئوقۇۋاتقىنى 2601 نەپەرگە، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە
ئوقۇۋاتقىنى 76 مىڭ 319 نەپەرگە يەتتى. ئوقۇش يېشى‌ـ
دىكى بالىلارنىڭ ھەممىسى مەكتەپكە كىرىپ، ئوقۇش‌ـ
سىز قېلىش ئەھۋالى ئاساسەن تۈگىدى.
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا نەچچە يۈزلىگەن ئوقۇتقۇچى
يېتىشتۈرۈلدى. ئۇلارنىڭ 20 نەچچىسى ئالىي مەكتەپلەردە
ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتىدۇ. پەن تەتقىقاتى، قۇرۇلۇش ۋە
سەھىيە ـ تىببى داۋالاش سەپلىرىدىمۇ كۆپلىگەن ئوتتۇرا
ياش ۋە ياش خۇيزۇ زىيالىيلىرى بار.
پارتىيىنىڭ غەمخورلىقى ۋە پەرۋىش قىلىشى ئاستىدا،
مۇزىكا، سەنئەت، ئۇسسۇل، ئەدەبىيات ـ سەنئەت قاتارلىق
جەھەتلەردە شىنجاڭدىكى خۇيزۇلاردىن كۆپلىگەن كەسپىي
ۋە ئىشتىن سىرتقى خادىملار يېتىشىپ چىقتى. بۇلارنىڭ
بەزىلىرى پۈتۈن مەملىكەتكە تونۇلدى. ئاپتونوم رايونلۇق
جىڭجۈي تىياتىر ئۆمىكىنىڭ سەنئەت مەسلىھەتچىسى پىشقە‌ـ
دەم سەنئەتكار مازۇيلىياڭنىڭ ئاۋازى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىك‌ـ
كە ئىگە بولۇپ، پۈتۈن شەرقىي شىمالدا داڭلىق. ماۋۇجۇن‌ـ
مۇ پۈتۈن مەملىكەتكە داڭلىق مۇنەۋۋەر ئارتىست. ئاتاق‌ـ
لىق ئىسكىرىپكىچى ماخاۋشەن چېلىش سەنئىتى جەھەتتە
كامالەتكە يەتكەن بولۇپلا قالماستىن، نۇرغۇن مۇزىكىلار‌ـ

جۇرۇشقا ئالاھىدە ئېتىۋار بەردى. ھەر قايسى ئورۇنلاردا مەيدانغا چىققان ئىلغارلار پارتىيە ۋە ئىتتىپاق تەشكىلىگە ئۈزلۈكسىز قوبۇل قىلىندى. سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، ھازىرغا قەدەر، پۈتۈن شىنجاڭدا 8 مىڭدىن ئارتۇق خۇيزۇ مۇنەۋۋەرلىرى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە، 20 مىڭدىن ئارتۇق خۇيزۇ مۇنەۋۋەر ياشلىرى كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىغا كىرگەن، ئۇلار ھەر قايسى سەپلەردە مەيدانغا چىققان ئىلغار، نەمۇنىچىلارغا ئوخشاش، خۇيزۇ خەلقى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ۋە يېتەكلەپ شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر بىلەن بىرلىكتە زامانىۋىلاشقان يېڭى شىنجاڭ قۇرۇشتىكى تايانچى كۈچكە ئايلاندى. بولۇپمۇ نۇرغۇنلىغان خۇيزۇ ئاياللىرى ئۆز خىزمەت ئورۇنلىرىدا ئەرلەرگە ئوخشاش، 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن جاپالىق خىزمەت ۋە ئەمگەك قىلىپ، يېرىم دۇنيالىق رولىنى ئادا قىلماقتا. 1979 ـ يىللىق مەملىكەتلىك «8 ـ مارت» قىزىل بايراقدارلارنىڭ ئىچىدە، شىنجاڭدىكى خۇيزۇ ئاياللاردىن 8 نەپىرى بار.

ئازادلىقتىن كېيىن، شىنجاڭ خۇيزۇلىرىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئۈچقاندەك تەرەققى قىلدى. 1949 ـ يىلىدىكى سانلىق مەلۇماتتا، شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەردە خۇيزۇ ئىستۇدېنتتىن پەقەت 2 نەپەر، ئاددىي ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان خۇيزۇ ئوقۇغۇچى ئاران 47 نەپەر،

خۇيـزۇلار ئـاسـاسـەن قـەدىمقـىدـىن (كـونـا دـىن) مەزھەپىگە كىرىدۇ. خەلىپىلىك جەھەتتىـن ئـايرىغـاندا كۆپىنچىسى «خوپىيە» خەلىپىلىكىگە كىرىدۇ، ئادەتتە «چوڭ مەسچىت» دەپ ئاتىلىدۇ. قالغانلىرى جەھرىيە (ئاشكارا) خەلىپىلىكىگە كىرىدۇ، بۇلار ئادەتتە «كىچىك مەسچىت» دەپ ئاتىلىدۇ، يەنە ئاز ساندىكىسى «قەدىرىيە» مەزھىپىدىكىلەر. بۇندىن باشقا «ئىقۋانى» (قىبرىنداشلار) مەزھىپىمۇ شىنجاڭدىكى بىر قىسىم خۇيزۇلار ئارىسىدا مەلۇم تەسىر گە ئىگە.

ئۆتمۈشتە يېڭى - كونا ھەرقايسى مەزھەپتىكىلەرنىڭ دىنىي تەشەببۇس ۋە كونكرېت مۇراسىملاردىكى ئادەت - ئۇسۇللىرى ئوخشاش بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن دائىم تالاش - تارتىش، چەتكە قېقىش بولۇپ تۇراتتى. تارىختىن بۇيانقى ھۆكۈمران سىنىپلار ۋە ئەكسىيەتچى دىنىي يۇقىرى قاتلامدىكىلەر دائىم مانا بۇ خىل ئاجىزلىقتىن پايدىلىنىپ ئـامـمـىنى قـۇتـرىـتىپ، مەزھەپلەر ئوتتۇرىسىدا رىقابەت پەيدا قىلىش ئارقىلىق پايدا ئېلىپ كەلدى. خـۇيزۇ خەلقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ۋە مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىتتىپاقلىققا زور زىيان - زەخمەت سالدى. ئازادلىقتىن كېيىن، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى ئوخشىمىغان دىنىي مەزھەپتىكىلەرنىڭ بىر - بىرىنى ھۆرمەت قىلىشى، ئۆز ئارا كەمسىتىشنى توگىتىش ھەققىدە تەلىم بېرىپ كەلگەچكە تارىختىن قېپقالغان يۇقىرىقىدەك نورمال

ىمۇ ئىجات قىلدى. ئۇنىڭ يالغۇز ئىسكىرىپكىلىق مۇنەۋۋەر ئەسىرى «شىنجاڭدا باھار» ئۇركىستىرلاشتۇرۇلۇپ دۆلەت ئىچكى ۋە چەتئەلدە تاماشىبىنلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى. خۇيزۇ ناخشىچى مايۇيمىنىڭ ناخشىلىرىمۇ شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىغە ناھايىتى تونۇش ۋە ياقتۇرۇپ ئاڭلايدۇ.

(6)

خۇيزۇ خەلقى ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدۇ. ئىسلام دىنى خۇيزۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا كەڭ ۋە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسىدە، ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغۇچىلار 5 پەرزىنى چوقۇم ئادا قىلىش بەلگىلەنگەن: (1) تاۋھد (ئىمان كەلتۈرۈش)؛ (2) كۈنىگە بەش ۋاق ناماز ۋە جۈمە نامىزىنى ئۆتەش؛ ناماز مەسچىتتە ئوقۇلىدۇ. ئۆيدە ياكى دالىدا پاكىز يەردە ئۆتەشكىمۇ بولىدۇ. نامازدىن بۇرۇن چوقۇم چوڭ ياكى كىچىك تەرەت ئېلىنىدۇ. (3) يىلدا بىر ئاي روزا تۇتۇش؛ (4) ھۆشۇر زاكات تاپشۇرۇش؛ (5) ئىقتىسادي يار بەرگەن ئەھۋالدا بىر قېتىم ھەج تاۋاپ قىلىش كېرەك. (ۋاقتى ھەج ئېيىدا) ھەج قىلىپ كەلگەنلەر ھاجى بولىدۇ.

ئىسلام دىنى تەرەققىي قىلىش جەريانىدا بىر قانچە مەزھەپلەرگە ئايرىلدى. شىنجاڭدىكى

ئىزاھلار

① خۇيسى - خۇي (回回) — تاڭ ۋە سۇڭ خاندانلىقى دەۋرىدە ئېلىمىزگە كېلىپ يەرلىكلىشىپ قالغان ئەرەپ، پارس، ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ۋە باشقا ئىسلام دىنىدىكى خەلقلەرنىڭ نامى ھەم ھازىرقى تۇڭگانلارنىڭ بوۋىسى. يۈەن ۋە مىڭ خاندانلىقى دەۋرىدىكى غەربىي رايوندىكى ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئومۇمى ئاتىلىشى. مىڭ ۋە مەنچىڭ خاندانلىقى دەۋرىدە ئاساسەن تۇڭگانلارنى كۆرسىتىدۇ. (داۋۇت سايىمنىڭ «غەربىي رايون مىللەتلەر تارىخىدىن ئىزاھلىق لۇغەت»قا قارالسۇن).

② شەنفېڭ (咸丰) — چىڭ سۇلالىسى پادىشاسى ۋېيزۇڭنىڭ يىلنامىسى (مىلادى 1851 - 1861)

③ نيەنجۈن (捻军) — چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئەنخۇينىڭ شىمالىي قىسمى ۋە خېنەن ئەتراپلىرىدا ئۆتكەن قوزغىلاڭچى دېھقانلار قوشۇنى (مىلادى 1852 — 1863 - يىللار)

بولمىغان ئەھۋاللار تولۇپتىن ئۆزگەردى.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «خۇسى - خۇيلار» دەسلىۋىدە ئوخشىمىغان تىللارنى ئاساسلىقى ئەرەپ، پارىس ۋە خەنزۇ تىلىنى قوللانغان ئىدى. جەمئىيەت تەرەققىياتى داۋامىدا خەنزۇ خەلقى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت بىللە ياشاش تۇپەيلىدىن خەنزۇ تىلى تەدرىجى ھالدا ئۇلارنىڭ ئورتاق تىلىغا ئايلاندى. خەنزۇ تىلىنى قوللىنىش خۇيزۇلارنىڭ ئىقتىسات - مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققى قىلىشىدا غايەت زور تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. ھازىرغا قەدەر خۇيزۇلارنىڭ تىلىدا قىسمەن ئەرەپ ۋە پارىس سۆزلۈكلىرى ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن: «سالامۇ ئەلەيكۇم»، «ھارام»، «دوست»، «دۈشمەن»، «ئاللا»، «خۇدا» قاتارلىقلار خۇيزۇلارنىڭ ئادەت سۆزىگە ئايلانغان. غۇلجا، تۇرپان، توقسۇن، پىچان ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى خۇيزۇلار ئۇيغۇر تىلىنى راۋان سۆزلىيەلەيدۇ. چۆچەك، ئالتاي رايونلىرىدىكى خۇيزۇلار ئاساسىي جەھەتتىن قازاقچە سۆزلىيەلەيدۇ. قاراشەھەر ئەتراپىدىكى خۇيزۇلار موڭغۇل تىلىنى بىلىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغان رايونلاردىكى خۇيزۇلار كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ سۆزلىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلىتىدۇ.

زوڭ بىلەن ئۇچرىشىپ، گاۋزۇڭ خانغا ئۆز دۆلىتىنىڭ
نۇرغۇن ئىچكى ئەھۋالى جۈملىدىن مىللىتى ۋە دىنىي ئې-
تىقادىنى سۆزلەپ بەرگەن. بۇ ئەرەپ مۇسۇلمانلىرى ئەل-
چىسىنىڭ جۇڭگوغا بىرىنچى قېتىم كېلىشى بولغاچ-
قا، دۆلىتىمىزنىڭ ئىسلام دىنى تارىخىدا بۇ يىل ئىس-
لام دىنىنىڭ جۇڭگودا تارقىلىشىنىڭ باشلىنىشى دەپ قا-
راپ كېلىنمەكتە. تاڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋزۇڭ 2 - يىلىدىن
جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگىچە بول-
غان 5، 6 يۈز يىل ۋاقىت ئىچىدە ئەرەپ ئىم-
پېرىيىسى جۇڭگوغا 47 قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن. بۇ مەزگىل-
دە كۆپلىگەن ئەرەپ مۇسۇلمان سودىگەرلىرى ۋە پارس
سودىگەرلىرى جۇڭگونىڭ گۇاڭجۇ، ياڭجۇ قاتارلىق جايلى-
رىغا كېلىپ سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلار ئىس-
لام دىنىنىڭ دۆلىتىمىزدە تارقىلىشىدا زور رول ئوينىغان.
سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە(مىلادىنىڭ 960 - يىلىدىن 1279-
يىلىغىچە)جۇڭگو - ئەرەپ دېڭىز قاتنىشى ناھايىتى تەرەق-
قىي قىلغان. جۇڭگو ھۆكۈمىتى گۇاڭجۇ، چۈەنجۇ، خاڭجۇ
قاتارلىق شەھەرلەرنى مەخسۇس خەلقارا سودا پورتى قى-
لىپ بەلگىلىگەن. ئەينى ۋاقىتتىكى چەتئەللىك سودىگەر-
لەر ئىچىدە ئەرەپلەر ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئۇلار گۆھەر، ئۈن-
چە - مارجان، ياقۇت، پىل چىشى، لەھەڭ مۈشكى، مەس-
تەكى رومى، مۇرمەككى قاتارلىق قىممەتلىك ماللارنى ئې-
لىپ كېلىپ، جۇڭگودىن يىپەك، يىپەك توقۇلمىلار، فار-

ئىسلام دىنىنىڭ دۆلىتىمىزدە تارقىلىشى

ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا دۆلىتىمىزگە سىڭىپ كىرىپ تارقىلىشقا باشلىغان. «مىن كىتاۋى»①دا: «مۇھەممەتنىڭ ساھابىلىرىدىن تۆت دانىشمەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ دۇدې پادىشا ۋاقتىدا جۇڭگوغا كەلگەن، ئۇلارنىڭ بىرسى گۇاڭجۇدا، بىرسى ياڭجۇدا، قالغان ئىككىسى جۇچۇەندە دىن تارقاتقان.» دەپ خاتىرىلەنگەن. مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ: «ناۋادا بىلىم، يىراقتىكى جۇڭگودا بولسىمۇ ئىزلىنىپ ئۆگىنىش كېرەك» دېگەن سۆزى كەڭ مۇسۇلمانلارنىڭ بىلىم ئېلىش ئارزۇسىغا ئىلھام بەرگەن. مىلادى يەتتىنچى ئەسىردىن باشلاپ ئەرەپ مۇسۇلمانلىرى دېڭىز ۋە قۇرۇقلۇق يوللىرى ئارقىلىق جۇڭگوغا كېلىپ سودا ۋە ساياھەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىسلام دىنىنى تارقاتقان.

تاڭ، سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرى مەزگىلى، ئىسلام دىنى ئېلىمىزگە تارقالغان ئاساسىي مەزگىل ھېساپلىنىدۇ. تارىخىي كىتاپلاردا خاتىرىلىنىشىچە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋزۇڭ 2 - يىلى (مىلادىنىڭ 651 - يىلى) 8 - ئايدا، ئەرەپ ئىمپېرىيىسىنىڭ 3 - خەلىپىسى جۇڭگوغا ئەلچى ئەۋەتكەن. ئەلچى جۇڭگوغا كېلىپ چاڭئەندە پادىشا گاۋ

① مىن (闽) — ھازىرقى فۇجيەن ئۆلكىسى. 5 دەۋر مەزگىلىدىكى 10 پادىشالىق دۆلەتنىڭ بىرى (مىلادى 907 — 945).

ياقىسىدىكى پورتلىرىدا سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بىلەن
شۇغۇللىنىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئەرەپ، پارىسلىق
«يەرلىكلىشىپ كەتكەن مېھمانلار»، ھەتتا ئۇزۇن مۇددەت
جۇڭگودا ئولتۇراقلىشىپ قالغان «دۇنيانىڭ ھەرقايسى
جايلىرىدىن كېلىپ يەرلىكلىشىپ كەتكەن سودىگەر مۇھا-
جىرلار» كۆزگە چېلىقىشقا باشلىغان. يۈەن سۇلالىسى ھۆ-
كۈمرانلىقىدىكى دەۋردە (مىلادىنىڭ 1271 ـ يىلىدىن
1368 ـ يىلىغىچە) ئىسلام دىنى دۆلىتىمىزدە تېخىمۇ كەڭ
تارقالغان. 13 ـ ئەسىردە موڭغۇللار غەربكە يۈرۈش قىل-
غاندىن كېيىن نۇرغۇنلىغان پارىسلار، ئەرەپلەر ۋە ئوتتۇرا
ئاسيادىكى ھەر مىللەت كىشىلىرى ئولجا سۈپىتىدە جۇڭ-
گوغا ئېلىپ كېلىنىشكە ئەگىشىپ ئۇلار ئېتىقات قىلىدىغان
ئىسلام دىنىمۇ جۇڭگونىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان.
بۇ مەجبۇرى كۆچۈرۈپ كېلىنگەن ئەرەپلەرنىڭ كۆپ قىسمى
«چارلىغۇچى قوشۇن»غا كىرگۈزۈلگەن. يەرنى ئاتالمىش
«مۇھاپىزەت نوپۇسى» قىلىنىپ، چېگرا رايوننى مۇھاپىزەت
قىلىشقا قويۇلغان. ئۇلار تېنچ ۋاقىتتا ئىشلەپچىقىرىش
ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانسا، ئۇرۇش ۋاقتىدا جەڭگە قات-
ناشقان؛ بەزىلىرى مەھكىمىلەرگە كىرگۈزۈلگەن، ھۆنەر ئۇس-
تىلىرى بولۇپ يېتىشكەن؛ بەزى ئانا ـ بالىلار موڭ-
غۇل ئاقسۆڭەكلىرىگە چاكارلىققا تەقسىم قىلىپ بېرىل-
گەن. ئەرەپلەرنىڭ بەزى يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى
يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدە خېلىلا يۇقىرى سىياسى

خۇر قاچا ـ قۇچىلار، چاي قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىپ
ئەرەپ قاتارلىق جايلارغا ئېلىپ كەتكەن. جۇڭگونىڭ چاڭـ
ئەن، گۇاڭجۇ، ياڭجۇ قاتارلىق جايلىرىدا مەخسۇس ئەرەپ
ماللىرىنى ساتىدىغان بازارلار تەسىس قىلىنغان بولۇپ،
ئىككى تەرەپنىڭ سودا ئالاقىسى ئەۋج ئالغان ئىدى.
ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان نۇرغۇن ئەرەپلەر سودا
تىجارىتى بىلەن جۇڭگونىڭ دېڭىز ياقىسىدىكى پورتلىرىدا
ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئۇلارنىڭ خەلىـ
پىلىرى بولۇپ، ئۇلار دىنىي پائالىيەتلەرگە يېتەكچىلىك
قىلغان، ھەق تەلەپ داۋالىرىنى باشقۇرغان، مۇسۇلمانـ
لار ئىچىدىكى تالاش ـ تارتىش، ماجرالارنى ھەل قىلغان.
ئۇلارنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرى ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچـ
رىمىغان. ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدا يەنە مۇسۇلمانلار قەۋرىسـ
تانلىقى، ئۆزلىرى سالدۇرغان مەسچىتلەر بار بولغان،
گۇاڭجۇدىكى ئەۋلىيانى سېغىنىش مەسچىتى(怀圣寺)
جۇچۈەندىكى ئارام بەخش مەسچىتى (清净寺) خاڭجۇدىـ
كى ھەقىقى دىن مەسچىتى(真教寺) كۈنمىڭدىكى مەسچىت،
شىئەندىكى ئويغىنىش مەسچىتى (化觉寺) شاڭخەيدىكى
شاپتۇللۇق كىچىك مەسچىت، بېيجىڭدىكى نيۇجې مەسچىتى
بىلەن دۇڭسى مەسچىتى قاتارلىقلار ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ
ئاتاقلىقلىرى بولۇپ دىنى پائالىيەتلەر ئىنتايىن ئەۋج
ئالغان.

تاڭ، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە دۆلىتىمىزنىڭ دېڭىز

بۇندىن تاشقىرى، يۈەن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى، ئەرەپلەر شەرققە قاراپ كېڭەيمىچىلىك ئېلىپ بارغان مەزگىلدە ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆزىگە بويسۇندۇرغان. بۇ رايونلاردىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۆز دىنىنى ئۆزگەرتىپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغان. مىلادىيە ئالدىنقى ئون ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان سامانىلار خاندانلىقى ئىسلام دىنىنى قەشقەرگە تارقاتقان، كېيىنچە پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭەيگەن. شۇنداق قىلىپ يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە دۆلىتىمىزدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 10 نەچچە ئاز سانلىق مىللەت ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغان. ئۇلار خۇيزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، تاجىك، تاتار، قىرغىز، سالا، دۇڭشياڭ، باۋئەن قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەردىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى سۈننى مەزھىپىگە كىرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە دۆلىتىمىزنىڭ ئاتاقلىق دېڭىزچىسى جىڭ خې ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ يەتتە قېتىم «غەربىي ئوكيانغا سەپەر قىلغان»، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بارغان ماخۇەن، خەسەن قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمانلار. مىلادىنىڭ 1430 - يىلى جىڭ خې ئاخىرقى قېتىم غەربىي ئوكيانغا سەپەر قىلغاندا ئەرەپ يېرىم ئارىلىنى بېسىپ ئۆتۈپ ئىسلام دىنىنىڭ بۆشۈكى مەككىگە بېرىپ ھەج قىلغان. «ئەرەپ خەلىپىلىكىنىڭ خەرىتىسى»نى سىزىپ بېرىپ، جۇڭگو خەلقى بىلەن ئەرەپ خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى دوست-

ئورۇنغا ئىگە چوڭ مۇلۇكدارلار بولغان. تارىختىي ھۆججەتلەردە خاتىرىلىنىشىچە، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ باش ۋەزىرى، ۋەزىر قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن مۇسۇلمانلارنىڭ سانى 32 ئادەمگە يەتكەن، يەرلىك ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ئەمەل تۇتقانلارنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپ بولغان. شەرقتىن كەلگەن مۇسۇلمان سودىگەرلەر دۆلىتىمىزنىڭ ھەر قايسى چوڭ شەھەرلىرىدە يەنىلا سودا-ئىشلىرى بىلەن كەڭ شۇغۇللانغان. ئەينى ۋاقىتتىكى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى، ئۆزلىرىنىڭ قەبىھ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، دۆلەت ئىچىدىكى ھەر قايسى مىللەت خەلقىنى تۆت دەرىجىگە بۆلگەن: يەنى موڭغۇللار، رەڭدار كۆزلۈكلەر، خەنزۇلار ۋە جەنۇبلۇقلار. رەڭدار كۆزلۈكلەر، دېگىنى — ئەرەب، پارس قاتارلىق غەربىي ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقىنى بىلدۈرگەن، بۇ مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغانلار بولۇپ، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ھۆرمەت قىلغان. بۇ بىر بۆلۈم كىشىلەر ئاساسەن گەنسۇ، نىڭشىيا ئەتراپلىرىغا تارقالغان. يەنە بەزىلىرى خېنەن، شەنشى ۋە يۈننەن قاتارلىق جايلارغا ماكانلاشقان. ئەينى ۋاقىتتا بۇ بىر بۆلۈم كىشىلەر «خۇسى-خۇيلار» دەپ ئاتالغان. قەدىمقىلار «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە خۇسى — خۇيلار ھەممىلا جاينى قاپلىغان» دەپ قارىغان. شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئىسلام دىنىمۇ جۇڭگونىڭ كەڭ تۇپرىقىغا تارقالغان.

لارنىڭ دىنىي پەرىزىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن، ئىسلام جەمئىيىتى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 11 قېتىم ھەج قىلىش ئۆمىكى ئەۋەتىپ، سەئۇدى ئەرەبىستان ھۆكۈمىتى ۋە مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرىنىڭ قىزغىن، دوستانە كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى بىلەن دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى قېرىنداشلارچە دوستلۇقنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتى ئۆزىنىڭ دىنىي ۋەكىللەر ئۆمىكى ياكى ئالىملىرىنى بەزى ئىسلام دۆلەتلىرىنى زىيارەت قىلىشقا كۆپ قېتىم ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە كۆپلىگەن دوست دۆلەتلەردىكى ئىسلام دىنىي ئالىملىرىنى دۆلىتىمىزدە زىيارەتتە بولۇش ياكى لېكسىيە سۆزلەشكە تەكلىپ قىلىپ، جۇڭگو مۇسۇلمانلىرىنىڭ دۇنيادىكى مۇسۇلمانلار بىلەن بولغان ئىتتىپاقلىقى ۋە دوستلۇقىنى يەنىمۇ كۈچەيتتى. ھازىر دۆلىتىمىزدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغانلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى تەخمىنەن 13 مىليوندىن ئارتۇق. بۇنىڭ ئىچىدە خۇيزۇلار 5 مىليوندىن كۆپرەكنى تەشكىل قىلىدۇ.

لمۇقنى كۆچەيتىشتە تۆھپە قوشقان. بۇنىڭدىن تاشقىرى ئىسـ
لام دىنىنىڭ دۆلىتىمىزدە كەڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ،
قۇرئانمۇ كەڭ تارقالغان. دۆلىتىمىز مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا
دەسلەپكى قەدەمدە تارقالغىنى تەقلىت قىلىپ كۆچۈ-
رۈلگەن قوليازما نۇسخىسى بولغان. مىلادىنىڭ 1862 -
(چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇڭجىي 1 - يىلى)، ياغاچ مەتبەدە
نەشر قىلىنغان قۇرئان مەيدانغا كەلگەن، بۇ ئېلىمىز مۇ-
سۇلمانلىرىنىڭ بىر ئىجادىيىتى، ئىسلام مەدەنىيىتى ئۈچۈن
قوشقان زور تۆھپىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ياغاچ مەتبە تاكى
بۈگۈنكى كۈنگىچە ئېلىمىزنىڭ يۈننەن ئۆلكىسىدە ساقلىنىپ
كەلمەكتە. تەخمىنەن مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى
چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە
قۇرئان دۆلىتىمىزدە خەنزۇچىگە قىسقارتىپ
تەرجىمە قىلىنغان. 1927 - يىلى تولۇق تەرجىمىسى نەشر
قىلىندى. 1931 - يىلى «قۇرئاننىڭ خەنزۇچە تەفسىرى»،
1946 - يىلى «قۇرئان تەفسىرى» قاتارلىقلار نەشر
قىلىندى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمىتىمىز
دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى توغرا ئىجرا قىلىپ،
كەڭ مۇسۇلمانلارنىڭ نورمال دىنىي پائالىيەتلىرىگە كاپا-
لەتلىك قىلدى. ئۇلارنىڭ دىنىي قائىدە - يوسۇن ۋە
ئۆرپ - ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىندى. 1953 - يىلى
بېيجىڭدە جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتى قۇرۇلدى. مۇسۇلمان-

ئۈرۈمچى تارىخ ماتېرىياللىرى

(5)

جۇڭگو خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭەشى ئۈرۈمچى شەھەرلىك
كومىتېتى تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقات كومىتېتى تۈزگەن
«1 - ئاۋغۇست» باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
1986 - يىل 5 - ئاي 1 - نەشرى

مەسئۇل مۇھەررىر: تۇرسۇن ئەمەت
مۇقاۋىنى رېن مىڭفېي لايىھىلىگەن
ھۆسنىخەتنى مۇھەممەتخوجە يازغان

乌鲁木齐文史资料
维文第五辑
中国人民政治协商会议乌鲁木齐市委员会
文史资料研究委员会编
七二二〇工厂印刷
1986年5月